

ISSN 1005-5878

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي تىزىمى

شىنجاڭ داشۆسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 60 يىللىقىغا

بېغىشلانغان سان

(1995 — 1935)

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

1995 - يىللىق 4 - سان (ئومۇمىي 64 - سان)

12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشىردىن چىقتى

باش مۇھەررىر: ئەكبەر ھۈسەين
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: قەييۇم قۇربان

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

بۇ ساندا

1. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بالاساغۇننىڭ ئورنى بەسىلىسى ھەققىدە
22. قەييۇم قۇربان سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ۋە قانۇنچىلىق كۆز قارىشىنى يېڭىلاشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا
27. ئەخمەت مامۇت كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئۇنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا
33. ئارسلان ئەھمەد زىيائى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيىسىنىڭ بازار ۋە بازار ئىگىلىكى توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرى
44. شېرىن قۇربان ساكلارنىڭ تارىخىغا ئائىت يازما ئۇچۇر - مەلۇماتلار
57. چىڭگىزخان ۋە تۆمۈرنىلەر دەۋرىدىكى كاتىپلىق - كىتابەت ئىلمى تۇرسۇن كەلپىن
65. قاراخانلار خانلىقىنىڭ «ئۆلۈش يەر» تۈزۈمى توغرىسىدا نۇرۇللا مۆمىن
69. مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتى ھەققىدە ئابدۇللا مەتقۇربان
75. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى توغرىسىدا ئوسمان ئىسمائىل
قۇمۇل شېۋىسىدە ئەكس ئەتكەن بەزى ئۆرپ - ئادەتلەر توغرىسىدا
86. پەرىدە ھامۇت ئىنگىلىز تىلىدىكى ئىسىمداش «Gerund» نىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىپادىلىنىشى توغرىسىدا
97. ئابدۇرېشىت قادىر، ئۆمەر جان قۇربان ئىنگىلىزچىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشتا سۆز قوشۇش ۋە ئىنچىملاشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا
105. قىسقىچە مۇلاھىزە قىسقىچە مۇلاھىزە ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش شەرتلىرى توغرىسىدا
112. يارى ئەبەيدۇللا ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىنىڭ قوش تىللىق بولۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا
120. دىلارە ئىمىن بېشقەدەم ئۇستازلار ھۆرمىتىگە
124. ھاكىم جاپپار ژۇرنىلىمىزنىڭ 1995 - يىللىق ئومۇمىي مۇندەرجىسى
139.

新疆大学学报

(哲学社会科学维文版)

1995 年第四期

(总第 64 期)

目 录

关于巴拉沙衄城的位置	阿布都秀库尔·穆罕默德伊明
关于社会主义市场经济及更新法制观念的必要性	克尤木·库尔班
关于统一人权标准的必要性	艾合买提·马木提
近现代西方经济理论中关于市场及市场经济的观点	阿尔斯兰·艾合买提·孜亚
有关塞种历史的文字记载	西仁·库尔班
成吉思汗和铁木尔时代的文书学	吐尔逊·克力平
关于喀喇汗王朝的“封地”制度	努尔拉·木敏
关于存在主义文学	阿不都拉·买提库尔班
维吾尔民间故事分类	乌斯曼·司马义
哈密方言中反映出来的一些风俗习惯	帕丽达·阿木提
英语动名词《Gerund》的用法及其在维语中的表达	阿不都热西提卡德尔·吾买尔江·库尔班
浅谈英译维中增减词的重要性	祖丽菲晔·艾克拜尔
关于维吾尔语元音弱化的条件	亚热艾拜都拉
关于少数民族青年掌握双语的必要性	迪拉然·伊明
致尊敬的老前辈们	阿克木加帕尔

بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، بالاساغۇننىڭ تارىخىي ئورنى مەسىلىسى ئۈستىدە ئەتراپلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلۈپ، بالاساغۇننىڭ ئورنى توقماقتىكى بۇرانا (مۇنارا) خارابىسىدە دېگەن قاراشقا قارشى ھالدا، بالاساغۇننىڭ ئورنى شىنجاڭنىڭ ئاتۇش زېمىنىدا دېگەن يېڭىچە قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلدى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي ئاساسى جۇغراپىيىلىك، ئېتنولوگىيىلىك، ئارخېئولوگىيىلىك جەھەتلەردىن بايان قىلىندۇ.

1. مەسىلىنىڭ ئىلمىي قىممىتى

بالاساغۇن — قۇز ئوردا ئۇيغۇر تارىخىدىكى مۇھىم توپونومىيىلىك كاتېگورىيە. بالاساغۇن ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا قاراقۇجۇ، يارغول، قارابالغاسون، بېشبالىق، قەشقەر — ئوردا كەنت بىلەن تەڭ دەرىجىدە شانلىق سەھىپە بىلەن جۇلا قىلغان.

بالاساغۇن تارىخىي مەنبەلەردە يىراق ئەپراسىياپ ۋە بويلاسانغۇن بۆكە قاغان نامى بىلەن تۇتاشقان.

بالاساغۇن ئۆزىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن ئىلىك دەۋرلىرىدە ياغما قەبىلىلىرى ۋە قاراخانلار ياغما سۇلتانلىرىنىڭ نەسەپگاھ دەرگاھى، دەسلەپكى ھەربىي - سىياسىي پائالىيەت مەركىزى، ئوغۇلچاق قىدىرخان تالاستىن قەشقەرگە يۆتكەلگەندىن كېيىن قاراخانلارنىڭ سامانىلارغا نىسبەتەن ئالدىنقى قاراۋۇلخاننى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان جاي، ئورداكەنت قەشقەر يېنىدىكى سالقىن ئوردا — قۇز ئوردا بولغان جاي.

بالاساغۇن — يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتكەل، شەرق بىلەن غەرب مەدەنىي ئالاقىلىرىدىكى مۇھىم يەلباغ، جۈملىدىن قاراخانلارغا ئەئەللۇق بىر قاتار ئالىملار، ئەدىبلەر، سەركەزدىلەر دۇنياغا كۆز ئاچقان شانلىق شەھەر.

بالاساغۇن تارىخىي شەھەر سۈپىتىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغاندىن تاشقىرى، نىزامۇل مۈلۈك، تابارى، ئىبنى ھەلقەلى،

گەردىزى، ئەبۇل ئەشىر، ئەبۇل فىدا، جۇۋەينى، مىرخەند، دوسسون، ۋاڭ گۇۋېي، برۇكېلمان، گرېنارد، بېگىسن، گرېگورىيۇۋ، مىلنوۋسكىي، بارتولد، پىرساك، خاندا تورۇ، ئاپتاكېئو قاتارلىق ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ھازىرقى زامان شەرق ۋە غەرب مۇئەللىپلىرى تەرىپىدىن زىكىر قىلىنغان. ئېيتىش كېرەككى، بۇ مۇناسىۋەتتە كۆزىتىش ياكى توپىنومىيىلىك ئاساستىكى زىكىر بولماستىن، ئاساسەن تارىخىي جەھەتتىكى زىكىر ئىدى.

بالاساغۇن توپىنومىيىلىك — جۇغراپىيىلىك جايلاشقان ئورۇن سۈپىتىدە زادى قەيەردە دېگەن مەسىلىدە يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان مۇئەللىپلەرنىڭ بايانلىرىدا بىر قاتار ئېنىقسىزلىقلار ۋە ھەر خىل زىددىيەتلىك بايانلار ساقلانغان.

بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى بارتولدتىن كېيىنكى مۇھاكىمىلەردە پارغانسېرى خاتا پەرەز ۋە ئاساسسىز ھۆكۈم تۈتەكلىگە كىرىپ كەتتى. نەتىجىدە بالاساغۇننى ياغما ۋە توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىدىن ئايرىپ مۇھاكىمە قىلىدىغان، بالاساغۇننى ئوردا كەنت يېنىدىكى قۇز ئوردىدىن ئايرىپ مۇھاكىمە قىلىدىغان، بالاساغۇننى ئەرەب سەيياھلىرىنىڭ ئەينى زاماندا يازغان يەر مۇساپىلىرى توغرىسىدىكى ناتوغرا قىياسلىرىنى دەلىل قىلىۋېلىپ مۇھاكىمە قىلىدىغان، ھەتتا بالاساغۇن، يۇقىرى بارسىغان، سۇياپ (چۇئاب)، توقماق (بۇرانا ۋە ئاق پىشىم) ئارىلاشتۇرۇلۇپ مۇھاكىمە قىلىنىدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىقتى. بۇ جەھەتتىكى ھۆكۈملەر شۇ يېتىلا قايتا مۇھاكىمىسىز قوبۇل قىلىنىپ، تەكرارلىنىۋېرىپ، قانداقتۇر «بالاساغۇن - توقماق» پىگورىسى دەخلىسىز ئاخىرقى ھۆكۈم بولۇپ قالدى. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە سىياسىي - جۇغراپىيىلىك ۋە سىياسىي - ئېتنولوگىيىلىك ئېغىشلارغا يۈزلەندى.

«قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى «قۇتادغۇبىلىك» ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى يېڭىلاشتىن تەتقىق قىلىپ كۆرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇردى. چۈنكى ئۇنىڭ تەركىبىي قىسمى بالاساغۇننىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى مەسىلىسى ئىدى. ئۇيغۇر ئالىمى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئاكادېمىكى مەرھۇم مۇراد ھەمرايوۋ 1972 - يىلى ئالما - ئاتادا نەشىر قىلىنغان «دەۋر سەھىپىلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 84 - بېتىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى پروفېسسور ئا. ن. كونسىننىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسىغا يازغان مۇقەددىمە ماقالىسىگە ئاساسلىنىپ: «يۈسۈپ بالاساغۇننى تۇغۇلغان بۇ شەھەر (قۇز ئوردا) نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئۇنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكى ھازىرغىچە ئېنىقلانمىدى»، «بالاساغۇن شەھىرىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكى تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا گۇمانلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشاپ ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان قەشقەردە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق گۇمان يوق» دەپ يازغانىدى. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن 1986 - يىلى ئۆكتەبىردە ياپونىيە كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «خاندا خاتىرە سارىيى» دا «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېتۈك قامۇسى «قۇتادغۇبىلىك»» دېگەن تېمىدا ئىلمىي لېكسىيە ئوقۇغاندىن كېيىن، ياپونىيە تارىخچىلىرىنىڭ بالاساغۇننىڭ ئورنى زادى قەيەردە ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئۆتكۈر سوئالغا دۇچ كەلگەندى. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە

يېڭى نۇسخىلىرىنىڭ نەشىر قىلىنىشى، مەھمۇد قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىي قەبرىگاھلىرىنىڭ قايتا ياسىلىشى بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسىنى بىۋاسىتە كۈتەرتىپكە قويدى.

بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدىكى تەتقىقات غايەت زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان ئىنچىكە تىماتىك ماۋزۇ. بۇ مەسىلىنىڭ ئىلمىي جەھەتتە ھەل قىلىنىشى «قۇتادغۇبىلىك» مۇئەللىپىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى مەسىلىسىنى يورۇتۇشتىن تاشقىرى، پۈتكۈل قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىش تارىخىنى، پۈتكۈل غەربىي ئۇيغۇر ئېتىنىڭ تۈركۈمى — توققۇز ئوغۇز — ساتۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ پائالىيەت شەجەرىسىنى يورۇتۇشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم مەسىلە.

2. «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىنىڭ

ئاساسلىرى ۋە يېتەرسىزلىكلىرى

«بالاساغۇن — توقماق بۇرانا (مۇنارا) خارابىسىدا» دېگەن قاراش بارتولىدنىڭ «ئىسلام قامۇسى. بالاساغۇن» تېمىسىغا يازغان ماقالىسىدە ئوتتۇرغا قويۇلغان. بارتولىد بالاساغۇننىڭ قۇرۇلغان دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىقىنى سامانىلار شاھزادىسى ئەبۇناسىر سامانىنىڭ ئوردا ئىختىلاپلىرى تۈپەيلى بالاساغۇنغا ھىجرەت قىلغانلىقىنى، بالاساغۇندا سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە تاغىسى ئوغۇلچاق قىندىرخاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ قەشقەرنى ئىسلاملاشتۇرغانلىقىنى ئېيتىپ قىلىدۇ. ئەمما ئۇ بالاساغۇن مەسىلىسىدە ئىككى مۇھىم خاتالىققا يول قويدۇ؛ ئۇنىڭ بىرى، بالاساغۇننىڭ ئورنىنى توقماق قىلىپ بېكىتىدۇ. يەنە بىرى، «ئىسلام قامۇسى. بالاساغۇن» ناملىق ماقالىسىدە ئۇ قاراخانىلاردىن ئىلگىرىمۇ بالاساغۇننىڭ توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرى شەھەرلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە «غۇبالىق» دەپمۇ ئاتالغانلىقىنى، بۇ نامنىڭ يالغۇز چۈسەينىڭ «غەربكە ساياھەت خاتىرىلىرى»، «كياۋ تارىخى»، «ئالتۇن خانلىق تارىخى»، بولۇپمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، «1218 - يىلى بالاساغۇن ھېچبىر قارشىلىقسىزلا چىڭگىزخان سەركەردىسى چۈبەنايان قولىغا ئۆتتى، موڭغۇللار ئۇنى «غۇبالىق» دەپ ئۆزگەرتتى» دەپ يازىدۇ.

«بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىدىكىلەرنىڭ ئاساسلىرى مۇھىمى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن ئىبارەت:

ئۇنىڭ بىرىنچىسى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «يەر شەكلى» تەخمىن خەرىتىسىدىن ئىبارەت. ئەلۋەتتە بۇ تەخمىن خەرىتە ھازىرقى زامان ئىلمىي خەرىتىسىدىن، جۈملىدىن مېلىتنوۋسكىنىڭ «يۇدۇدۇل ئالەم» ھەققىدىكى ئىزاھاتلىق ئەسىرىنىڭ 279 - بېتىگە كىرگۈزگەن خەرىتىدىن پەرقلىنىدۇ.

«بالاساغۇن» ئىبارىسى مەھمۇد قەشقەرى كىتابىغا بېرىلگەن «يەر شەكلى» خەرىتىسىدە ئوردا كەنت قەشقەردىن يىراقلاشتۇرۇلۇپ يېزىلغاندەك قىلىنىمۇ، ئۇ ئۈچ

(ئۇچتۇرپان) دىن يەنىلا قەشقەرگە يېقىن جايلاشتۇرۇلغان. بۇ «يەر شەكلى» كىم تەرىپىدىن سىزىلغانلىقىنى ياكى بىزنىڭ قولىمىزغا كەلگۈچە قانداق ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچرىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ بۇ «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىنىڭ بىرىنچى ئاساسى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مەھمۇد قەشقەرنىڭ ئاڭلىق تەپەككۇرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىبارىلىرىدە بالاساغۇن ئوردا كەنت قەشقەر يېنىدىكى شەھەر دەپ روشەن مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. بۇ روشەن ئىبارىلەر ئۈستىدە ئايرىم توختىلىمىز. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، «توقماق بۇرانا» خارابىسىدىن ئىبارەت. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تېماتىك ئىلمىي مەقسەت بىلەن 1984 - يىلى توقماقنىڭ «بۇرانا» (مۇنارە) خارابىسىغا بېرىپ، تەپسىلىي زىيارەت قىلىپ، رەسىمگە ئېلىپ قايتقانىدى. بۇ كىچىككىنە قورغانچە خارابە بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ياغا سۇلتانلىقىنىڭ پايتەختىگە ئەمەس، بەلكى توقماق تېغى ئاستىغا جايلاشقان مۇھىم مۇسۇلمان قەبرىگاھلىقىغا ئوخشايتتى. تاغ تۈۋىگە جايلاشقانلىق ئالامىتىدىن باشقا يېرىمى غولىغان بولسىمۇ، ئەسلى تۇرقىنى ساقلىغان يالغۇز مۇنارە، بىر دۇئا تەكبىر مەسچىتى ھەم «ئوتتۇز ئالتە مۇسۇلمان» قەبرىسى بىر تۇتاش چەمبەر شەكىللىك قەبرىگاھلىق بۇ قەلئەنىڭ ئەسلى ئىسلامىيەت ياكى باشقا بىر مۇھىم ستراتېگىيەلىك جەڭدە قازا تاپقان مۇسۇلمان شاھىدلىرى خاتىرىسىگە ياسالغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. قەبرىگاھلىق، مەسچىت ۋە خاتىرە مۇنارىسىدىن ئىبارەت ئۈچ نەرسىنىڭ مۇجەسسەملىكى تۇرپانلىق سۇلايمان ۋاڭ، قۇمۇل ۋاڭلىرى، سۇلتان ساتۇش بۇغراخان قەبرىگاھلىقلىرىدا تولا ئۇچرايدىغان ئورتاقلىق ئىدى. بۇنىڭدىكى مەسىلە «بۇرانا» قەبرىگاھلىقى بالاساغۇنمۇ - ئەمەسمۇ دېگەن مەسىلە بولماستىن، بەلكى بۇ «بۇرانا» خاتىرە قورغىنىنى 893 - يىلى تالاس - چۇ ۋادىسىنى بېسىۋالغان سامانىلار ياسىغانمۇ ياكى 943 - يىلى بۇ جايلارنى قايتۇرۇۋالغان قاراخانىلار ياسىغانمۇ، دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت ئىدى. مۇنارە ئەگەر توققۇز بوغۇم بولغاندا ئىدى، ئۇيغۇر قاراخانىلار سەلتەنتىگە تەئەللۇق بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن بولاتتى.

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتتىكى، 912 — 913 - يىللىرى سامانىلارغا تەۋە نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلىپ، 1892 - يىلى بۇخارادىكى تومانسكىي دېگەن كىشى تەرىپىدىن تېپىلغان ۋە مىلىنوۋسكىي تەرىپىدىن ئىزاھلانغان «ھۇدۇدۇل ئالەم» ناملىق كىتابتا «توقماق» دەپ يېزىلغان بۇ جاي دەل چۇ دەرياسى بويىدىكى «چۇئاب» (سۇياپ دەپ ئىستېمال قىلىنماقتا) بولۇپ، گاۋشەنزى زامانىدىن باشلاپ تالاس - چۇئاب دېيىلىپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن مەشھۇر ياپون ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتچىسى (پروفېسسور خانداتۇرۇر يۇي تىيەن خىڭ) «چۇئاب ھازىرقى توقماق ئەتراپىدا» دېگەن. (ئابىتاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى تەتقىقاتى»، 293 - بەتكە قارالسۇن) بۇندىن باشقا 1973 - يىلى بېشكەكتە نەشىر قىلىنغان «قىرغىز س س ر تارىخى» (جامغىرچىنئوۋ باش مۇھەررىرلىكىدە ھازىرلانغان) ناملىق كىتابتا: «قىرغىزىستاندا چۇ دەرياسى بويىدىكى سۇياپ شەھىرى بولغان» (115 - بەت)، «ئىسسىق كۆلدىن 250 كىلومېتىر غەربكە جايلاشقان چۇ دەرياسى بويىدا سۇياپ شەھىرى بار» (118 - بەت)، «766 - يىلدىن باشلاپ

قارلۇقلار يابغۇسى ئوتتۇرا چۇ ۋادىسىدىكى سۇياپ (توقمان يېنىدا) شەھىرىنى ئېگىلىۋالدى» (124)، «كارۋان يولى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە فاراب، سەمەرقەنت، شاش، تاراز، قولان، سۇياپ (توقماق يېنىدا) ئارقىلىق ئىسسىق كۆل بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا تۇتاشقان» (128 - بەت) دەپ يېزىپ، سۇياپنىڭ توقماقنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى تەكرار جەزملەشتۈرگەن. بۇ كىتابنىڭ 126 - بېتىدە X ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدا قازا قىلغان باغداد خەلىپىسى ئەلچىلىرىدىن قۇدامى ئىبىن جەففارنىڭ تارازدىن چىنغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئاھالە رايونلىرى تەپسىلاتى تولۇق بېرىلگەن: «تاراز شەھىرىدىن قولان دېگەن داۋالاغا 14 پەرسا (84 كىلومېتىر) يۈرگەندىن كېيىن، باي قىشلاق مەرقىغە 4 پەرسا (24 كىلومېتىر) يۈرمىز. مەرقىدىن ئەلى گەشپار دالاسىغا 4 پەرسا، ئۇنىڭدىن نۈركەنتكە 8 پەرسا، ئۇنىڭدىن جۇۋانغا (ھۈكەرەككە) 4 پەرسا، جۇۋاندىن چۆلگە 4 پەرسا، چۆلدىن سارىغا 2 پەرسا، سارىدىن تۈرك خاقانى قىشلىقىغا 4 پەرسا، تۈرك خاقاندىن قىرمرىۋانغا 2 پەرسا، ئۇندىن سۇياپقا بارىمىز. سۇياپ ئىككى قىشلىق بولۇپ، بىرى كۇبال، ئىككىنچىسى سەغۇر كۇبال دەپ ئاتىلىدۇ. سەغۇر كۇبالدىن بارسخانغىچە مۇساپە ناھايىتى چوڭ، بۇندىن چىن چېگرىسىغا يول 15 كۈنلۈك بولۇپ، تۈرك پۇچتىلىرىغا ئۈچ كۈنلۈك» دەپ يېزىلغان. شۇ كىتابنىڭ 144 - بېتىدە ئىككى جايدا «بالاساغۇن بىلەن قەشقەر» نامى بىللە تىلغا ئېلىنغان.

ئۇنىڭ ئۈچىنچىسى، توقماق رايونىدىن چىققان قەبرە تاشلىرى ئارىسىدا «شەيخ ئىمام مۇھەممەد فىقىيە ئەلمەرۇل بالاساغۇنى» ناملىق قايراق تاشنىڭ چىققانلىقى، ئەسلىدە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى تارىخىي مىرززاھەيدەرنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە ئىمام مۇھەممەد بالاساغۇنى ناملىق فىقىھ (قانۇنشۇناس) نىڭ ھىجرىيىنىڭ 711 - يىلى (1311 — 1312) غا ئائىت قەبرىسىنى توقماقتىكى مۇنارە دېگەن جايدا كۆرگەنلىكى قەيت قىلىنغان. ۋ. ك. تروۋۋىسكىي بۇ يەردىكى قەبرە تاشلىرىنى تەتقىق قىلغاندا ئەرەب يېزىقىدىكى «شەيخ ئىمام مۇھەممەد فىقىيە ئەلمەرۇل بالاساغۇنى» دېگەن خەت يېزىلغان تاپان شەكىلنىڭ قايراق تېشى تاپقان. قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تىل - ئەدەبىيات ئىنىستىتۇتى 1982 - يىلى نەشىر قىلغان «قىرغىزىيىدە قەبرە خەتلىرى» دېگەن كىتابنىڭ مۇئەللىپى جى. جۇماغۇلۇپ ئۆز كىتابىنىڭ 69 - بېتىدە بۇ ھەقتە توختالغان. قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تارىخ ئىنىستىتۇتى 1983 - يىلى نەشىر قىلغان «قاراخانىلار دەۋرىدىكى قىرغىزىيە» دېگەن كىتابنىڭ 228 - بېتىدىكى ۋ. ن. ناستىچىنىڭ «بۇرانا شەھەرچىسىدىكى ئەرەب - پارىسچە قايراق خەتلىرى» ناملىق ماقالىسىدىمۇ بۇ ھەقتە رەسىم ۋە مەلۇمات بېرىلگەن.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شەيخ ئىمام مۇھەممەد بالاساغۇننىڭ قەبرە تېشىنىڭ توقماق بۇراندان تېپىلغانلىقى بۇ يەرنىڭ بالاساغۇن شەھىرى ئىكەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى بالاساغۇنلۇق بۇ كىشىنىڭ خۇددى جۇماغۇلۇپ كىتابىدا تىلغا ئېلىنغان شەمس سەمەرقەندى، مۇھەممەد ھافىز بۇخارى، ئەبۇ بەكرى بىننى ئەبۇ سەئىد بىننى مۇھەممەد نىشاپورى قايراقلىرىنىڭ تالاس - ئوتتۇرا ۋادىسىدىن تېپىلغانلىقىدەك ۋاپات بولغۇچىلارنىڭ مۇساپىرلىقتا ئۆلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، خالاس.

«بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىنىڭ يۇقىرىقى ئاساسلىرىنىڭ ئۆزىمۇ ئىلمىي ئاساسقا ئىگە ئەمەس. بۇلاردىن باشقا «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشى بىر قاتار جۇغراپىيىلىك، ئېتنولوگىيىلىك، تارىخىي مەنتىقىلىق ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلمەيدۇ. خۇددى ئۆزبېكىستان ئالىمى سالىخ مۇتەللىپوۋ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۆزبېكچە نەشرى 1 - توم 486 - بەتتىكى ئىزاھىدا ئېيتقىنىدەك، بارتولىمنىڭ «ئىسلام قامۇسى» غا يازغان بالاساغۇن ھەققىدىكى ماقالىسىدە ئۇ «دىۋان» دىن مەلۇمات بېرىلمىگەن، «نەتىجىدە بارتولىد بالاساغۇن ئورنىنى ئىلگىرىكىدە كىلا يەنە ئېنىقسىز ھالچە قالدۇرغان».

«بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىدىكى ئاجىزلىقلار ئۈستىدە مۇناسىۋەتلىك تېماتىك تەپسىلاتلار ئىچىدە مەخسۇس توختىلىپ ئۆتىمىز.

3. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

«بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشى ھازىرلا مەيدانغا كەلگەن ئەمەس. بۇ قاراشنىڭ مۇشۇ ئەسىر بېشىدىكى ۋەكىللىرى مەرھۇم ئۇيغۇر ئالىمى، مۇدەررىس ئابدۇقادىر داموللام (1862 — 1924) بىلەن مەرھۇم مەرىپەتپەرۋەر شائىر قۇتلۇق شەۋقى (1876 — 1937)، جۈملىدىن سابىق «قەشقەر گېزىتى» نىڭ باش مۇھەررىرى ۋە مۇدەررىسى، ئالىم سەلەيھاجى داموللام ئىدى. بۇ ھەقتە ئابدۇقادىر داموللامنىڭ جىيەنى، ئوقۇغۇچىسى، ۋارىسى، قىزىلىسۇن ئوبلاستى ۋە ئاتۇش شەھىرى سىياسىي كېڭەش ھەم ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ رەئىسلىرىدىن زەينۇل ئابدۇددىن مەۋلىئۇنى داموللاھاجىم تامغىلىق ئىسپات يازغاندىن تاشقىرى، سەلەيھاجى داموللام بىلەن بېشكەك تۈرمىلىرىدە بىللە مەھبۇسلۇق كۈنلىرىنى كەچۈرگەن رەھىم مۇسا، سەلەيھاجى داموللامنىڭ ئىنىسى يۈنۈس ھاجىم، مىر ئەھمەد سەئىد ھاجىم، ئابدۇكېرىم ئاخۇن خەلىپىتىم، موللاپولات خەلىپىتىم، مۇھەممەد شاڭزۇڭ، توختى ھاجىم قاتارلىق پېشقەدەملەر كۆپلەپ روشەن دەلىل ئىسپاتلارنى كۆرسىتىشتى. قۇتلۇق شەۋقىنىڭ بالاساغۇن ئارتۇشتا دېگەن قارىشىنى مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ۋە شائىرى، باش تەتقىقاتچى ئەھمەد زىيائى ھازىرغىچە ئىسپاتلاپ كەلدى.

«بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشى مەلۇم نۇقتىئىنەزەرنىڭ مەھسۇلى ۋە ئىپادىسى بولماستىن، بەلكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاتۇش شەھىرىنىڭ توپونومىيىلىك ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلىرىغا، جۈملىدىن قاراخانىلارغا ئائىت بىر قاتار تارىخىي ۋە رىۋايەتلىك مەلۇماتلار ئۈستىدە بىۋاسىتە ئىلمىي قىدىرىش ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئاساسىدا جەزملەشتۈرۈلگەن. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشى كىتابىي مەنبەلەر بىلەن ئەمەلىي مەنبەلەرنى بىرلەشتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلىشنىڭ مۇھىم سەمەرىسى سۈپىتىدە قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مەرھۇم پېشقەدەملىرىمىز ئابدۇقادىر داموللام، قۇتلۇق شەۋقى، سەلەيھاجى داموللام قاتارلىق پېشقەدەملەرنىڭ «بالاساغۇن — ئاتۇش ساغۇن» قارىشى مەدرىس تالىپلىرى ئارىسىدا قېپقالغان ۋە بۇ پېشقەدەملەرنىڭ پاجىئەلىك

ئۆلتۈرۈلۈشلىرى تۈپەيلى ئىلىم دۇنياسىغا يېتىپ بارالمىغان بولسىمۇ، بۇ قاراش كەڭ ئاتۇش خەلقى قەلبىدە ساقلانغانىدى.

4. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ

جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى

«بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىنىڭ ئەكسىچە، ئاتۇش زېمىنىدا بالاساغۇنغا ئائىت جۇغراپىيىلىك، توپونومىيىلىك مەنبەلەر يېتەرلىك تېپىلىدۇ. بىز «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتىنى ئىككى جەھەتتىن — تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ۋە مەدەنىيەت قاتلىمى جەھەتتىن ئىزاھلايمىز.

ئاتۇش دىيارىغا سۇ - تۇپراق تۈزۈلمىسى جەھەتتىن نەزەر سالغىنىمىزدا مۇنۇلارنى مۇئەييەنلەشتۈرىمىز: ئاتۇشنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قاتلام - قاتلام تاغلىقلاردىن ئىككى ئېغىز — بوغۇز ئېغىزى ئارقىلىق قىران ئېقىمى، سوغۇن باچاڭ ئېغىزى ئارقىلىق سوغۇن ئېقىمى ئېقىپ چىقىپ، مۇز دەۋرىنىڭ ئاياغلىشىشى بىلەن يىلىغا چەكسىز مىقداردىكى لاتىقلارنى ھازىرقى ئاتۇش دىيارىغا تۆكۈپ، بوغۇز — سوغۇن تېغى بىلەن قۇمال تېغى ئارىسىدا كۆپ قاتلاملىق ئاتۇش بوستانلىقىنى ھاسىل قىلغان. بۇ لاتىقا تىندۇرۇلمىلىرى قۇمساغىر (يەرلىك تىلدا قۇمىڭغىر) دا ئۈچبۈرجەك مۇنبەت كۆرپەزلىك شەكىللەندۈرگەن. ھېلىمۇ بۇ لاتىقلارنىڭ قۇمساغىر — بەشكېرەم ئارىلىقىدا ئاققۇزغۇچى سۇ دولقۇنلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن دۈمبەل، زۇمچاق ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەخسۇم تۇرسۇنھاجى ناملىق دېھقان توقاي يارىلىقىنىڭ 6 - 7 مېتر تۆۋەندىكى شېغىل قاتلىمىدىن قەدىمكى ياۋا قوتازنىڭ مۇڭگۈزلۈك باش سۆڭىكىنى تېپىۋالغان.

ئاتۇش ئەسلىدە سۈيى يېتەرلىك مۇنبەت زېمىن بولغان. ئۇنىڭ «چارئارچا»، «چارئارچا دەريا»، «چارئارچا بەل»، «ئىرغاي چات»، «قارىغاي»، «توغراقلىق»، «چىم، قورغان»، «كاتتا يايلاق»، «تېكىلىك تاغ»، «قارا تېكە ئاشار تاغ ئاغزى»، «چوڭ قوشقار»، «كۆك قوشقار»، «ئارقار بۇلاق»، «غۇلجا يايلىقى»، «ئېيىقلىق دەريا»، «تەسكەي قاراجىلغا» قاتارلىق جايلىرى ھازىر «نامى ساقلانغان، زاتى قالمايغان» ئەھۋالغا چۈشكەن. «ئارتۇش» دېگەن توپونومىيىلىك ناممۇ قارا ئارچا — «ئارتۇچ» دەرىخىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئارتۇچزارلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئارتۇچ — قارا ئارچا بولۇپ، قىلتىرىق يوپۇرماقلىق، نەچچە يۈز يىل ياشايدىغان ياغىچى قاتتىق دەرەخ، دەپ كۆرسىتىلگەن. «ئارتۇچ سۆكۈت بۇدىقى يۈز تۈرلىگىن ئىرغالۇر» (ئارتۇچ دەرەخ شاخلىرى يۈز خىل بولۇپ سىلكىنەر) دېگەن سۆزمۇ ئۇنىڭغا قارىتىلغان. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتسىم مەخسۇم تۇرسۇنھاجى ياردىمىدە ئازاق توقاي يارىلىقىنىڭ نەم ساقلانغان كۆك سېغىز قاتلىمىدىن كۆپلەپ قارا ئارچا ياغىچى ۋە يوپۇرماقلىرىنى تاپقان ۋە ئۇنى جامائەتچىلىككە كۆرسەتكەن.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا مۇھىتنىڭ تەبىئىي ۋە سۈنئىي ۋاسىتىلەر بىلەن قۇرغاقلىشىشى، يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئون مېتىردىن كۆپرەك تۆۋەنلەپ كېتىشى بىلەن ئارتۇچ دەرىخى قۇرۇپ

كەتكەن. ئۇندىن كېيىن سۇنىڭ داۋاملىق تۆۋەنلىشى بىلەن توغراق، يۇلغۇن، يانتاق ئاران ئۆسىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. مىسال ئۈچۈن قوشنا ناھىيىلەردىن مارالبېشىنى ئالساق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بۇ يەردە توغراق 6 مىليون مو يەر چامىسىدا ئۆسەلگەن بولسا، 1979 - يىلى 11 ھەسسە ئازىيىپ، 570 مىڭ موغا چۈشۈپ قالغان. ئەسلىدە بوغۇزدىن چىققان قىران ئېقىمى بىلەن باچاڭ سوغۇن ئاغزىدىن چىققان سوغۇن ئېقىمى قومساڭىردىكى «مورى» (مۇنار)غىچە چۆكمە ھاسىل قىلغان ئۈچبۇرجەك كۆرپەزدە، ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى «مەدەنىيەت قاتلاملىرى» شەكىللەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئورگىنال شەكلى «قۇز ئوردا» — بالاساغۇن شەھىرىدىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق ئۇچۇر بايان قىلىنغان:

«قۇز — تەسكەي. قۇز تاغ — تەسكەي تاغ، تاغنىڭ تەسكەي تەرىپى» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، 3 - توم، 171 - بەت) «قۇز. تاغنىڭ تەسكەي تەرىپى. تاغ ئارقىسى»، «قۇز تاغ. قۇزدا قار ئېقىسۇماس، قويدا ياغ ئېقىسۇماس» (تەسكەي تاغدا قار كەمەيمەس، قويدا ياغ ئازايماست)، «ياقۇزدا يورنىغلى قالىن كۆقۇتۇز» (تەسكەي تاغدا مارال كۆپ يۈرەر) (سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىلشۇناسلىق ئىنىستىتۇتى تۈزگەن «قەدىمكى تۈرك لۇغىتى»، 1969 - يىلى «پەن» نەشرىياتى، 475 - بەت).

«ئوردۇ. خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى (ئوردا كەنت) دېيىلىدۇ. كەنت، شەھەر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ قەشقەر (ئوردا كەنت) دېيىلىدۇ. بۇ «خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن ئەفراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، 1 - توم، 168، 447 - بەتلەر).

«ئوردۇ — بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ قۇز ئوردا دېيىلىدۇ» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، 1 - توم، 168 - بەت) «ئوردۇ — بالاساغۇن يېنىدىكى بىر شەھەر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بالاساغۇننى يەنە قۇز ئوردا دەيدۇ» (ئۆزبېكچە نۇسخا، 1 - توم، 145 - بەت).

«ئارغۇلۇقلار بىلەن ئۇنىڭغا تۇتاش ئاھالە ياشايدىغان جايدا شۇنداق شەھەر بار. شۇنىڭ ئۈچۈن بالاساغۇننى قۇز ئولۇسمۇ دەيدۇ»، «ئارغۇ — ئىككى تاغنىڭ ئارىسى. تراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەر ئارغۇ دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ يەرلەر ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدا» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، 1 - توم، 172 - بەت). تەختىيۇن ئېرىق يېزىسىغا بىشارەت بولىدىغان «يۇنئارقىق — بالاساغۇنغا يېقىن بىر قىشلاق» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، 3 - توم، 197 - بەت) دېگەن جۈملە قاتارلىقلار دەل سالخ مۇتەللىپوۋ تىلغا ئالغان، بارتولىد كۆڭۈل بۆلىمگەن بالاساغۇنغا ئائىت «دىۋان» دا كۆرسىتىلگەن مەنبەلەر قاتارىغا كىرىدۇ.

يۇقىرىقىلار بىزگە بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرىلا ھازىرقى ئاتۇشنىڭ سۇ - ھاۋاسى تولىمۇ ياخشى باراقتان ئارتۇقچارلىق بولغانلىقىنى، ئۇ ئوردا كەنت قەشقەر يېنىدىكى سالقىن ئوردا — قۇز ئوردا بولغانلىقىنى، قۇز ئوردا بالاساغۇندىن تالاسقىچە بولغان جايلار ئارىسىدىكى تاغلىق يۇرت بولغان ھازىرقى ئارغۇ يېزىسى ئەتراپىدا ئاھالە ياشايدىغان قىشلاق

ۋە شەھەرچىلەر بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» دېيىلىدىغان بولسا بۇ ئارتۇقچارلىق چۇ - تالاس ۋادىسىغا، بۇ ئارغۇ يۇرتلىرىمۇ چۇ - تالاس ئارىسىدىكى قاراۋالتا، مەرقە رايونلىرىغا يۆتكىلىشكە، جۈملىدىن قۇز ئوردىغا يانداش تۇرغان ئوردا كەنت قەشقەر، يېشكەك ياكى ئىسكاتا، ئىۋانوۋكا شەھەرلىرى ئورنىغا يۆتكىلىشكە توغرا كېلىدۇ. تەنتەنە بىلەن ئېيتىمىزكى، بۇنىڭغا ئەڭ ئالدى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد قەشقەرى قوشۇلمىغان بولاتتى.

دەر ھەقىقەت، «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىدىكىلەر بۇ جايدىن توقماق، ئاق پېشىم، چۇئاپ، بۇرانا (بۇنار) قاتارلىق توپىنومىيىلىك ناملارنى كۆرسىتىش بىلەن چەكلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، قۇز ئوردا — قەدىمكى ئارتۇقچارلىقتا «باغلا»، «ساغۇن» (ساغان)، «يارقورغان»، «ساراي بويى»، «ئوي مەھەللە» (پۇلخانا)، «سۇڭ تەخت»، «سوغۇن قاراۋۇل»، «سوغۇن ئېقىن»، «باش سوغۇن»، «ئاياغ سوغۇن»، «سوغۇن ئاغزى تاغ»، «قۇم ساغىر»، «مورا»، «مورائام» (مورى تىم)، «خان سۇپا» ۋە بالاساغۇننىڭ ئاياغى توچكىسى بولغان «خان ئۆيى» (خان ئۆي) قاتارلىق توپىنومىيىلىك جايلار بار. ئەگەر ئۇنىڭغا «بۇغرا ئاتام» (بۇغرام)، «سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرى»، «گەبۇناسىر سامائى مازىرى»، «مەشھەد» (شەھىتلىك)، «جايى پەچچەم»، «كۆكتام»، «قۇمارتاغ» (ئارىلان تاغ) قاتارلىق تارىخىي ۋە رىۋايەتلىك جايلارنى قوشقاندا بۇ جۇغراپىيىلىك تەپسىلات تېخىمۇ گەۋدىلىنىپ چىقىدۇ.

ۋاقتى كەلگەندە شۇنى قوشۇپ ئۆتۈش ھاجەتتىكى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن ئىلگىرى يېزىلغان «ھۇدۇدۇل ئالم» دە، توقماق نامى ئۆز ئەينى «توقماق» دەپ يېزىلغان. ① ئارتۇچ بولسا قەشقەر بىلەن بىللە ئەڭ يېقىن ئىككى ياغما شەھىرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان. 1955 - يىلى موسكۋا گېئودىزىيە ۋە كارتوگرافىيە ئىدارىسى تۈزگەن «س س س ر ئاتلىسى» نىڭ 55 -، 56 - بېتىدە قەشقەرنىڭ شىمالىدا 76 يېرىم مىردىغان، 40 پاراللېلدا كاتتا يايلاق بىلەن قاراجۇل ئارىسىدىكى باش سوغۇن ئالاھىدە ئالامەتلەندۈرۈلگەن. «بالاساغۇن ئارتۇچ (باغلا ۋە ساغۇن)» قارىشىنى رەت قىلىش ئۈچۈن يۇقىرىقى ئاساسلار ئورنىغا ئاساسلىق، قەبىزەل باشقا ئاساسلارنى دەستىتىش تەلپ قىلىنىدۇ. ئۇلارمۇجەسسەم — بىر يۈرۈشلۈك سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇشى لازىم، ئەلۋەتتە.

5. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك تەپسىلاتى

مەلۇمكى، بالاساغۇن نوقۇل جۇغراپىيىلىك - توپىنومىيىلىك كاتېگورىيە بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇز ياغىلىرىغا خاس بولغان ئېتنولوگىيىلىك - توپىنومىيىلىك كاتېگورىيە، ئۇنى ئۆزىگە خاس مىللىيەتلىكتىن ئايرىپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ مەسىلە بالاساغۇننىڭ ئۇيغۇر شەھىرى ئىكەنلىكى، بالاساغۇندا ئايرىدە بولغان

① ئايتىپاكتىن: «غەربىي ئۇيغۇر تىلى تارىخى تەتقىقاتى»، 329 - بەت.

مەدەنىيەتنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتىلا ئەھمىيىتى زور بولۇپ قالماستىن، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئۇيغۇر ياغما قەبىلىلىرى باشچىلىقىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر سەلتەنىتى ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشتمۇ ئەھمىيىتى زور. ۋەھالەنكى، مۇشۇنداق روشەن مەسىلىدىمۇ چىگىشلىكلەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بىرىنچى، بالاساغۇن — غەربىي ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇز شەھىرى. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى يازما مەنبەلەرنى تىلغا ئېلىش كۇپايە قىلىدۇ:

خەلىپە مەھدىنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن 771 - يىلى توققۇز ئوغۇز زېمىنىغا كەلگەن مۇسۇلمان سەيبىھى ياقۇبى قارلۇقلار ئۆز تۈرنىلىرىنى «ياغۇ» ، تۈبۈتلىقلار «جايۇن» چىنىقلىقلار «پەخپۇر» ، توققۇز ئوغۇزلار «خاقان» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ ھەقتە مىلىنوۋسكىي توققۇز ئوغۇزلار ئەڭ ئالىي ئۇنۋان بولغان «خاقان» ئىبارىسىنى قوللانغانلىقىنى سېلىشتۇرۇپ جەزملەشتۈرگەن.^①

821 - يىلى توققۇز ئوغۇز بارىگاھىغا بارغان ساياھەتچى تەمىن ئۆز خاتىرىسىدە: «بارلىق تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۇلاردىن قۇدرەتلىكى يوق. ئۇلار توپلىشىپ قارلۇقلار بىلەن جەڭ قىلغان چاغدا، ئۇلارنىڭ يۈز ئادىمى قارلۇقلارنىڭ مىڭ ئادىمىگە تېتىدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئۇلار غالىپ» دېگەن.^②

846 - يىلى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدا توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرى بىلەن مۇسۇلمان سەيبىھى ئىبىن خۇردادىبىخ ئۇچراشقان. 913 - يىلى يېزىلغان «ھۆدۇدۇل ئالەم» دە تۇرپان (چىنجىكەنت) ، بېشبالىق (پەنجىكەنت) توققۇز ئوغۇزلار پايتهختى، «توققۇز ئوغۇزلار ئېلى تۈرك ئەللىرىنىڭ ئەڭ چوڭى» ، «تۈركىستاندىكى بارلىق خانلار ئىلگىرى توققۇز ئوغۇزلاردىن چىقاتتى» دېيىلگەن.

944 - يىلى يېزىلغان مەسئۇدىنىڭ «ئالتۇن يايلاق» ناملىق ئەسىرىدە (بىر ئەسىردىن كېيىنكى 1048 — 1052 - يىللىرى يېزىلغان ئەبۇسەئىد گەردىزىنىڭ «زەينۇلتاخبار» ناملىق ئەسىرىدە) ھەتتا پەرغانە ۋە تاشكەنت ئەللىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا تەۋەلىكى تىلغا ئېلىنغان. ئىبىن ھەۋەل ئىشلىگەن خەرىتىدە سىر دەرياسىدىن ئىچكى جۇڭگوغىچە بولغان كەڭ زېمىن ئۈستىگە توققۇز ئوغۇز ئىبارىسى چۈشۈرۈلگەن. بۇ خەرىتە ئاپىتاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 330 - بېتىگە كۆچۈرۈپ ئېلىنغان.

947 - يىلى ئارىسلانخان ۋاقتىدا پۈتۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاختاخەتتە: «ئەلب ئارىسلان قۇتلۇغ كۈل بىلكە تەڭرىخان» نىڭ غەربىي ساچۇدىن شەرقتە ئۈچ (ئۈچ) ، بارساخانغىچە باشقۇرىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان.^③

سۇڭ سۇلالىسىدىن 980 - يىلى ئىدىقۇتقا كەلگەن ۋاڭ يەندى «ئىدىقۇتقا ئەلچىلىك خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۇنىڭ زېمىنى جەنۇبتىن خوتەنگە، غەربىي جەنۇبىي غەرەب پارىسقا، غەربىي ھىندىستان، پىشاۋۇر، قارلىقتاغ (ھىندىقۇش)، كوكتارد تېغىغا تۇتاشقان مىڭلىغان يول ئۇزۇنلۇقتا» دەپ يازغان. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 940 - جىلد

① مىلىنوۋسكىي: «تەمىن» (شەرقىي ئافرىقا تەتقىقات ئىنىستىتۇتى ئاخباراتى)، 12 - ئويۇم، 301 - بەت.
② ئاپىتاكېئون: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى»، 292 - بەتتە نەقىل قىلىنغان.
③ ئاپىتاكېئون كىتابى، 267 - بەتكە قارالسۇن.

بىلەن «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا، ساجۇ - گەنجۇدىكى ياغلىقلار قالدۇق قەبىلىلىرى قۇرغان سېرىق ئۇيغۇرخانىلىقى «ئۇيغۇر» دەپ، ئادىز، ياغما قاتارلىق قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان توققۇز ئوغۇزلار «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان. ①

ياپونىيە تارىخچىسى ئابىتاكېئو (ئەن بوجىيەنفۇ) ئۆزىنىڭ «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدە قاراخانلار «بىلەن بېشبالىقنىڭ خانلىق جەمەتى بىر مىللەت ئىدى» (237 - بەت)، ئۇلار «توققۇز ئوغۇز ياكى ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئىدى» (376 - بەت)، «ئۇلار ئارىسىدا XI ئەسىر بېشىدا دەپنە زىددىيەت كۈچەيگەچكە بىر پۈتۈن غەربىي ئۇيغۇر ئېلى ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ كەتتى» (376 - بەت) دەپ يازدۇ. پروفېسسور گىرگورىيوۋ 1874 - يىلى «روسىيە ئارخېئولوگىيە جەمئىيىتى خاتىرىلىرى» نىڭ 17 - تومىدا: بالاساغۇن — بۇغراخان شەھىرى، باشقا تۈركىستان پايتەختلىرى قەشقەر، خوتەن، تالاس ئۇنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن. ئۇ يەنە ماۋارەننۇننىڭ بىر يۈرۈش قىلىپ بۇخارانى قولغا كىرگۈزگەن، دەپ ② يازغان. يۇقىرىقىلار بالاساغۇننىڭ بىر پۈتۈن غەربىي ئۇيغۇر — توققۇز ئۇيغۇرلار شەھىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ قاراخانلار دەۋرىدە ئاساسلىق پائالىيەت مەركىزى بولغانلىقىنى دەلىللەيدۇ. شۇنىڭدەك، توققۇز ئوغۇز — غەربىي قانات ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ياغلىقلار قەبىلىسى قۇرغان ئورخۇن ئۇيغۇرخانىلىقى يېمىرىلىشتىن ئىلگىرىمۇ بۇ كەڭ تېررىتورىيىدە شانلىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئۇچۇر يەتكۈزىدۇ.

ئىككىنچى. بالاساغۇن ياغىنلار شەھىرى.

جۇڭگو يىلىنامىلىرىدا ساتۇق تۈركلىرى (卷 9) دەپ ئاتالغان توققۇز ئوغۇزلار ئىبنۇل ئەشىر (1160 — 1233) نىڭ «كامىئۇل تەۋارىخ» ناملىق كىتابىدا ئەبۇل قىدا ۋە ئەبۇلھەسەن مەسئۇدىدىن ئالغان مەلۇماتلار ئاساسىدا تىلغا ئالغان «خوراساندىن چىنغىچە» بولغان كەڭ زېمىندىكى توققۇز ئوغۇزلارنى پروفېسسور گىرگورىيوۋ توققۇز ئۇيغۇرلار دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ③ دەپ گۈمگىنى فرابېخ، رېئائۇد قاتارلىق شەرقشۇناسلار قاراخانلارنى ئۇيغۇرلار قۇرغان خاندانلىق دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ. ②

بارتولىد «تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىنىڭ 254 - بېتىدە، قاراخانلارنىڭ بالاساغۇننى ئاساس قىلىپ كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدە توختىلىپ: قاراخانلار «توققۇز ئوغۇزلار تارىمىقى بولغان ياغىنلارنىڭ»، «توققۇز ئوغۇز رەھبەرلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى» دەپ تىلغا ئالغان. ئۇ «ئىسلام قامۇسى» نىڭ «تۈركلەر» تېمىسىغا يازغان ماقالىسىدە، بالاساغۇننى ياغما شەھىرى دەپ تەكىتلىگەن. مىللىنوۋىسكىي «ھۇدۇدۇل ئالەم» گە بېغىشلىغان ئوخشاش نامدىكى ئەسىرىنىڭ 208 - بېتىدە: «قاراخانلار ھۆكۈمدارلىرى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى بولغان ياغىنلار گۇرۇھى تۈپەيلى باش كۆتۈرگەن، بۇ شۇبھىسىز پاكىتتۇر»، «توققۇز ئوغۇز ياغىنلىرىنىڭ خانلىرى مۇشۇ خەلقلەر خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى» ③ دەپ كۆرسەتكەن. گىرگورىيوۋ قاراخانلار ئىسلامنى قوبۇل قىلغان ساتۇق قاراخان نامىدا ئاتالدى، ئۇ ھەم بۇغراخان بولۇپ، بالاساغۇن بۇغراخان تۇرغان شەھەردۇر. دەپ يازغان. ④ گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئاخبار» ناملىق

① ② ③ ④ ئابىتاكېئو كىتابى، 303، 277، 303، 304، 309، 277 - بېتلەر.

ئەسرى بىلەن «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە ياغىملاردىن چىققان خانلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ باشلىقلىرى ئىكەنلىكى بىردەك تىلغا ئېلىنغان بولسا، ئىبنۇل ئەشرىنىڭ «كامىئۇل تەۋارىخ» ناملىق كىتابىدا ياغىملارخانى بۇغراخان، دەپ يېزىلغان. ①

ياپونىيە تارىخچىسى ئابىتاكىئو «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسرىنىڭ 303 - 304 - بەتلەردە كۆپلىگەن ھۆججەتلىك پاكىتلارغا ئاساسەن، قانداق مەنبەدە ئېيتىلمىسۇن ياغىملار قاراخانلارغا ئاساس سالغان دەپ ھۆكۈم قىلىش بىلەن بىللە، شۇ كىتابنىڭ 324 - بېتىدە قەشقەر بالاساغۇن ئارسلانخانلىقىنىڭ «قاراخانلار گۈللەنگەن دەۋردە خاقانىيە دەپ ئاتىلىشى پۈتكۈل توققۇز ئوغۇز خانلىق جەمەتىنىڭ شۆھرىتىنى گەۋدىلەندۈردى» دەپ يازغان.

ئۈچىنچى. بالاساغۇن — بويلاساغۇن بىنا قىلغان شەھەر.

بالاساغۇن ئىبارىتىدىكى «ساغۇن» سۆزى بىلەن قۇز ئۇلۇس ئىبارىتىدىكى «ئۇلۇس» سۆزى ئۇيغۇرلاردا ئەمەل ۋە قەيىلە — ئاھالە تۈركۈمى نامى سۈپىتىدە تولىمۇ كونا ۋە خېلى كەڭ ئىستېمال قىلىنغان. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 490 - جىلد 8 - بېتىدە بەگ ساغۇن (梦索温) ناملىق تۇرپان ئەمەلدارى تىلغا ئېلىنغان. فىلىپپىن دۇڭخۇئاڭدىن تاپقان 3046 ئىندىكىس قويۇلغان تۈركچە تېكىستتە قۇت ساغۇن دېگەن ئىبارىتنىڭ بارلىقى مەلۇم بولغان. فىلىپپىن قۇت ساغۇننى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1008 - يىلقى ۋەزىرى دەپ ئىزاھلىغان، يەنە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 490 - جىلد 5 - بېتىدە خوتەنلىك 1009 - يىلقى روسانغۇن ناملىق ئەلچى، 16 - بېتىدە 1025 - يىلقى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋەزىرى ساغۇن ئىيا (撒温讹) نىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان. «بەش دەۋر تارىخى» دا ساغۇن — سەركەردە دەپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئاتاساغۇن — تېۋىپ دەپ ئىزاھلانغان.

موللېر 1915 - يىلى ئېلان قىلغان «تۇرپاندىن تېپىلغان ئىككى ئۇيغۇرچە تاختا خەت» ناملىق ماقالىسىنىڭ 26 - بېتىدە: «ئېل ئوغاسى ئەلب توتۇغ ئۆگە قۇتلۇق قوجۇ ئۇلۇسۇغ» (قۇتلۇق قوجۇ ئېلىنىڭ باشچىسى ئەلب توتۇغ ئۆگە) دېگەن سۆزىنىڭ بارلىقىنى مەلۇم قىلغان. فىن. لىكوك T. M. 176 — نومۇر قويۇلغان مانى يېزىقىدىكى پارچە سەھىپىسىدە: «قوجۇ ئۇلۇس ئىككى ئوتۇز بەلق قۇتى ۋە شىسكى» (قوجۇ ئېلى ۋە يىگىرمە ئىككى شەھەرنىڭ بەخت ھامىسى) دېگەن سۆزىنىڭ بارلىقىنى ئېنىقلىغان. روشەنكى، قۇز ئۇلۇس، قۇز ئوردا، بالاساغۇن قاتارلىق ئىبارىلەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئېتنولوگىيەلىك ئادەتلەرگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئومۇمىي ھادىسە.

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتتىكى، «يېڭى تاڭنامە جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە بالاساغۇن — بويلاساغۇن شەھىرى (裴罗将军城) نامىدا ئىزاھلانغان. كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغىنى شۇكى، شۇندىن كېيىن ئىلگىرىكى قەشقەر (سۇللۇق) تەخەللۇسى ئورنىغا بويلا تەخەللۇسى قوللىنىلغان ئەھۋال كۆرۈلگەن. مەسىلەن، كومىراجىۋا دەۋرىدىكى ماھايانا ئانىلىرىدىن قەشقەرلىق سۇما، باھادىرالار سۇللۇق سۇما، سۇللۇق باھادىرا دەپ يېزىلغان بولسا، بويلاساغۇندىن كېيىنكى قەشقەر ئەدىب ۋە سەنئەتچىلىرى

① ئىبىتاكىئو كىتابى، 303 - بىتە قارالغۇن.

بويلا سۆزنى يۇرت تەخەللۇسى قىلىشقان. بۇنىڭغا بويلاخۇيلان (737- 820) ، بويلاشنىفۇ (裴兴符) ، بويلاشىننۇ (裴兴奴) ، بويلاشەنسەي (裴善才) قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

تارىخىي مەنبەلەردە بويلاسانغۇنى بۆكەخان، توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر تەڭرى قاغانى (ئۇلۇغ تەڭرىدىن قۇت بولمىش ئالب كۈلۈگ بىلگە قاغان) ، مۇيۇنچۇرنىڭ دادىسى دەپ ئىزاھلانغان. ئۇ 715 - يىلى ئۇرخۇندا تەختكە چىقىپ 744 - يىلى غەربكە يۈرۈش قىلىپ پېشباشلىقنى ئىشغال قىلىپ، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا ئاساس سالغان، «كامىئۇل تەۋارىخ» ، دۇسسۇن «مونغۇل تارىخى» دا ئۇنىڭ تۈركىستان تەرەپكە قوشۇن تارتىپ، خۇش ھاۋالىق چوڭ بىر يايلاق يېنىدا بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغانلىقى بايان قىلىنغان. ئەلۋەتتە بۇ گاۋ شەنزى قوشۇنلىرى بىر مەزگىل تۇرغان چۇئاب (توقماق) بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قۇجۇ ۋە بالاساغۇن ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى بىرلەشتۈرگەن بۆكەخان قەدىمكى تۇران شاھى ئەپراسىياپ بىلەن بىر گەۋدە قىلىنغان لېگىندىلىك قەھرىمان ھېسابلانغان. تۇرپاندىن تېپىلغان مانى تېكىستلەردە، ئىبنۇل ئەشىرنىڭ «كامىئۇل تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە، جۇۋەينىنىڭ «تارىخى جاھان كۇشاي» ناملىق كىتابىدا، دۇسسۇننىڭ «مونغۇل تارىخى» ناملىق كىتابىدا بۆكەخان — ئەپراسىياپ بىر - بىرىگە يانداشتۇرۇلدى. گرېنارد: «943 - يىلى مەسئۇددىن كېيىنكى مۇئەللىپلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن كۆي تۇۋلىغاندەكلا بۇغراخان سۇلالىسىنى ئەپراسىياپقا تاقايدۇ»^① دېسە، بارتولىد «ئىسلام قامۇسى» نىڭ «ئىلىخانلار» تېمىسىغا يازغان ماقالىسىدە قاراخانلار ئۆز ئەسلىنى «پېرسىيە تارىخىدا سۆزلەنگەن ئەپراسىياپ جەمەتى بىلەن باغلايدۇ» دەپ يازىدۇ. ئابېتاكېئو قاراخانلارنىڭ ئۆز خانلىقىنى «ئىد دۆلىتى ئەپراسىياپ»، «خاقانىيە» دەپ ئاتىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ قالماستىن، ھەتتا پېشبالىقتىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرخانلىقى موڭغۇل دەۋرىدەمۇ بۆكەخاننى تۇنجى ئاناخان دەپ قاراپ، ئۇنى ئەپراسىياپ بىلەن بىر كىشى دەپ قارىغانلىقىنى تىلغا ئالغان.^② ئابېتاكېئو ھەتتا «بۆكەخان شۇ كىشى ئىكەنلىكى مۇتلەق خاتا ئەمەس»^③ دېگەن دەرىجىگە يەتكەن. بىز مەسىلىنى مۇنداق مۇتلەقەشتۈرمىسەكمۇ، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر ئېتىنىڭ بىردەكلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەيمىز.

بالاساغۇننىڭ ئۇيغۇر ئېتنولوگىيىسىگە تەئەللۇقلىقى ئۇنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى مىللەتلىك تۈزۈلمىسى ۋە ئېتنىك تۇرمۇش ھالىتى بىلەن بىردەك بولغان. يېقىندا ئارتۇچ باغلا — ساغان — سالافلار — قۇمساڭچىر — ئاققاش ئەتراپىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرمۇ ئەينى زامان ئېتنىك تۇرمۇش ئادىتىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر ئېتنىك تۇرمۇش ئادىتى بىلەن بىردەكلىكىنى كۆرسەتتى. شۇنى ئىلىم دۇنياسىغا تەقدىم قىلىش مۇمكىنكى، مۇنداق ئېتنولوگىيىلىك ئاساس بولمىغاندا ئىدى، ئورخۇن خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن غەربىي زېمىنغا يۆتكەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مۇنداق تېز گۈللىنىپ، باغداد خەلىپىلىكىگە

① «ئاسىيا ژۇرنىلى»، 1900 - يىلى، 19 - بەت.
② ئابېتاكېئو كىتابى، 259 - بەتقە قارالسۇن.
③ شۇ كىتاب، 146 - بەت.

تەھدىت سالغۇدەك رىقابەتچى كۈچ بولۇپ چىقىشى مۇمكىن بولماس ئىدى. ۋەھالەنكى، گەنجۇدا ھاكىمىيەت قۇرغان ياغلىقار ئۇيغۇرلىرى غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىكى توققۇز ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كۆچكەن ئادىز قەبىلىلىرىدەك روناقلىققا مۇيەسسەر بولالمىدى. ۋاقتى كەلگەندە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 - توم، 615 - بېتىدە (ئۇيغۇرچە نۇسخىسى) تىلغا ئېلىنغان بالاساغۇندا ئولتۇراقلاشقان ۋە تۈزۈلۈش كەتكەن سوغدىلار توغرىسىدا سۆز ئاچقاندا، بۇنداق تۈزۈلۈش دەل ئۇيغۇرلىشىش بولۇپ، ئۇيغۇر ياغىلىرىنىڭ سودا - سېتىق ماھارىتى بىلەن تولمۇ ئۇيغۇن بولغان.

6. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ

تارىخىي مەنتىقىي تەپسىلاتى

بارتولىد ۋە «بالاساغۇن — توقماق بۇرانا» قارىشىدىكىلەر سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ بالاساغۇندا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە بىر كېچىدىلا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ تاغىسى ئوغۇلچاق قىدىرخاننى ئۆلتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى ئىسلاملاشتۇرغانلىقىنى ئېيتىپ قىلىدۇ. بارتولىد «ئىسلام قامۇسى» نىڭ «تۈرك» تېمىسىغا يازغان ماقالىسىدە: «ساتۇق بۇغراخان ئىسلامنى بالاساغۇندا قوبۇل قىلغان دېيىش بىلەن بىللە، مۇشۇ قامۇسقا يازغان «بالاساغۇن» ناملىق ماقالىسىدە بالاساغۇننى توقماق دەپ ھۆكۈم قىلىپ، يول قويغىلى بولمايدىغان تارىخىي مەنتىقىي يېڭىلىشقا يول قويدۇ. بارتولىدنىڭ بۇ قارىشىنى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى توغرىسىدىكى موللاھاجىنىڭ «تەزكىرە ئى بۇغراخان» ناملىق ئەسىرى، «تەزكىرە ئى ئوۋەسى» نىڭ بۇغراخان تەزكىرىسى قىسمى، ئەبۇناسىر سامانى تەزكىرىسى قىسمى، جامال قارشى يازغان «سوراخ» لۇغىتىنىڭ قوشۇمچە تەۋسىيە قىسمى، ئىبىن ئەشىرىنىڭ «كامىئۇل تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرى قاتارلىق يازما مەنبەلەر بىلەن سۇلتان ساتۇق بۇغراخان، ئەبۇناسىر سامانىنىڭ ئاتۇشتىكى پائالىيەتلىرىگە ئائىت تارىخىي ۋەقەلەر ھەم رىۋايەتلەرگە پۈتۈنلەي زىت كېلىدۇ.

بىرىنچى. 893 - يىلى ئەھمەد سامانى قوشۇنلىرى تالاس - چۇۋادىنى (جۈملىدىن ئوتتۇرىنى) ئىگىلىگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تالاستا تۇرغان سەركەردىسى ئوغۇلچاق قىدىرخان قەشقەرگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ قېتىم ئوغۇلچاقنىڭ ئائىلىسى ۋە ئون مىڭدىن ئارتۇق قوشۇنى ئىسلاملاشقان سامانىلار قولىغا كەسەرگە چۈشكەن. تالاس - چۇۋادىسى 893 - يىلىدىن 943 - يىلى ساتۇق بۇغراخان بۇ قولدىن كەتكەن جايلارنى قايتۇرۇۋالغىچە بولغان يېرىم ئەسىر ئىچىدە سامانىلار قولىدا تۇرغان ۋە ئىسلاملاشتۇرۇلغان.

ئىككىنچى. 893 - يىلى ئوغۇلچاق قىدىرخان قەشقەرگە چېكىنگەندە ئاتۇشتىكى، باشقىچە ئېيتقاندا بالاساغۇندىكى ئاكنىسى بازىل بۇغراخان (بۇغرا ئاتام) تېخى ھايات بولغاچقا، ئوغۇلچاق بالاساغۇندا ئەمەس، قەشقەرگە ئۆتۈپ كەتكەن. ئۈچىنچى. بازىل بۇغرا ئاتا ئاتۇشتا ۋاپات بولغان، ئۇ يەردە دەپن قىلىنغان بولۇپ،

بۇ چاغدا ئۇنىڭ گۆدەك ئوغلى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئاتۇشتا ياشاۋەرگەن. خانلىق ئوغۇلچاق قولغا ئۆتۈپ، قەشقەر بالاساغۇنغا نىسبەتەن ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتۈشكە باشلىغان. ۋەھالەنكى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان گۆدەك ھالەتتە توقماقتا تۇرۇشى ۋە قۇدرەتلىك سامانىلارغا تاقابىل تۇرۇپ، خاتىرجەم ياشىشى تەسەۋۋۇرغا سىغمايدۇ. سۇلتان ساتۇق بۇغراخان دادىسىدىن گۆدەك قېلىپ تاغسى ئوغۇلچاق ھىمايىسىدە ئۆستى دېگىنىمىزدە، ئۇنىڭ ئاتۇشتىن ئىبارەت بالاساغۇندا — قەشقەرنىڭ يېنىدا تۇرغانلىقىنى چۈشىنىمىز.

تۆتىنچى. ئەبۇناسىر سامانى، ئەبۇل پەتھار قاتارلىق سامانىلار جەمئىي ئەزالىرى سامانىلارخانلىقى ئوردا ئىختىلاپلىرى تۈپەيلى سامانىلار بىلەن دۈشمەنلىشىۋاتقان قاراخانلارغا پاناھ تىلەپ يولغا چىققاندا، ئۇلار سامانىلار قولىدا تۇرۇۋاتقان تالاس - چۇ ۋادىسىغا قاراپ يولغا چىقىش مۇمكىن ئەمەس. روشەنكى، بۇخاردىن قەشقەرگە كېلىش ئۈچۈن پەرغانە (ئۆز كەنت) رايونىدىن ئۆتۈش كېرەك ئىدى، توقماقتا بېرىش ئۈچۈن شاش (تاشكەنت)، ئىسپىجاب رايونلىرىنى كېسىپ ئۆتۈش كېرەك ئىدى. توقماقتىن ئاتۇش - قەشقەرگە كېلىش ئۈچۈن بارسىغان (ئىسسىق كۆل)، ئۈچ (ئۈچتۇرپان) يولىدىن باشقا يول يوق ئىدى. بۇخارا، تالاس، قەشقەر ئۈچ بۇرجىكىنىڭ ئارىسىدىكى بىھەيۋەت تاغلار تۈپەيلى، بۇ ئۈچ بۇرجەك بوستانلىقلارنىڭ بىر - بىرىگە تۇتاشمايدىغان تاغ يوللىرى بولغان.

بەشىنچى. 932 - يىلى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن چۇ ۋادىسىغا بارغان بولماستىن، بەلكى ئاتۇشتا، بارتولىد سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، بالاساغۇندا بۇ يەرگە كەلگەن ئەبۇناسىر سامانىدىن بۇ دىننى قوبۇل قىلغان. بۇ چاغدا سۇلتان ساتۇق 16 ياشتا بولۇپ، ئۇ 916 - يىلى، يەنى ئوغۇلچاق قىدىرخان قەشقەرگە چېكىنىپ 23 يىل ئۆتكەندىن كېيىن تۇغۇلغاچقا، ئۇ تالاس - چۇ ۋادىسىنى كۆرۈشى مۇمكىن بولمىغان. سۇلتان ساتۇق بۇغراخان بۇ جايلارنى سامانىلاردىن 943 - يىلى قايتۇرۇۋالغاندا 33 ياشلىق ئەۋقىران يىگىت ئىدى.

ئالتىنچى. سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىر كېچىدە بالاساغۇندىن چىقىپ، قەشقەردىكى ئوغۇلچاق قىدىرخاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ قاراخانلارنى ئىسلاملاشتۇرۇشى ئۈچۈن، بۇ بالاساغۇن ئارتۇشتا بولماي، ئۈچ، پارسىغان ئارقىلىق ئۇزاق يول بېسىپ ئېرىلىدىغان توقماقتا بولۇشى مەيلى ۋاقىت، مەيلى مەخپىيەتلىك نۇقتىسىدىن تارىخىي مەنتىقىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇ ھال، بالاساغۇننىڭ قەشقەر يېنىدىكى قۇر ئوردىدا ئىكەنلىكىنى تەستىقلايدۇ.

يەتتىنچى. ئاتۇشتا ھازىرمۇ «بۇغرا ئاتام» (بۇغرام)، «سۇلتان ساتۇق بۇغراخان» ، «ئەبۇناسىر سامانى» قەبرىلىرى، سۇلتان بۇغراخاننىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانلىقىغا ئائىت «جايى پەچچەم»، «كۆك تام» قاتارلىق جايلار ۋە بىر يۈرۈش ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان رىۋايەتلەر ساقلانغان. ۋەھالەنكى، بۇلار توقماق بۇرانا ئەتراپىدا مەۋجۇت ئەمەس. «بالاساغۇن» — توقماق بۇرانا قارىشىدىكى بۇ تارىخىي مەنتىقى ئاجىزلىق بالاساغۇننىڭ قەشقەر — ئوردا كەنتىدىن يىراق توقماقتا بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاشقا كۇپايە قىلسا كېرەك. ئەھمەد سامانى قەبرىسى بۇخارادا بولغىنىدەك، سۇلتان

ساتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىنى ئاتۇشتا تۇرۇپتۇ!

7. «بالاساغۇن — باغلا ۋە ساغۇن» قارىشىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەپسىلاتى

ئاتۇشتىن تېپىلغان 20 — 30 مىڭ يىللاردىن ئىلگىرىكى تاشقا ئايلانغان ئادەم كالىسى ئەجدادسىز ۋە ئەۋلادسىز يەككە - يىگانە ھادىسە ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ يۇرتتا ئۇيغۇر — ئارىئان ساكلىرى، ئازغۇن — ياغما قەبىلىلىرى ئۇزاقتىن ياشاپ ئوخشىمىغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت قاتلىمىنى قالدۇرغان. رېھىم مۇسا ناملىق پېشقەدەم ماڭا بەرگەن بىر تەرىپىگە تاغ تېكىسى سۈرىتى، بىر تەرىپىگە كۇشان پۇللىرىدەك شاھانە تاج چۈشۈرۈلگەن قىزىل مىس سوقما پۇل بۇ جايدا خاقانىيە دەۋرىدىن ئىلگىرىمۇ پۇل چىقىرىلغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئاتۇش دىيارىدىن تېپىلغان كۆپلىگەن جەمئەت سۆڭەكلىرى، ھەر خىل تامغىلىق مىس پۇللار، قاش ۋە مارجان، ھىقىق قاتارلىق زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى، ھەر خىل سىزلايدىغان «چەشكەل» (كاھش) پارچىلىرى، كۆپ ۋە ئىدىشلار، تۆمۈر داشقاللىرى بۇ جاينىڭ ئاھالىسى نۇرغۇن ئاۋات ماكان ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش سىرلىق رىۋايەت - ئەپسانىلىرى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاتۇشنىڭ ئازغۇن، ئۇستۇن، ئاتۇش، ئالتۇن ئاتۇش قاتارلىق رايونلىرىدا قەدىمكى ئاھالە ياشىغان نۇقتىلار، ھەتتا قورغان قالدۇقلىرى، مەشھۇر زاراتگاھلىقلار خارابىلىرى ئۇچرايدۇ. بۇلار ئۆز ئالدىغا خاس ئارخېئولوگىيىلىك چەمبەر ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل ئارخېئولوگىيىلىك چەمبەردىكى نۇقتىلارنىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرى بىر - بىرىگە ئوخشىغان ۋە ئوخشىمىغان دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولغان. بۇ ئارخېئولوگىيىلىك چەمبەرلەر ئىچىدە بالاساغۇن شەھىرىگە ئائىت مەدەنىيەت قاتلاملىرى باچاڭ — سوغۇن ئېغىزى ئېقىمى بىلەن بوغۇز — قىران ئېقىمى يېقىنلاشقان جايلارغا مەركەزلەشكەن.

ھازىرقى ئازاق يېزىسىغا قاراشلىق توقاي كەنتى بىلەن سالافار يارىلىقى، ھازىرقى سۇنتاغ يېزىسىنىڭ تۆر كۆلىدىن سۇنتاغ توقاي كەنتىگىچە بولغان ئاياغ قىسمى قەدىمكى ئارچىزارلىق ساپ ھاۋاسى ئىچىدە مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان بالاساغۇن شەھەر رايونى ئىدى. بۇ شەھەر رايونى سۇنتاغ ساغان (سوغۇن) كەنتىنى مەركەز قىلىپ، ئۆز ئىچىگە «سالافار»، «نۇرىن بۇلاق»، «يار قورغان»، «خەندەكلىك»، «ساراي بويى»، «قوشقار ئاتام»، «تۆركۆل» قاتارلىق جايلارنى ئالغان. مەخسۇم تۇرسۇنھاجى ناملىق دېھقان نەق مەيداندا 2 كىلومېتىردىن ئۇزۇن شەھەر قورغىنىنىڭ ئىز خارابىسىنى كۆرسەتكەن. بۇ يەردە تام — قورغاننىڭ ئەتراپىدىكى يۈز زېمىندىن قاتتىق ئىزى ساقلانغان. شەھەرنىڭ باش تەرىپىدە قاراخانلارغا ئائىت «سۇلتان تەھۇر» (پاكلىق)، «سۇلتان زەھۇر» (ئوچۇق - ئاشكارىلىق) ناملىق مازار، شەھەرنىڭ ئايىغى (سۇن تەخت) دا سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرى جايلاشقان. ئېيتىلىشىچە،

ھازىرقى ئازاق يېزىسىنىڭ «باغلا» دېگەن جايىدا سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ بوۋىلىرى بارىگاھ قۇرغان.

«سالافلار» قۇمىڭغىر بىلەن بالاساغۇن شەھىرى ئارىسىدا بولۇپ، ئېيتىلىشىچە، ئۇ ئىلگىرىكى خان - پادىشاھلار قەبرىگاھى بۇلغان. ئۇ يەردىكى «سۆكەك يار» دا نۇرغۇنلىغان جەسەتلەر كۆمۈلگەن. بۇ ئەتراپتىكى سېپىل ئورنى ئەتراپىدىن مەخسۇم تۇرسۇنھاجىنىڭ بوۋىسى ئابدۇگۈل ھاجىم كۆمۈش تەنگە ئاقچىلار تاپقان، يەنە يۈز كىلوپ مەنسى پۇل تاپقان. ئابدۇغۇپۇر تۇردى 1974 - يىلى سالافلار قەبرىگاھلىقىنىڭ ئايىغىدا يېزا ئىگىلىك مەكتىپى قۇرۇلغاندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، ئۈستۈن ئارتۇشنىڭ لەنگەر كەتتىدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلاردىن مۇتئى، قارى ئىككىسى كۆك سىرلىق ساپال كوزىغا («چەشكەل») سېلىنغان. سوقما تەنگە ئاقچا تاپقانلىقىنى ئىسپاتلىدى. بۇ پۇللار مەكتەپ مۇدىرى، ناھىيىلىك پارتكوم مۇئاۋىن شۇجىسى ۋاڭ يۈلەنگە تاپشۇرۇلغان. ئۇنى ناھىيە ھاكىمى تۇرسۇن سائادەت 1977 - يىلى 4 - ئايدا كۆرۈپ، بىر تەرەپتە غەرەبچە سۆزە، يەنە بىر تەرەپتە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بولغاچقا ئوقۇيالىمىسۇ، يىلتىزغا قاراپ، شۇ چاغدىن 717 يىل ئىلگىرى چىقىرىلغان دېگەن تونۇشقا كەلگەن. ئابدۇرېشىت سەلى ناملىق پېنسىيىگە چىققان كادىرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، 1944 - يىلى چوڭ سەل (سۇ ئاپىتى) كەلگەندە سالافلار ئاستىدىكى سۇ ئېقىمىدىن تۆركۈللۈك خۇجا ئاخۇن ئىسىملىك كىشى بىر ئالتۇن تاج تېپىۋېلىپ، ئۇنى مۇھەممەت مىسكەرگە كۆرسىتىپ پارچىلىغان. بۇ ئىشنى ئەينى زاماندىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بېلىپ قېلىپ تارتىۋالغان. شۇندىن كېيىن، خۇجا ئاخۇننى خەلق «خوجەك ئالتۇن» دېگەن لەقەم بىلەن ئاتايدىغان بولغان. «نۇرۇن بۇلاق» قەدىمكى چاغلاردا نورۇز بايرىمىنى ئۆتكۈزىدىغان بوستانلىق جاي بولغانلىقى مەلۇم.

«يار قورغان» بالاساغۇندىكى ئىچكى قورغان بولۇپ، 85 ياشلىق مۇھەممەت موللا شاڭزۇڭ 8 — 10 ياش چېغىدا بۇ يەردە قاراخانلاردىن قالغان بىر ھەربىي قورغان خارابىسىنىڭ بولغانلىقىنى دەلىللەيدۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، قورغاندا ئانچە مۇنچە ئۆي، ئوچاق، تەكچىلەر ساقلىنىپ قالغان. قورغان سىرتىدا «توقاي خەندەك» بولغان. بۇ قورغان توپىسى مۇندىن 75 يىل ئىلگىرى ئوغۇت قىلىپ تۈگىتىلگەن. مۇھەممەت موللاشاڭزۇڭنىڭ چوڭ ئانىسى مەلىكە خان چوڭ دادىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى بۇ ئەۋرىلىرىگە يەتكۈزگەن. بۇ سۆزچە، بۇ تاشلاندىق قورغان دەرۋازىسىنى كېسەكتە تۇتۇپ، كىچىك ئىشىك بېكىتىپ، ئاشلىقلىرى ۋە بالا - چاقىلىرىنى قورغانغا كىرگۈزۈۋېلىپ، بېشىپ كىرگەن قىپچاق تۈرىلىرىدىن مۇداپىئە كۆرگەن، سېپىلدا تۇرۇپ تاش ئاتقان. بۇ بىزگە قىرغىز قىپچاقلىرى تۇرسى ئاقباش خاننىڭ XVII ئەسىردە قارا تاغلىقلار تەرىپىدە تۇرۇپ، ئاقتاغلىق خوجىلارغا ئەگەشكەن ئاتۇش خەلقىگە قارشى تۇرغانلىقىدەك كۆڭۈلسىز ۋەقەنى ئەسلىتىدۇ. مۇھەممەد موللا شاڭزۇڭ ئېنىق قىلىپ: بالاساغۇن شەھىرى 850 - يىلىدىن XIII ئەسىرگىچە قاراخانلارنىڭ كاۋات شەھىرى بولغان دەپ قەيت قىلدى.

«ساراي بويى» تۆركۈلنىڭ توقاي يارلىقى تەرىپىدە قالغان. ئۇ «ساغۇن» (ساغان) مەھەللىسىگە يېقىن بولۇپ، بۇ يەر شەمسىدىن داموللامنىڭ زېمىنىغا تۇتاش. بۇ يەردىن

1980-يىلى 3- ئايدا ئالىمجان ناملىق دېھقان غىش خۇمدانغا توپا كولىغاندا نۇرغۇن ئادەم سۆڭەكلىرى بىلەن بىللە، تۆمۈر داشقاللىرى، كۆكۈس (قوقاس) بولغان ئوتۇن كۆمۈرى قالدۇقلىرى ۋە نۇرغۇن مىس پۇل تېپىلغان. بۇ مىس پۇللىرىنى ۋېي لياڭئاۋنىڭ «قاراخانىلار تارىخىدىن ئوچىرك» (1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى) ناملىق كىتابىنىڭ 198 - بېتىدە 17 مىڭدىن ئارتۇق، 130 كىلو گىرامدا دېيىلگەن.

«ئوي مەھەللى» سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرىغا يېقىن بولۇپ، رېھىم مۇسا ناملىق كىشىنىڭ ئايدۇشكۈر مۇھەممەتئىمىن گە ئىسپاتلىشىچە، 1981 - يىلى شۇ يەرلىك ئېسا داخان ناملىق دېھقاننىڭ ئابدۇرېھىم دېگەن ئوغلى ئېرىققا سۇ باشلىماقچى بولۇپ ئېرىق يېنىنى كولىغاندا رېھىم تاغارچە مىس پۇل چىققان. ئانچە ئۆتەي بۇ جايدىن مىس ئېرىتىدىغان ئوچاق بىلەن مىسنى تاختا ھالىتىگە كەلتۈرۈپ ئۇنى دۆڭلەك كەسكۈچتە تۇرۇپ كېسىپ پۇل ياسىغاندا ئېشىپ قالغان ھەرە خەنىكىدەك مىس پارچىلىرى تېپىلغان. دېمەك، بۇ قاراخانىلارنىڭ مەلۇم بىر مەزگىلدىكى ئاقچا ياسايدىغان كارخانىسى بولۇپ چىققان. ئەپسۇسكى، قورغان توپىلىرى ئوغۇت قىلىنغاندەك، بۇ مىس ئاقچىلارنىڭ كېلۈشىنى سەككىز مۇدىن مىسكەرگە سېتىپ، ھارۋا قوڭغۇرىقى قىلمۇتەكەن!

سالافىلار بازارلىقى، قۇمساڭىر ئايغى، قۇمار تاغ (ئارسلان تاغ) تۈگۈگەن جايدا قەدىمكى بالاساغۇن شەھىرى سىرتىدىكى يەنە بىر ئارخېئولوگىيىلىك چەمبەر بار بولۇپ، ئۇ «مورا»، «خان ئۆي» خارابىسىدىن ئىبارەت. «مورا» ئۇيغۇرچە مۇنارە دېگەنلىك بولۇپ، ئوچاقنىڭ مورا — تۇرخىنىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇنارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ يەردىكى «مورا»^① ئۈچ قەۋەت ئۇل سۇپا ئۈستىگە بىر تەرىپى كەڭ سېغىز قېلىن كېسەك بىلەن ياسالغان بولۇپ، ئەسلىدىكى جەنۇب تەرەپتىكى ئىشىك ئۈستىگە ئارسلان (يولۋاس) بېشى قاپارتما نەقىش قىلىنغان. مۇنار ئىچى پەلەمپەيلىك بولۇپ ئۈستىگە چىققىلى بولىدۇ. مۇنارنىڭ غەربىدە 35 كۋادرات مېتىر كەڭلىكتە تۇر شەكىللىك ئېگىز كېسەك قۇرۇلما بار. بۇ تۇر شەكىللىك قۇرۇلما قاتتىق پەرمان تۈپەيلىدىنلا ياسىلىدىغان ئېغىر ئەمگەك مۆجىزىسى. بۇ قۇرۇلما بىلەن مۇنار ئارىلىقىدا ئىبادەتخانا ۋە ئۇنىڭ يېنىدا شەيخ ئۆيى تېپى خاراىسى ساقلانغان.

بۇ قۇرۇلما تۈر دېيىلسە، تۈرنىڭ بىر يۈرۈش بولۇش كېرەكلىكى قائىدىسىگە سىغمايدۇ. بۇ مۇنارە بۇددا مۇنارىسى دېيىلسە، ئۇنىڭدا «شادىرا» (جەسەت كۈل مۇنارىسى) نىڭ ئالامەتلىرى يوق. ئىسلام قائىدىسىدىكى مۇنارە، مەسچىت ۋە قەبرىلىك ئۈچى بىر گەۋدە بولۇشى ئۆلچىمىگە كۆرە، تۇر شەكىللىك قۇرۇلما چوقۇم قەبرىلىك بولۇشى لازىم. بىز بۇنى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغۇلچاق قىدىرخانىنى ئىسلامغا كىرگۈزەلمەي، ئۇنى قەتىل قىلىشقا تۇتۇنغاندا، يەر تەۋرەپ ئوغۇلچاقنى يەر يۈتكەن دېگەن رىۋايەتكە ئاساسەن، سۇلتان ساتۇق ئەمرى بىلەن ياسالغان ئالاھىدە قەبرىگاھ بولۇشى ئېھتىمال دەپ قارىدۇق. دىنىي رەقىبى ۋە نەسەب ئەجدادى زىددىيەتلىرى تۈپەيلى، ئۇنىڭ روھىنى بولسىمۇ مۇسۇلمانلىققا دەۋەت قىلىش ھەم ئىسلام تەنتەنىسىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن بۇ مۇنارە

① ئورنى: شىمالى پاراللېل 18° 16' 76°، شەرقىي مېردىئان 22° 16' 39° غا جايلاشقان.

ۋە مەسچىت ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، بۇنىڭ تەخمىن، ئەلۋەتتە. «خان ئۆي» ① ھازىر گەرچە قەشقەرنىڭ بەشكېرەم يېزىسىغا تەۋە بولسىمۇ، ئەينى زاماندا بالاساغۇن شەھەر سىرتى بىناكارلىقلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە «مۆرى» ئارخېئولوگىيىلىك چېكىمىگە كىرىدۇ. روشەنكى، مەمۇد قەشقەرى ئەينى زاماندىلا قەشقەرنى تۆمەن قىزىل دەريالىرى ئارىسىدا تەھىق قىلىشتۇر گەشىدى.

«خان سۇيا»، «كاتتا يايلاق»، «ھاسا ئاتام» ۋە «باش قاش» ② بويىدىكى خارابىلىقلار بالاساغۇنغا ئالاقىدار سىرتقى ئارخېئولوگىيىلىك يەنە بىر چېكىمىگە ھېسابلىنىدۇ. بىز قاراشتا ئۇزۇن سوزۇلغان سېپىل خارابىسىدەك، ھەتتا ئارىلاپ، ئارىلاپ كېسەك تاملار كۆرۈنۈپ تۇرغان «باش قاش»، «ئوتتۇرا قاش»، «ئاياغ قاش» بىناكارلىقى ئەسلىدە ئۈستۈن ئاتۇشتىن كەلگەن چاقماق دەريا ئېقىمىنى كاتتا يايلاق تەرەپكە ئېلىپ بارىدىغان كۆتۈرمە كانال — ئۆستەك ئورنى بولغان. «ئوتتۇرا قاش» تا كۆپلىگەن ھاھالە ياشىغان توچكىلار ئۇچرايدۇ. بۇ يەردىن 1989 - يىلى 7 - ئايدا ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن كۆپلەپ يەرلىك سوقما مىس پۇللارنى، بىر دانە داچەن (تۆشۈك پۇل) نى، يەنە مۇنچاق، رەڭدار ساپال پارچىلىرى، كىيىمنىڭ مىس ئىزما (تۈگمە) سى، كۆپتە ساقلىنىپ تۇپا بىلەن قوشۇلۇپ بوزۇرۇپ كەتكەن ئاشلىق قالدۇقى، ياغاچ كۆمۈر ھەم تۆمۈر داشقىلى، ئۇيغۇر قىمارۋازلىرىنىڭ باقلان پاقالچىقىدىن ياسالغان سىلىقلانغان تۆت ئوشۇقىنى تاپقان. قارىماققا بۇ ئاۋات ئۆستەك بويى كېيىنچە خارابىلىشىپ، ھازىر پۈتۈنلەي شورلاڭغا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ يەردىكى ئەڭ كونا مەدەنىيەت قاتلاملىرى قەدىمكى «بايخان» شەھىرى خارابىلىرىگە تەئەللۇق بولۇشى مۇمكىن. (تاك نامە. غەربىي دىيار جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» دە قەشقەر (سۈلى) غا بېرىشتا «فۇگوي» (富贵) دىن ئۆتىدۇ، دېگەن بۇ جاي «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تابغاچ ماددىسىدا تىلغا ئېلىنغان تۆۋەن چىن — بارخان، شۇ جايدا بولۇشى مۇمكىن. خەلق ئارىسىدا «ھېلىمۇ چىن شەھىرى» بولغان دېگەن رىۋايەت بۇنىڭغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

«خان سۇيا» قىبلىگە يۈزلەنگەن بەش مو جامىسىدىكى كەڭلىك بولۇپ، يەردىن 7 — 8 مېتر ئېگىزلىككە كېسەك بىلەن چۆرىدەپ ياسالغان. بۇ توغرا بۇلۇڭلۇق تۆت بۇلۇڭ سەھنىنىڭ تۆت تەرىپى ئات چىقالغۇدەك بېلىق سىرتى قىلىپ ياسالغان. «كاتتا يايلاق» نىڭ شەرقىي تەرىپىگە ياسالغان بۇ بىناكارلىق خاننىڭ تەخت سۈپىسى بولماستىن، ئەھۋالدىن قارىغاندا، خان كاتتا يايلاقنىڭ شۇ چاغدىكى باراقسان جاڭگاللىقىدا شىكار قىلىپ، بەزمە قىلىدىغان جاي، جۈملىدىن ماۋرا ئۇننەھەر ھەم خوتەن تەرەپكە ھەربىي يۈرۈش قىلىشتا قوشۇنلارنى رەتكە سالىدىغان جاي بولۇشى ئېھتىمال. بۇ ئەتراپتىن مۇنچاق قاتارلىق زىبۇ-زىننەت بويۇملىرىنىڭ تېپىلىشى بۇ مەيداندىكى بەزىلەردىن قالغان يالدا ما بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردىن خەت يېزىلغان قارا تاختا تاشنىڭ تېپىلغانلىقى مەلۇم. مەخسۇم تۇرسۇنھاجى بۇ ئەتراپتىن يولغۇن يىلتىزلىرى كولىغاندا، يىلتىز تېگىدىن قەدىمكى ئۆي ئىشىك بېشى ياغىچىنىڭ چىققانلىقىنى ئىسپاتلىغان.

① ئورنى شىمالىي پاراللېل 17° . 16' . 76° ، شەرقىي مېرىدىئان 39° . 34' . 26° گە جايلاشقان.
② ئورنى شىمالىي پاراللېل 4° . 19' . 76° ، شەرقىي مېرىدىئان 6° . 19' . 39° گە جايلاشقان.

X ئىسىملىك بىر ئۆزبېك كىشى يېقىندا ئۈرۈمچىدىن يۇرتىغا قايتىشتا «خان سۇپا» غا يېقىن شېكەر كۆل ئۆتىگىدە بىر ئوتۇنچى بالىدىن شۇ دەۋرگە تەۋە بىر چاپاننى سېتىۋېلىپ، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ بەرگەن. ئوتۇنچى بالىنىڭ دېيىشىچە، «خان سۇپا» ئەتراپىدا يۇلغۇن كۆتەك يىلتىزى كولىغاندا بىر كۆپ چىققان. بۇ چاپان كۈپتىكى كېڭىز ئىچىگە تېڭىپ قويۇلغان بولۇپ، چاپان كېيىنەك تېشىۋەتكەن پىلە غوزىكىنى تىتىپ پاختا بىلەن ئىشىلگەن يىپتا توقۇلغان، ئارىسىغا نېپىز پاختا ئېلىنغان، ئەستىرى ماتا بولۇپ، يىڭنە ئىشى ئىنچىكە بولغان. چاپان شەكلى مەيدىسى يېپىق، يان ئىزما، يەڭلىرى جەڭگىۋارلارچە تازا، بەستىلىك ئەرەنچە چاپان بولغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بالاساغۇن سىرتىدىكى مەشھەد (شەھىتلىك) كە جايلاشقان سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرى ئەسلىدە توققۇز مۇنارلىق بىھەيۋەت مەقبەرە بولغان، ئۇنىڭ يېنىدا ئەبۇناسىر سامانى قاتارلىقلارنىڭ قەبرىسى بولغان. بۇلار يەنىلا بالاساغۇنغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك توچكا ھېسابلىنىدۇ.

ئىشىنىمىزكى، بالاساغۇن شەھىرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش تېخى رەسمىي باشلانغىنى يوق. بۇ جەھەتتە كۆپلەپ پاكىتلارنىڭ تېپىلىشىغا گۇمان قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاتۇشتا قۇرغاقلىشىش ھادىسىسى داۋاملىق ئېشىپ باردى. مۇنداق قۇرغاقلىشىشتىن ئىككى ئاقىۋەت كېلىپ چىققان. بىرى، تەبىئەت ھادىسىسى سۈپىتىدە ياز پەيدا بولۇش؛ يەنە بىرى، جەمئىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە ئاھالىنىڭ ئېقىن بويلاپ سۇ بېشىغا — يۇقىرى تاغ ئاغزىغا يۆتكىلىشى ۋە «ئوشۇق ئاھالە» نىڭ ياقا يۇرتلارغا يۆتكىلىشىدىن ئىبارەت.

يارلىق يەر نەملىكىنىڭ ئارتۇقىچە تۆۋەنلەپ كېتىشى بىلەن كېيىنكى سۇ كەلكۈنلىرىنىڭ يەر نەملىكى تويۇنغان «نەملىك بەلبېغى» نى ئىزدەپ يەرنى يالاپ تۆۋەنلەپ كىرىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. روشەنكى، يەر نەملىكى يۇقىرى ئورۇندا قانچە كەڭ دەريا بولىشىمۇ يارلىق ھاسىل بولمايدۇ. بۇ ھالدا ئوي جايلارغا لاتقا تاشلاپ تىندۈرۈش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. تىندۈرۈش ۋە كولاش يەر ئاستى سۈيىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە مۇناسىۋەتلىك بىر قانۇنىيەت. ئاتۇشتا دەل مۇشۇ يار پەيدا بولۇش ھادىسىسى تۈپەيلى، ئاھالە ئىلگىرىكى ماكانلىرىدىن سۇ بېشى تەرەپكە، بوغۇز ۋە «جىن تۈگمەن» تەرەپكە كۆچكەن. كۆچكەنلەر ئەسلىدىكى مەھەللە - كەنت ناملىرىنى يۆتكەپ كېتىشىكەن. قۇمساغىردا كېيىنچە ھەسەن بالاھاجى قۇمۇلدىن كارىزچى يۆتكەپ كېلىپ كارىز كولىغان بولسىمۇ، سۈيى كېيىنچە تۆۋەنلەپ قۇرۇپ كەتكەن.

ئاتۇش سۇنتاغ رايونىنىڭ بالاساغۇن شەھىرى ئورنى ئىككى چوڭ ھادىسىگە دۇچ كەلگەن. ئۇنىڭ بىرى، ياز يالاپ كېتىش ھادىسىسى. بالاساغۇننىڭ بىر يان قىسمى (ساراي بويى، شەمسىددىن داموللاھاجىم زېمىنىنىڭ نېرىسى) ياز ئاستىدا خاراب بولغان. نەتىجىدە ئىلگىرى ئېقىن سۇ ئاققان چوڭ ئۆستەڭ ئورنى ياز ئۆستىدە قېلىپ، ئىلگىرىكى ئارچىزار توقايلىق شاللىققا ئايلىنىپ كەتكەن. يەر بۆگەن (بۆلۈنگەن) جايدىن تۆۋەن قاتلامدىكى سايغا جايلاشقان «بۆگەن» كەنتى يېڭىدىن پەيدا بولغان. بۇ قېتىم ئابدۇكېرىم ھاجى خەلىپىتىم، مۇھەممەت موللا شاڭزۇڭ، ئابلەت كامال، مەخسۇم تۇرسۇنھاجىلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار كىچىك ۋاقىتلىرىدا بۇ يارلىق تاز بولۇپ، بىر تېرەكنى غولۇتۇپ كۆۋرۈك قىلغىلى بولىدىكەن. بالىلار ئۇ قاشتىن بۇ قاشقا چامما ئېتىپ ئوينىدايتكەن. 1944 - يىلقى كەلكۈن بىلەن 1952 - يىلى 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىكى كەلكۈن يارلىقىنى ھازىرقى ھالەتتە يوغىنىتىۋەتكەن. بالاساغۇن شەھىرى ئورنى دۇچ كەلگەن ئىككىنچى

قانۇنچىلىق كۆز قارىشىنى يېڭىلاپ، سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق ئىشلىرىنى تېخىمۇ ساغلاملاشتۇرۇشقا ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشكە، كۈنكەرت قىلىپ، ئېيتقاندا، تۆۋەندىكى تۆت ئىشنى پۇختا ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ:

بىرىنچى، قانۇن چىقىرىش، بۆلۈپمۇ ئىقتىساد قانۇنلارنى چىقىرىش ئىشلىرىنى جىددىي ۋەزىپە قاتارىدا چىڭ تۇتۇپ ئىشلەش لازىم. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى مۇقەررەر يۈسۈندا بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقۇچى سۈبېكتلارنىڭ ھوقۇقى، مەجبۇرىيىتى ۋە ھەرىكىتىنى، ھۆكۈمەتنىڭ فۇنكسىيىسىنى مۇئەييەن قانۇنىي شەكىللەر ئارقىلىق ئېنىق بەلگىلەشنى ۋە شۇ بەلگىلىمە بويىچە باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. دەپسەك، بازار ھەرىكىتى قانۇنغا مۇھتاج بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئىلگىرى تۈزۈلگەن قانۇن نىزاملارنى قايتا تۈزۈپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ھازىرقى ئۆزىگە تەلەپلىرىگە ماسلاشتۇرۇش لازىم. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئىزچىل تۈردە پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلۇپ، بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلان بىلەن باشقۇرۇلۇپ كەلدى، قانۇنلىرىمىز مۇيەتتە كىچىك ئىدىيە، تۈپ پىرىنسىپ، ئاساسىي مەزمۇن ۋە ۋەزىپە قاتارلىق جەھەتلەردە پۈتۈنلەي ئاشۇ پىلانلىق ئىگىلىك ئەندىزىسى بويىچە تۈزۈلدى ۋە شۇ پىلانلىق ئىگىلىك ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلدى. ھالبۇكى، پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە ئايلانغان ھازىرقى شارائىتتا، بۇرۇن تۈزۈلگەن بىزى قانۇن نىزاملار ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يوقىتىپ، ھازىرقى پىنى ۋەزىيەتنىڭ تەلەپلىرىگە ماسلىشالمايۋاتىدۇ. شۇڭا، بۇنداق قانۇن نىزاملارنى تۈزۈپ يېڭىلاپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۈچىنچى، سىياسىي - قانۇن ئورۇنلىرى «ئىككى قول بىلەن تۇتۇش»، ئىككىلا قول قاتتىق بولۇش» قانۇنىدا چىڭ تۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشنىڭ ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى ئۈچۈن ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىشنى لازىم. تۆتىنچى، قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، بارلىق نۇقرالارنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇن ئېڭىنى ئۆستۈرۈش ۋە يېڭىلاش لازىم. يۇقىرىدىكى تۆت ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا، قانۇن چىقىرىش ئورگانلىرى، ئەدلىيە ئورگانلىرى ۋە قانۇنشۇناسلارنىڭ ئالدىغا ئىدىيە يەتمەس ئازاد بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ قانۇنچىلىق كۆز قارىشىنى يېڭىلاشتىن ئىبارەت مۇھىم بىر مەسىلە قۇيۇلماقتا. قانۇنچىلىق كۆز قارىشىنى يېڭىلاشتا، تۆۋەندىكى ئىشلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىم:

بىرىنچى، قانۇن چىقىرىش جەھەتتىكى كۆز قارىشىنى يېڭىلاپ، بەزى ئەنئەنىۋى قانۇن ئوقۇملىرى، پىرىنسىپلىرى ۋە قائىدىلىرىدىن ۋاز كېچىشكە جۈرئەت قىلىش لازىم. مەسىلەن، بەزى ئەنئەنىۋى قانۇن كۆز قارايدىغان تەسىرى تۈپەيلىدىن، بىز ئىزچىل تۈردە «قانۇن ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئىپادىسى»، «قانۇننىڭ ئاساسىي

قۇتقۇنچىسى (رولى) دۈشمەن سىنىپلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ سىنىپى مەنپەئىتى ۋە ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىنى قوغداشتىن ئىبارەت»، «قانۇن — ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلار ئۈستىدىن دېكتاتورىا يۈرگۈزۈش قورالى»... دېگەنگە ئوخشاش كۆز قاراشتا چىڭ تۇرۇپ كەلدۇق. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى يولغا قويۇلۇۋاتقان ھازىرقى كۈندە يەنە مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى كۆز قاراشتا چىڭ تۇرۇۋېرىدىغان بولساق، بىزنىڭ قانۇنچىلىق ئىشلىرىمىزنىڭ ساغلاملاشتۇرۇلۇشى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈشىگە ئېغىر زىيان يېتىدۇ. بۇ كۆز قاراش بىر تەرەپلىملىك ھالدا تەكىتلىنىۋېرىدىغان بولسا، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن پرىنسىپنى ھەقىقىي تۈردە ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. قانۇن چىقىرىش ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، كىم قايسى سىنىپنىڭ ئادىمى، قايسىسى ئۆز پىلەن دۈشمەن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، قايسىسى خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت... دېگەنگە ئوخشاش مەسىلىلەرنى كۆتۈرۈپ چىقىدىغان بولساق، بىرمۇنچە ئىشلارنى قانۇنىي تەرتىپ بويىچە بېجىرغىلى بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن قانۇنمۇ ئۆزىنىڭ بىرلىكىنى ۋە نۆپۇزىنى ساقلاپ قالالمايدۇ، نەتىجىدە مەسىلىلەرنى سىنىپىي كۈرەش ۋە ئاممىۋى ھەرىكەتكە تايىنىپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىز يەنە قانۇنلىرىمىزدا «سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ۋەزىپىسى ئالدى بىلەن ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى قوغداشتىن ئىبارەت» دېگەن كۆز قاراشنى تەكىتلەپ كەلدۇق. ھازىرقى بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا بۇ كۆز قاراش بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلىنىۋېرىدىغان بولسا، ھەرقايسى ئىقتىسادىي تەركىبىدىكى سۈبېكتلارنىڭ قانۇنىي جەھەتتىكى باراۋەرلىك ھوقۇقىنى كاپالەتكەندۈرگىلى بولمايدۇ. دېمەك، بازار ئىگىلىكى شارائىتىغا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ئاشۇنداق بىرمۇنچە قانۇن پرىنسىپلىرى، كۆز قاراشلىرى ۋە قائىدىلىرىنى قانۇنمىزدىن چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى قائىدە پرىنسىپلار، ئۇقۇملار ۋە كۆز قاراشلارنى كىرگۈزۈش لازىم.

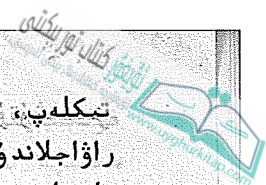
ئىككىنچى، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ماھىيىتىنى سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ چۈشىنىشىمىز لازىم. سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئېكسپىلاتاتسىيەنى يوقىتىش، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى تۈگىتىپ، ئورتاق بېيىش يولىغا بېكىشتىن ئىبارەت. ماركسىزىملىق قانۇن نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپىغا ئاساسلانغاندا، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ماھىيىتى شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، ئىككىسى بىزدە كىلىككە ئىگە. مۇشۇ پرىنسىپ بويىچە، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ رولىنى سوتسىيالىزىم جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي زىددىيەتنى ھەل قىلىش بىلەن باغلاپ چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. بىرىنچى باسقۇچتا، مەملىكىتىمىزدىكى ئاساسىي زىددىيەت خەلقنىڭ كۈنساين ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجى بىلەن قىلاق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ئىبارەت. بۇ زىددىيەت مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى رولىنى بەلگىلەيدۇ. سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ رولىنى بەلگىلەشتە، ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ،

جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولۇشنى نەزەردە تۇتۇشىمىز لازىم.

ئۈچىنچى، قانۇن چىقىرىش نىشانىنى بەلگىلەشتە، كونىراپ قالغان ئەنئەنىۋى قانۇن ئېڭىنى يەنىمۇ ئۆزگەرتىپ، ھەق تەلەپ قانۇنى، سودا قانۇنى، ئىقتىسادىي قانۇن قاتارلىقلارنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش لازىم. مەملىكىتىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قانۇن ئېڭىدا، جىنايىتى ئىشلار قانۇنىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ھەق تەلەپ قانۇنىغا سەل قارايدىغان بىر تەرەپلىمە كۆز قاراش ئىزچىل ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى، شۇڭا، ھازىر بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قارىشىدا قانۇننىڭ ئاساسىي رولى «باستۇرۇش» دەيدىغان نۇقتىئىنەزەر ئۈستۈنلۈكنى ئېگىلەپ تۇرماقتا. ھالبۇكى، ھازىرقى دېموكراتىيە تۈزۈمى، بولۇپمۇ بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، قانۇننىڭ ئاساسىي رولى «باستۇرۇش» ئەمەس، بەلكى پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى ھەق تەلەپ مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەشتىن ئىبارەت. شۇڭا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇۋاتقان ھازىرقى شارائىتتا، سوتسىيالىستىك قانۇن مەدەنىيىتى ئېڭىنى تۇرغۇزۇپ، قانۇن چىقىرىشنىڭ ئاساسىي نىشانىنى (مەركىزىي نۇقتىسىنى) ھەق تەلەپ قانۇنلىرى ۋە ئىقتىسادىي قانۇنلارغا قارىتىپ، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەيدىغان قانۇن سىستېمىسىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېز بەرپا قىلىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىقتىسادنىڭ توغرا يول بىلەن نورمال ئايلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

تۆتىنچى، قانۇن چىقىرىشنىڭ جىددىيلىكىنى تولۇق تونۇپ، ئۇنىڭ مۇۋاپىقلىق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش لازىم. ھازىرقى بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، كىشىلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئاساسلىنىدىغان قانۇن بولۇشقا ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنىڭ كاپالەتلەندۈرۈلۈشىگە تەشنا بولماقتا، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي ساھەدە مۇكەممەل بىر قانۇن سىستېمىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا بولغان ئېھتىياج تېخىمۇ جىددىي بولماقتا. بۇنداق يېڭى تارىخىي شارائىتتا، «بىرى تەييار بولسا، بىرىنى تۈزۈش» دېگەن پرىنسىپ ئاقمايدۇ. چۈنكى ئۇ ھازىرقى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ تەلەپ - ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەزى قانۇنلارنىڭ مەزمۇنى بىر قەدەر ئابستىراكت، ئومۇمىي ۋە پرىنسىپال خاراكتېردە بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ كونكرېت مەشغۇلاتچانلىق ئۈنۈمى بىر قەدەر تۆۋەن بولغاچقا، ئىجرا قىلىش جەريانىدا بەزى قىيىنچىلىقلار بولۇۋاتىدۇ. شۇڭا، قانۇن چىقىرىش جەھەتتە، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، ئىقتىسادنىڭ مۇقىم يۈكسىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش يۈزىسىدىن، مەبلەغ سېلىنىشىنى ماكرۇ جەھەتتىن ئۈنۈملۈك تىزگىنلەش، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، تەقسىمات، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق قاتارلىق مەسىلىلەرگە دائىر يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن بىر قاتار قانۇنلار تۈزۈلۈشى ھەم بۇ قانۇنلارنىڭ ئەمەلىي مەشغۇلاتچانلىق دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇشى لازىم. شۇنىڭدەك قانۇنلارنىڭ مەزمۇنىنىڭ چېچىلاڭغۇ، تەكرار بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ھاۋالە خاراكتېرىدىكى قانۇنلار ئىمكانقەدەر ئازايتىلىشى لازىم.

بەشىنچى، ئەدلىيە جەھەتتىكى يېتەكچى ئىدىيىنى بېكىتىشتە، بازار ئىگىلىكى ئېڭىنى

ئىكەن، «ئۈچكە پايدىلىق بولۇش» (ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى تېز ۋە ياخشى ئېلىپ بېرىشقا پايدىلىق بولۇش، اسىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ساقلاشقا پايدىلىق بولۇش) نى ئۆلچەم قىلىش لازىم. بىز ئىلگىرى ئەنئەنىۋى پىلانلىق ئىگىلىك كۆز قارىشىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بەزى نورمال بولغان تاۋار يۆتكەپ سېتىش ئىشىنى ھايانكەشلىك جىنايىتى دەپ قارىدۇق، نورمال بولغان بەزى مۇلازىمەت ھەققى ۋە ئىرىنىكانىنى پارىخورلۇق جىنايىتى دەپ قارىدۇق، ۋاھاكازا، نەتىجىدە ئەدلىيە ئەمەلىيىتى بىلەن بازار ھەرىكىتى بىر بىرىگە زىت بولۇپ قېلىپ، بازار ئىگىلىكى ھەرىكىتىنىڭ نورمال ئايلىنىشىغا تەسىر يەتتى. بۇنداق ئەھۋالنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي قانۇنلارنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن باشقا، يەنە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ئەدلىيە كۆز قارىشىنىمۇ ئۆزگەرتىپ، بازار ئىگىلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەدلىيە ئورگانلىرى ئۆزىنىڭ ئەدلىيە كۆز قارىشىنى يېڭىلاشتا يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى مۇنداق ئۈچ خىل بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشى لازىم:

بىرىنچى، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى قوغداشنى بىر تەرەپلىملىك ھالدا تەكىتلەش كۆز قارىشىدىن ھەرقايسى ئىقتىسادىي تەركىبلىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى باراۋەر قوغداش كۆز قارىشىغا بۇرۇلۇپ، قانۇنىي ئىگىلەر ۋە پۇقرالارنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشى لازىم.

ئىككىنچى، قوغدىنىش، زەربە بېرىشنى ئاساس قىلىش كۆز قارىشىدىن قوغداش، مۇلازىمەت قىلىشنى ئاساس قىلىش كۆز قارىشىغا بۇرۇلۇپ، تۈرلۈك ئىقتىسادىي ماچىرالارنى مۇۋاپىق قانۇنىي ۋاسىتىلەر بىلەن بىر تەرەپ قىلىش، ھەدىسىلا جەرىمانە قويۇش، بېجەتلەش ۋە مۇسادىرە قىلىش قاتارلىق زورلۇق ۋاسىتىلىرىنى ئىشلىتىشتىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىشى لازىم.

ئۈچىنچى، ئەنزە يۈز بەرگەندە ئاندىن دېلو تۇرغۇزۇپ بېجىرىشنى ئاساس قىلىش كۆز قارىشىدىن جەمئىيەت ئامانلىقىنى ئۈنۈپرسال تۈزەشنى ئاساس قىلىش كۆز قارىشىغا بۇرۇلۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىپ بېرىشى لازىم.

قانۇن مېخانىزمىنىڭ نورمال ئايلىنىشىدا، ئەدلىيە خادىملىرىنىڭ ساپاسى ھەل قىلغۇچ ئامىل ھېسابلىنىدۇ. ئەدلىيە كۆز قارىشىنىڭ بۇرۇلۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئەدلىيە مېخانىزمىنىڭ ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئەدلىيە خادىملىرىنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئەدلىيە خادىملىرىنى بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇنلار، يېڭى قانۇن - نىزاملار ۋە خەلقئارا قانۇن بىلىملىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قانۇن بىلىملىرى سەۋىيىسىنى ۋە ئەنزە بېجىرىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇلار سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ئۈچۈن ئەلا سۈپەت بىلەن خىزمەت قىلالايدۇ.

كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئۇنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا

ئەخمەت مامۇت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، خەلقئارا باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرىدىغان، ئەمما سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيە خاراكتېرىگە ئىگە بولمىغان كىشىلىك ھوقۇقلىرى بىلەن دۆلەت ئىچىدە باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرىدىغان، ئەمما سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيە خاراكتېرىگە ئىگە بولغان كىشىلىك ھوقۇقلىرىنى ئايرىپ، ئالدىنقىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، كېيىنكىسىنى ۋاقىتنىچە ساقلاپ قېلىپ تەدرىجىي بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى، كىشىلىك ھوقۇقنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنى خەلقئارا قوغداشتىكى زۆرۈرلۈكى بايان قىلىنىدۇ.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى كەڭ كۆلەمدە خەلقئارا قانۇن ساھەسىگە كىرگەندىن بۇيان، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى قانۇنشۇناسلار بۇ جەھەتتە نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. لېكىن كىشىلىك ھوقۇقنىڭ خەلقئارالىق ئۆلچىمى مەسىلىسى جەھەتتە غەرب ئەللىرى بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر ئوتتۇرىسىدا زور پەرق مەۋجۇت. غەربتىكى بەزى ئەربابلار ئۆزلىرىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق قارىشىنى ئورتاق ئۆلچەم دەپ ھېسابلايدۇ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بولسا ئۇلارنىڭ «ئورتاق ئۆلچەم» دېگىنىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. مۇشۇنداق شارائىت ئاستىدا كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىنى ھازىر مەۋجۇت بولغان ئورتاق ئۆلچەملەر ئاساسىدا تەدرىجىي بىرلىككە كەلتۈرۈپ، كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشقا تولۇق كاپالەتلىك قىلىش چارىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئىنتايىن زۆرۈر. زىيارەت ئەللىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە نىسبەتەن قىلىۋاتقان تەتقىقاتىدا تۆۋەندە مەن يۇقىرىقى مەسىلىلەر ئۈستىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1. كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مەسىلىسى

نۆۋەتتە ئوخشاش بولمىغان سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ھەر خىل كىشىلىك ھوقۇق قاراشلىرى ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرقلەر مەۋجۇت بولماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە كىشىلىك ھوقۇقنى ئېتىراپ قىلىش، ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ۋە پۈتكۈل ئىنسانلارنىڭ ئورتاق ئېھتىقادىغا ئايلانماقتا. ھازىرقى دۇنيادا كىشىلىك ھوقۇقنى ئېتىراپ قىلىشتىن، ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىشتىن ۋە ئۇنى قوغداشتىن باش تارتىشنى ئوچۇق - ئاشكارە ئېلان قىلغان بىرمۇ دۆلەت يوق. شۇنداقسىمۇ، دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرماقتا. بەزى دۆلەت ۋە سىياسىي كۈچلەر كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىگە سىياسىي مەقسەتنى ئارىلاشتۇرۇۋېلىپ، ئۇنى خەلقئارا ستراتېگىيىدە ئالاھىدە مەنپەئەتلەرگە ئىگە بولۇشنىڭ ۋاسىتىسى قىلىۋېلىپ، ئەسلىدىلا مۇرەككەپ بولغان بۇ مەسىلنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى.

كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئوقۇمى، مەزمۇنى، كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداش تەدبىرى ۋە ئۇسۇلى، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئۆلچىمى جەھەتلەردە غەرب ئەللىرى بىلەن دۆلىتىمىزنى ئۆزئىچىگە ئالغان تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا خېلىلا زور پىرىنسىپاللىق ئىختىلاپلار مەۋجۇت. بۇ مەسىلىلەرگە قارىتا ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئۆزگىچە قارىشى بار.

كىشىلىك ھوقۇق ئوقۇمى جەھەتتە، غەرب ئەللىرى كىشىلىك ھوقۇق «تۇغما ھوقۇق» ئۇ «شەخسلەرنىڭ ئاساسىي ھوقۇقى ۋە ئەركىنلىكىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ قارايدۇ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بولسا، كىشىلىك ھوقۇق «ھوقۇقنىڭ ئەڭ ئادەتتىكى ئىپادىلىنىش شەكلى»، خەلقئارا قانۇن مەناسىدىكى كىشىلىك ھوقۇق «شەخسنىڭ ئاساسىي ھوقۇقى ۋە ئەركىنلىكىنىلا كۆرسىتىپ قالماي، كوللېكتىپنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دەپ قارايدۇ؛ كىشىلىك ھوقۇقنىڭ مەزمۇنى جەھەتتە، غەرب ئەللىرى كىشىلىك ھوقۇقنىڭ سىياسىي مەزمۇنىنى تەكىتلەپ، ئىقتىسادىي مەزمۇنىغا سەل قارايدۇ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بولسا، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ سىياسىي مەزمۇنىنى تەكىتلەش بىلەن بىرگە ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت مەزمۇنلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشكۈمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ؛ كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداش جەھەتتە، غەرب ئەللىرى كىشىلىك ھوقۇق پىرىنسىپى «بىر دىن نىزامنامىسى» گە كىرگۈزۈلۈپ خەلقئارا قانۇننىڭ بىر پىرىنسىپىغا ئايلاندى، شۇڭا كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى «مۇتلەق دۆلەت ئىچىدە باشقۇرىدىغان مەسىلە ئەمەس»، ئۇ «بىر دىن ۋە ئۇنىڭغا ئەزا بارلىق دۆلەتلەر ھەققانىي كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىشقا ئايلىنىپ قالدى»، ئۇنىڭغا خەلقئارا جەمئىيەت ئارىلىشىشى كېرەك دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ، خەلقئارا قانۇننىڭ ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشماسلىق پىرىنسىپى كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىگە تەتبىقلانمايدۇ دەپ قارايدۇ. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بولسا، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى پىرىنسىپى «ھازىرقى زامان خەلقئارا قانۇننىڭ ئەڭ مۇھىم پىرىنسىپى ۋە ئاساسى، كىشىلىك ھوقۇق پىرىنسىپى

خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق جەھەتتىن ئېيتقاندا، بەزى كىشىلىك ھوقۇقلىرى، مەسىلەن، ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى، باراۋەرلىك ھوقۇقى، تەرەققىيات ھوقۇقى قاتارلىقلار خەلقئارا باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرىدۇ؛ بەزى كىشىلىك ھوقۇقلىرى، مەسىلەن، سايلاش ھوقۇقى، سايلىنىش ھوقۇقى، ئەھۋاللاردىن خەۋەردار بولۇش ھوقۇقى، سۆز ئەركىنلىكى ھوقۇقى، جەمئىيەتلەرگە ئويۇشۇش ئەركىنلىكى ھوقۇقى قاتارلىقلار دۆلەت ئىچىدە باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرىدۇ. كىشىلىك ھوقۇقنىڭ بەزىلىرى، مەسىلەن، سايلاش، سايلىنىش ھوقۇقى، ئىدىيە، ئېھتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقى، ئاخبارات ئەركىنلىكى ھوقۇقى، تىنچ يىغىن ئۆتكۈزۈش ھوقۇقى قاتارلىقلار سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيە خاراكتېرىگە ئىگە؛ بەزى كىشىلىك ھوقۇقلىرى، مەسىلەن، ياشاش ھوقۇقى، كىشىلىك قەدىر - قىممەت ھوقۇقى، تېبىپلارنىڭ ھوقۇقى، ئاياللار ۋە بالىلارنىڭ ھوقۇقى، مۇساپىرلار ۋە دۆلەت تەۋەلىكى يوق كىشىلەرنى قوغداش، تەن جازاسى ۋە باشقا زەھىمىسىز، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ۋە كىشىلىك قەدىر - قىممىتىگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان مۇئامىلە ۋە جازالارنى چەكلەش قاتارلىقلار سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيە دائىرىسىدىن ھالقىغان بولىدۇ. خەلقئارا باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرىدىغان، سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيە دائىرىسىدىن ھالقىغان كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئۆلچەملىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلسە، دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ۋە سىياسىي مەنپەئىتىگە خىلاپ بولمايلا قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ «كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىش» ۋەدىسىگە ئۇيغۇن بولۇپ، كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشنى تېخىمۇ ئوبدان ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا ئالدى بىلەن ھەرقايسى ئەللەر ھەقىقىي باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ سۆزلىشىپ، ئۆزئارا يول قويۇش، ئۆزئارا چۈشىنىش، ئوخشاش بولغان پىكىرلەردە بىرلىككە كېلىش، ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەردە ئۆز پىكىرلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا كېڭىشىش، غەرب ئەللىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىدە چىڭ تۇرۇۋېلىپ ئۇنى باشقىلارغا مەجبۇرلاپ تاڭماسلىقى، ئۇ دۆلەتكە بىر خىل ئۆلچەم، بۇ دۆلەتكە بىر خىل ئۆلچەم قوللانماسلىقى؛ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ئەھۋالىنى ياخشىلاش جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئاساسىدا خەلقئارا باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرىدىغان سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيە دائىرىسىدىن ھالقىغان كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچەملىرىنى ھازىر بار بولغان ئورتاق ئۆلچەملەر، مەسىلەن، ئېرقىي كەمسىتىش، ئېرقىي ئايرىمچىلىق، ئېرقىي قۇرۇتۇش، قوللۇق تۈزۈمنى مەنئىي قىلىش ۋە ئۇرۇشقا دائىر بىرلىككە كەلگەن كىشىلىك ھوقۇقلىرى ئاساسىدا، خەلقئارا قانۇن دائىرىسىدە ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدە بولسىمۇ بىرلىككە كەلتۈرۈشى لازىم. دۆلەت ئىچىدە باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرىدىغان، سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيە خاراكتېرىگە ئىگە بولغان كىشىلىك ھوقۇقنىڭ مەزمۇنى، شەكلى، ئۇنىسى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئۇسۇلى ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇش دەرىجىسى بىر دۆلەتنىڭ دۆلەت تۈزۈمى، سىياسىي تۈزۈمى ۋە سىياسىي ئىدىئولوگىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، بۇ خىل كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئۆلچەملىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەزرىچە مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بۇ خىل كىشىلىك ھوقۇق جەھەتتە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆلچىمى بولۇش

پرىنسىپى ئېتىراپ قىلىنىشى لازىم. بۇ كىشىلىك ھوقۇق خاراكتېرىنىڭ خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق ساھەسىدىكى كونكرېت گەۋدىلىنىشىدۇر، لېكىن بۇنداق دېگەنلىك ھەرقايسى ئەللەر بۇ خىل كىشىلىك ھوقۇقلىرىنى دۆلەت ئىچىدىكى قانۇن باشقۇرىدىغان ئىش سۈپىتىدە داۋاملىق ساقلاپ قالسا بولىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ھەرقايسى ئەللەر خەلقنىڭ قايسى كىشىلىك ھوقۇقلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشى ۋە قايسى دەرىجىدە بەھرىمەن بولۇشى شۇ دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈمىدىن باشقا، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، تۈرمۈش سەۋىيىسى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، تارىخىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگىمۇ باغلىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىرلىككە كەلگەن ئورتاق خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق ساھاسىدە ھەمكارلىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى، شۇڭا ھەرقايسى ئەللەر ئۆزلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇۋاتقان، ئۆز خەلقىنىڭ تۈرمۈش سەۋىيىسى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئۆز ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا، ئۆز خەلقىنىڭ تۈرمۈش سەۋىيىسى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈش ئەھۋالىغا ماسلاشقان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ئەھۋالىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ، خەلقئارا ئۆلچەمگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن تېرىشچانلىق كۆرسىتىشى لازىم. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، غەرب ئەللىرى ئۆزلىرىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىدە چىڭ تۇرۇۋېلىپ، كىشىلىك ھوقۇقنى ھەددىدىن ئارتۇق كۆپ تەكىتلەپ، ئۇنى دىپلوماتىيە سىياسىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى قىلىۋېلىپ، ئۇنى باشقا دۆلەتلەرگە ياردەم بېرىش (تېخنىكا ئۆتۈنۈپ بېرىش، مەبلەغ سېلىش، سودىدا ئېتىبار بېرىش) نىڭ ئۆلچىمى قىلىۋېلىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرگە بېسىم ئىشلەتمەسلىكى، ئۇلارنى ئالدىراتماسلىقى لازىم، بۇنداق قىلىش خەلقئارا قانۇندىكى دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى پرىنسىپىغا يەنى خەلقئارا قانۇننىڭ «ب د ت نىزامنامىسى» نىڭ 2 - ماددىسىنىڭ 7 - تارمىقىدا بەلگىلەنگەن ئۆزئارا ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشماسلىقتىن ئىبارەت ئاساسىي پرىنسىپىغا خىلاپ.

2. كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى

ئىنسانلار جەمئىيىتىدە كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت بولۇۋاتقان، كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىدە ھەرقايسى تەرەپلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆزقاراشلىرىنى ئۆلچەم قىلىۋېلىپ، كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشنى تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا توسالغۇ پەيدا قىلىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىنتايىن زۆرۈر. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ زۆرۈرلۈكى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) كىشىلىك ھوقۇقنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشتا ئاساسلىنىدىغان ئاساس ھازىرلاشتا ۋە كىشىلىك ھوقۇققا ھەقىقىي كاپالەتلىك

قىلىشنىڭ ئالدىنى شەرتىنى ھازىرلاشتا ئىنتايىن زۆرۈر. ھەرقايسى دۆلەتلەر قاتناشقان كىشىلىك ھوقۇققا دائىر خەلقئارا شەرتنامىلەر كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشنىڭ قانۇنىي ئاساسى، دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا قانۇن بويىچە كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداشقا دائىر خەلقئارا مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىشى، كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشنىڭ ئالدىنى شەرتى، بىرلىككە كەلگەن خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمى بولغاندا، دۆلەتلەر كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشتا مۇكەممەل بولغان خەلقئارا شەرتنامىلەرنى ئىمزا ئالالايدۇ. كۆچكەنگە بولغان كىشىلىك ھوقۇققا دائىر خەلقئارا شەرتنامىلەرنىڭ مەجبۇلاش كۈچى ئېشىپ، ئۇنى دۆلەتلەر ئارا مۇكەممەل ئىجرا قىلىشنىڭ ئاساسى كۈچىيىدۇ. خەلقئارا قانۇنىنىڭ بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان كىشىلىك ھوقۇق پرىنسىپىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەتلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارا قوغداشقا دائىر تېخىمۇ كۆپ مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. نەتىجىدە كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەھەتتىكى توسالغۇلارنى تۈگىتىپ، كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

(2) كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشنى ئومۇمىي يۈزلۈك ئەمەلىي ئۈنۈمگە ئىگە قىلىشتا ئىنتايىن زۆرۈر. كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمى بىرلىككە كەلتۈرۈلسە، ھەرقايسى ئەللەر كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداش جەھەتتە بىردەك ئەمەل قىلىدىغان ئورتاق مىزان بەرپا قىلىنىپ، كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارالىق قوغداشنى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىي ئۈنۈمگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

(3) كىشىلىك ھوقۇق ئەھۋالىنى ياخشىلاشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىنتايىن زۆرۈر. كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئۆلچىمى بىرلىككە كەلتۈرۈلسە، ھەرقايسى ئەللەر، بولۇپمۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر مۇشۇ ئورتاق ئۆلچەمنى نىشان قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى، ئۆز خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ئەھۋالىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاشقا داۋاملىق تىرىشىدۇ.

(4) كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىنى بىردەكلىككە، ئوبيېكتىپچانلىققا ۋە ئادىللىققا ئىگە قىلىشتا زۆرۈر. كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئۆلچىمى بىرلىككە كەلتۈرۈلسە، غەرب ئەللىرىنىڭ ئۆزىگە بىر خىل ئۆلچەم باشقىلارغا يەنە بىر خىل ئۆلچەم، قوللىنىپ، كىشىلىك ھوقۇقتىن قالايمىقان پايدىلىنىشنىڭ ئالدى ئېلىنىپ، ھەممىگە ئوخشاش تەتبىقلىنىپ، كىشىلىك ھوقۇقنى بىردەكلىككە، ئوبيېكتىپچانلىققا ۋە ئادىللىققا ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيىسىنىڭ بازار ۋە بازار ئىگىلىكى توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرى

ئارسلان ئەھمەد زىيائى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ بازار ۋە بازار ئىگىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك نۇقتىئىنەزەرلىرى قىسقىچە بايان قىلىنغان، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشتا ئۇنىڭدىن ئەينەك قىلىش ۋە پايدىلىنىشقا بولىدىغان بىر قىسىم ئىجابىي تەرەپ ۋە ئاكتىپ ئامىللار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتى باسقۇچىدا ئىزدىنىشكە ۋە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم تېما. بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ تەرەپلىمە ئىزدىنىشكە، ئېلىمىزنىڭ ۋە سوتسىيالىستىك ئەللەرنىڭ ئەينى چاغلاردىكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تەرەققىيات مۇساپىسىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پىرىنسىپى بويىچە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلپىگە ماسلىشىدىغان ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرىدىغان يېڭى ئىلغار ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بەرپا قىلىش تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ ھەمدە يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىش، ئۇنىڭغا دىئالېكتىك يوسۇندا ئىلمىي مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئەقىلگە مۇۋاپىق ئاكتىپ ئامىللارنى بايقاپ، ئەينەك قىلىشقا، ئۇنى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تەرەققىياتىغا جانلىق تەتبىق قىلىپ، ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە ئورۇن بېرىش لازىم. بۇنداق قىلىش بارلىق ئاكتىپ ئامىللاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش قەدىمىنى تېزلىتىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتا مۇھىم نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيەسىدە بازار ۋە بازار ئىگىلىكى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. گەرچە ئۇنىڭ ئىدىيىسى، ئۇسۇلى، نۇقتىئىنەزەرى ۋە سىستېمىسىدا روشەن چەك چېگرا بولمىسىمۇ، ياكى بازار ۋە بازار ئىگىلىكى توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرى بىر مۇستەقىل ئىلمىي تەلىمات بولۇپ شەكىللەنگەن بولمىسىمۇ، مۇنداق بىر يۈزلىنىشىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ: يەنى، بىر تەرەپتىن، يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيەسى بازار ۋە بازار ئىگىلىكى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشتە ئىزچىللىقنى ۋە ۋارىسچانلىقنى ساقلاپ كەلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بازار ۋە بازار ئىگىلىكى توغرىسىدىكى نەزەرىيە تەتقىقاتى جەھەتتە بارغانسېرى تولۇقلىنىپ، چوڭقۇرلىشىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن بازار ۋە بازار ئىگىلىكى توغرىسىدىكى نەزەرىيە يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيەسىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ، ئۇنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى، شۇڭا، يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيەسىنىڭ مۇرەككەپ تېمىسى ئىچىدىكى بازار ۋە بازار ئىگىلىكى توغرىسىدىكى نەزەرىيە تەتقىقاتىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشكە ھەمدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئىقتىسادشۇناسلار ۋە ئىقتىسادىي تەلىماتلارنىڭ بازار ۋە بازار ئىگىلىكى توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ.

1. يېقىنقى زامان كلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد تەلىماتى ۋە ئىقتىساد ئەركىنلىكى ئېقىمى

(1) ئادام سىمىت ۋە «كۆرۈنمەس قول». ئادام سىمىت (1723 — 1796) ئەنگلىيە كلاسسىك سىياسىي ئىقتىساد تەلىماتىغا ئاساس سالغۇچى ۋە ئۇنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىلى. ئۇنىڭ «مىللىي بايلىقنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرى غەرب ئىقتىساد نەزەرىيەسى ساھەسىدە زور تەسىر قوزغىغان. ماركسىمۇ ئۆزىنىڭ سىياسىي ئىقتىساد تەتقىقاتىدا ئۇنىڭدىن پايدىلانغان. ئادام سىمىت ياشىغان دەۋردە ئەنگلىيە كاپىتالىزمى سانائەت ئىنقىلابىنى ئورۇنداپ مانا فاكىتورا ئىگىلىكىدىن ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەتكە ئۆتۈۋاتقان، كاپىتالىزمنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى ئاساسەن ئاياغلاشقان، بازار ئىگىلىكى نۇرغۇنلىغان ساھەلەردە بارغانسېرى كېڭىيىۋاتقان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر مەھەل ھۆكۈم سۈرگەن مېركانتىلىزم (سودا ئەلاچىلىقى) پىكىرى ئېقىمى بازار ئىگىلىكىنىڭ كېڭىيىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئېغىر توسالغۇ بولۇپ قالغان. چۈنكى، مېركانتىلىزم بىرەر دۆلەتنىڭ بايلىقى ئۇنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش، پۇل بايلىقىدىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ. ئۇ دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشتا، فېئودال پادىشاھلىق ھاكىمىيەت سودا بۇرژۇئازىيەسىنىڭ تاشقى سودا، بولۇپمۇ ئېكسپورت سودىسى قىلىشىنى قوللىشى، سىياسەت ئارقىلىق ئۇنىڭغا يار - يۆلەكتە بولۇشى، تامۇزنا بېجىنى قوغداپ، ئىمپورت سودىسىنى ئىمكان قەدەر چەكلىشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مېركانتىلىزم پىكىرى ئېقىمى ۋە مېركانتىلىزمنىڭ سىياسەت ئەينى چاغلاردا مەلۇم ئىلغار تارىخىي رول ئوينىغان

بولسىمۇ، ئۇنىڭ قويۇق فېئوداللىق تۈس ئالغانلىقى، سانائەت بۇرژۇئارىيىسىنىڭ تەرەققىيات تەلپىگە لايىق كەلمىگەنلىكى، بازار ۋە بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا ئۇيغۇنلىشىلمىغانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئەمدىلا شەكىللىنىۋاتقان ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتى تەلپىگە ماسلىشىلمىدى، ئادام سىمىتى يېڭى گۈللەنگەن يىرىك سانائەت كاپىتالىزىمىنىڭ تەرەققىيات ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىپ، مېركانتىلىزمنى رەھىمسىز تۈردە تەنقىد قىلدى ۋە ئىقتىساد نەزەرىيىسىدە بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر يۈرۈش نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى:

بىرىنچى، ئادام سىمىتنىڭ قارىشىچە، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشنىڭ ۋە ئىجتىمائىي بايلىقنى يارىتىشنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى. ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تايىنىدۇ، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ راۋاجلىنىشى بولسا بازاردىكى ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى دائىرىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، شۇڭا بازاردىكى ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ كېڭىيىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئىككىنچى، ئادام سىمىت كۆرسەتتىكى، بازاردا ئەركىن رىقابەتلىشىش، ئەركىن ئىشلەپچىقىرىش، ئەركىن سېتىش ۋە ئەركىن سودىلىشىش — ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ مۇۋاپىق قائىدىسى. چۈنكى كىشىلەر شەخسىي مەنپەئەت مۇددىئاسىنى ئاساس قىلىپ ئىقتىسادىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىدۇ. ئەمما رىقابەت ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇنلارنى يېڭى تېخنىكىلارنى قوللىنىپ، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىشكە، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە قىستايدۇ. ئىستېمالچىلار ئىمكان قەدەر ئاز پۇل خەلپەپ كۆڭۈلدىكىدەك تاۋار سېتىۋېلىشنى ئويلايدۇ. نەتىجىدە، ئىجتىمائىي بايلىقلار مۇۋاپىق تەقسىم قىلىنىدۇ، جەمئىيەت ئېھتىياجىمۇ قاندۇرۇلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئادام سىمىت مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ: ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ كىشىلەر ئارىلىشىلىدىغان مۇئەييەن تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى بولىدۇ؛ ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ياكى كېمىيىشى، تەمىنلەش، ئېھتىياج مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىدە پايدا ئېلىشى ياكى زىيان تارتىشى قاتارلىق ھادىسىلەرنى بىر «كۆرۈنمەس قول» ئىدارە قىلىپ تۇرىدۇ. ئادام سىمىت كۆرسەتكەن بۇ «كۆرۈنمەس قول»، ئەمەلىيەتتە، بازارنىڭ تىزگىنلەش مېخانىزمى ئىدى.

(2) ساي ۋە ساي قانۇنى. ساي (1767—1832) — فرانسىيە كلاسسىك ئىقتىساد نەزەرىيىسىنىڭ پېشقەدەمى. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئىسپاتلىغان ساي قانۇنى غەرب ئىقتىساد ئەركىنلىكى نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى ئىچىدە بىر مەزگىل شۆھرەت قازانغان. ساي قانۇنىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «تەمىنلەش ئۈزلۈكسىز ئېھتىياجنى يارىتىدۇ» دېگەن جۈملىگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ؛ ساينىڭ قارىشىچە، بازار ئېھتىياجىنى چەكسىز كېڭەيتىشكە بولىدۇ؛ تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ زىددىيىتىدە تەمىنلەش ئاساسىي تەرەپ؛ بازار سودىسى تاۋار — پۇل — تاۋار ھالىتىدە داۋاملىشىدۇ؛ پۇل پەقەت ئالماشتۇرۇش ۋاسىتىچىسى بولۇش رولىنىلا ئوينايدۇ؛ بىر خىل تاۋارنىڭ

ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە سېتىلىشى مۇقەررەر ھالدا يەنە بىر خىل تاۋارنىڭ سېتىۋېلىنىشىدىن دېرەك بېرىدۇ، نەتىجىدە سېتىش بىلەن سېتىۋېلىش چەكسىز كېڭىيىدۇ، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇپ، تەمىنلەشنى كېڭەيتكەندىلا، بازاردىكى تەمىنلەش ۋە تەلەپنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلىغىلى بولىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەمىنلەشنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئېھتىياجى يارىتىشى ۋە قاندۇرۇشى بازار پائالىيەتلىرىنىڭ ئەركىن رول ئوينىشى ئارقىسىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ، بۇنىڭغا ھېچكىم ئارىلىشالمايدۇ ۋە باشقىلار.

2. مارشالنىڭ بازار تەڭپۇڭلۇقى نەزەرىيىسى

XX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە كېمبىلېرىج داشۆسىدە مارشال (1842 — 1924) باشچىلىقىدىكى يېڭى كلاسسىك ئىقتىساد نەزەرىيىسى ئېقىمى مەيدانغا كەلدى. مارشال ئادام سىمىنىڭ ئىقتىساد ئەركىنلىكى نەزەرىيىسىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە بۇ نەزەرىيە سىستېمىسىنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن تېخىمۇ يېڭىلاپ، ھازىرقى زامان مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىق ئىلمىي سىستېمىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالدى.

مارشال باھا تەڭپۇڭلۇق نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ تەبىئىي پەن تەتقىقات ئۇسۇلىنى تۇنجى قېتىم ئىقتىساد نەزەرىيىسى تەتقىقاتىغا، بولۇپمۇ دېنامىكىدىكى تەڭپۇڭلۇق ئۇقۇمىنى، تەسىر كۈچ بىلەن ئەكس تەسىر كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تەھلىلىنى بازار سودىسى پائالىيەتلىرىگە تەتبىق قىلىپ، ئۇنى بازارنى ۋە باھانى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا قوللاندى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بازاردا ئېھتىياج بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ۋە بىر - بىرىگە باغلانغان ئىككى خىل پائالىيەت ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئېھتىياج باھاسى بىلەن تەمىنلەش باھاسىدىن ئىبارەت ئىككى خىل باھا بولىدۇ، بۇلارنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى مۇتلەق، تەڭپۇڭلۇقى نىسبىي بولىدۇ، لېكىن ئۇلارنى ئەركىن بازار رىقابىتىدە بىرلىككە كەلتۈرگىلى، تەڭپۇڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ؛ ئېھتىياج باھاسى ئىستېمالچىلارنىڭ مەلۇم مىقداردىكى تاۋارنى سېتىۋېلىشقا رازى بولۇپ، تۈلگەن باھانى كۆرسەتسە، تەمىنلەش باھاسى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەلۇم تاۋار بىلەن تەمىنلەشتە رازى بولۇپ ئېرىشكەن باھانى كۆرسىتىدۇ؛ بازاردا ئېھتىياج باھاسى تۆۋەنلەشكە باشلىسا، تاۋارنىڭ سېتىلىشى ئۆزىنىڭ تەننەرخ باھاسى چېكىگە يەتكىچە ئازلاپ بارىدۇ، تەننەرخ چېكىدىن تۆۋەنلەشكە باشلىسا، ئۇنىڭ سېتىلىشى توختايدۇ، نەتىجىدە ئېھتىياج قانمايدۇ. ئەكسىچە، تەمىنلەش باھاسى ئۆرلەشكە باشلىسا، باھانىڭ ئۆرلەپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن، بىر قىسىم تاۋار سېتىلمايدۇ - دە، بازار كاساتچىلىقى ۋە تاۋارنىڭ بېسىلىپ قېلىشى كېلىپ چىقىدۇ. بازار سودىسى داۋامىدىكى مۇشۇنداق كۆپ قېتىم تەكرارلىنىش نەتىجىسىدە، ئالغۇچى ۋە ساتقۇچى ئىككى تەرەپ بىردەك قوبۇل قىلالايدىغان باھا، يەنى تەڭپۇڭ باھا پەيدا بولىدۇ، تاۋارلار نورمال سېتىلىدۇ، تەمىنلەش ۋە ئېھتىياج تەڭپۇڭلىشىدۇ (بازار تەڭپۇڭلىشىدۇ)، ئىجتىمائىي بايلىقمۇ مۇۋاپىق ۋە ئۈنۈملۈك تەقسىم قىلىنىدۇ.

مارشالنىڭ نەزەرىدە، باھا تەڭپۇڭلۇقىدىن كېلىپ چىقىدىغان بازار تەڭپۇڭلۇقىنىڭ زۆرۈر شەرتى بازاردىكى ئەركىن رىقابەتتۇر؛ رېئال ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىكى تەڭپۇڭسىزلىق ھادىسىلىرى ئەركىن رىقابەت شەرت - شارائىتلىرىنىڭ پىششىق يېتىلىمىگەنلىكىدىن كېلىپ چىققان؛ ئەركىن رىقابەت تولۇق قانات يايدۇرۇلسا، باھا تەڭپۇڭلۇقى ئاخىرى ئەمەلگە ئاشدۇ، بازار تەڭپۇڭلۇقىمۇ شەكىللىنىدۇ.

3. «كېيىنچە ئىنقىلابى» ۋە دۆلەت ئارىلىشىش نەزەرىيىسى

XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن تارتىپ غەرب ئىقتىسادىي كاساتچىلىق، تۇرغۇنلۇق باسقۇچىغا كىردى، زاۋۇت، كان، كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىشنى قىسقارتىشقا مەجبۇر بولدى، ئىشچىلار ئىشسىز قېلىپ، نامراتچىلىق كۈچىيىپ كەتتى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۇرمۇش پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. بولۇپمۇ 1929 - يىلىدىن 1933 - يىلىغىچە بولغان ئىقتىسادىي كرىزىس پۈتكۈل كاپىتالىزم دۇنياسىنى قاپلىدى. كلاسسىك ئىقتىساد نەزەرىيىسى كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىستىن قۇتۇلۇش مەسلىسى ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئاشكارىلىدى. بۇ مەسلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئىزدىنىشلەر جەريانىدا، كېيىنچە (1883 - 1946) «كۆرۈنمەس قول» نەزەرىيىسىگە قارشى ھالدا، دۆلەت ئارىلىشىش نەزەرىيىسى (كۆرۈنىدىغان قول نەزەرىيىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۆھرەت قازاندى، كېيىنچە نەزەرىيىسى غەرب ئىقتىساد نەزەرىيىسىدە «كېيىنچە ئىنقىلابى» دەپ ئاتالدى.

كېيىنچە نەزەرىيىسىنى، ئەمەلىيەتتە، كلاسسىك ئىقتىساد نەزەرىيىسىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن يېڭى ئىجادىي تەرەققىيات دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى كېيىنچە ئۆز سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «كلاسسىك نەزەرىيە مېنى يېتىشتۈرگەن» بولسىمۇ، ئەمما، كلاسسىك نەزەرىيىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى ئالاھىدە ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇكى، ئومۇمىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. كېيىنچە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى تېپىش ئۈستىدە ئىزدەندى.

كېيىنچە، ئالدى بىلەن، ئىقتىسادىي ئەركىنلىك نەزەرىيىسى ۋە بازارنىڭ ئۆزلۈكىدىن تەڭشەش نەزەرىيىسىنى تەنقىد قىلدى.

بىرىنچى، بازار جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجىنىڭ تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلالمايدۇ، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، بازار رىقابىتى ئىشسىزلىق، ۋەيرانچىلىق قاتارلىق ئىقتىسادىي خەۋپ - خەتەرلەرنى كۈچەيتىۋېتىدۇ. كىشىلەر بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، پۇل ئامانەت قويۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، بۇ ئەھۋال كىشىلەر كىرىمىنىڭ ئىستېمالغا سەرپ قىلىنىدىغان قىسمىنىڭ ئازىيىشىنى، ئىستېمال خاھىشىنىڭ چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجىنى ئاشۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا ئىلھام بېرىشنى يالغۇز بازارنىڭ ستىخىيلىك رولىغا تايىنىپلا ھەل قىلغىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچى، بازار جەمئىيەتتە كاپىتال سېلىش مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا كاپالەتلىك

قىلالمايدۇ. بازار رىقابىتى شىددەت بىلەن داۋاملاشقاندا، كاپىتال سالغۇچىلار خەۋپ - خەتەرنى كۆزدە تۇتۇپ، يۈرەكلىك ھالدا كاپىتال سالالمايدۇ. ئوخشاش ساھە، ئوخشاش تۈر ۋە مەھسۇلاتلارغا سېلىنغان كاپىتال قانچە كۆپەيسە، باھا شۇنچە تۆۋەنلەپ، پايدا نىسبىتى ئازىيىپ كېتىدۇ. دە، كاپىتال سالغۇچىلار چېكىنىپ چىقىدۇ، بۇ ئەھۋالنى بازارغا تايىنىپلا ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ.

ئۈچىنچى، بازار پۇلىنىڭ كاپىتال سېلىش ۋاسىتىسى بولۇش رولىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلالمايدۇ. رېئال ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا، كىشىلەر كۈندىلىك ئىستېمال چىقىمى، تاسادىپىي چىقىملارغا تەييار تۇرۇش ۋە پاي چېكى قاتارلىق ئاكسىيە سېتىۋېلىش پۇرسىتىنى قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن، زاپاس نەق پۇل ساقلاشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ ئەھۋال پۇل مۇئامىلىسى جەريانىدا، پۇل كاپىتالى سېلىش مىقدارىنى ئازايتىۋېتىدۇ، كاپىتال سېلىشقا جەلپ قىلىش ئۈچۈن، بانكىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىگە توغرا كېلىدۇ. ئەمما كاپىتال سېلىش مىقدارى كۆپەيسە، تەننەخ يۇقىرىلاپ كېتىدۇ. دە، كاپىتال سېلىش يەنىلا چېكىنىدۇ. بۇنى بازارنىڭ رولىغا تايىنىپ ھەل قىلىش تەسكە توختايدۇ. كېيىنكىنىڭ قارشىچە، بازارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاجىزلىقلىرى ۋە چەكلىمىلىكلىرى تۈپەيلىدىن، جەمئىيەتتە ئىستېمال ئېھتىياجى بىلەن كاپىتال سېلىش ئېھتىياجى قاندۇرۇلماسلىقتەك ئەھۋال دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئەھۋال ئۆز نۆۋىتىدە ئىشسىزلىق ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇشۇقچىلىقى ھادىسىسى يۈز بېرىشىنىڭ تۈپ سەۋەبى بولىدۇ. شۇڭا، «بازاردىن ھالقىغان ھەرىكەت» قوللىنىش، يەنى دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلەشنى يولغا قويۇپ، بازار پائالىيەتلىرىدە ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق، ئىجتىمائىي ئېھتىياج بىلەن ئىجتىمائىي تەمىنلەشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ھەر ۋاقىت تەڭشەپ تۇرۇشى زۆرۈر.

كېيىنچى يۇقىرىقى قاراشلىرى ئاساسىدا، ھۆكۈمەت (دۆلەت) نىڭ بازارنى ماكرولۇق تىزگىنلەش سىستېمىسىنى لاھىيىلەپ چىقىپ، ئۇنى تۆۋەندىكىدەك ئىككى چوڭ سىستېمىغا ئايرىغان: بىرى، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە ئارقىلىق تىزگىنلەش سىستېمىسى، يەنى ھۆكۈمەت چىقىمى ۋە باج پىشاڭىدىن پايدىلىنىپ، ئومۇمىي مىقدارنى تىزگىنلەش؛ يەنە بىرى، ھۆكۈمەتنىڭ پۇل ئارقىلىق تىزگىنلەش سىستېمىسى، يەنى مەركىزىي بانكىنىڭ پۇل تارقىتىش مىقدارى ۋە ئۆسۈم نىسبىتىگە بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئارقىلىق تىزگىنلەش. كونكرېت تەدبىر جەھەتتە، ئىشسىزلىق، ئىشلەپچىقىرىش ئۇشۇقچىلىقى ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ھالسىراپ قېلىش ھادىسىلىرى پەيدا بولغاندا، ھۆكۈمەت باجنى كېمەيتىش، قەغەز پۇل بىلەن تەمىنلەشنى كېڭەيتىش، ئۆسۈم نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىش چارىلىرى ئارقىلىق، ئىستېمالغا ھەيدەكچىلىك قىلىش، ياكى ھۆكۈمەت چىقىم قىلىش ئارقىلىق كاپىتال سېلىش ساھەسىنى كېڭەيتىش؛ پۇل پاخاللىقى پەيدا بولغاندا، باج تۈرلىرى ۋە باج نىسبىتىنى كۈچەيتىش، قەغەز پۇلنىڭ تارقىتىلىش مىقدارىنى ئازايتىش، ئۆسۈم نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق ئۈنۈملۈك چەكلەش ۋە باشقىلار.

4. «كېيىنكى كېيىنسىزم» ئارىلاشما ئىقتىساد ئېقىمى بىلەن «يېڭى كېمبىرىج ئېقىمى»

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، 60 - يىللارغىچە ئامېرىكا قاتارلىق غەرب ئەللىرى كېيىنسى نەزەرىيىسىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەت تۈزۈشىنىڭ ئاساسى قىلدى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلىشىنى يولغا قويۇپ، مەلۇم ئۈنۈم ھاسىل قىلدى، ئەمما 60 - يىللاردىن باشلاپ، ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ۋېيتنامغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ، ھەربىي خىراجەتنىڭ ئېشىپ كېتىشى، غايەت زور مىقداردىكى پاراۋانلىق خىراجىتى، نېفىت باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى، ياپونىيە ۋە گېرمانىيە فېدېراتىۋ جۇمھۇرىيىتى سودىسىنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە، ئامېرىكىنىڭ مالىيىسىدە قىزىل رەقەم كۆرۈلۈپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ پېرېۋوت نىسبىتى چۈشۈپ كەتتى. زور مىقداردىكى ئالتۇن سىرتقا ئېقىپ، پۇل پاخاللىشىپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋال غەرب ئەللىرىنى چىقىش يولى ئىزدەشكە، نەزەرىيە ساھەسىدە بولسا، كېيىنسىزمىنى قايتا تەتقىق قىلىشقا مەجبۇر قىلدى، نەتىجىسىدە، «كېيىنكى كېيىنسىزم» دەپ ئاتالغان تەتقىقات نەتىجىسى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلدى.

«كېيىنكى كېيىنسىزم»، ئەمەلىيەتتە، نۇقتىئەنەزەرى، تەتقىقات ئۇسۇلى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى ئېقىمدىن تەركىب تاپقان، ئۇلارنىڭ بىرى ئامېرىكىلىق پروفېسسور سامېلسون (1915 -) باشچىلىقىدىكى «يېڭى كلاسسىك ئارىلاشما ئىقتىساد ئېقىمى». ئۇلارنىڭ قارىشىچە، كېيىنسىزم «ئۈنۈملۈك ئېھتىياج» نى باشقۇرۇش نەزەرىيىسى ھۆكۈمەتنىڭ قىسقا مەزگىللىك تىزگىنلەش پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى نەزەرىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ماكرولۇق تىزگىنلەشنىڭ يېتەرسىزلىكلىرى ۋە ئاجىزلىقلىرىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن، تەمىنلەش جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش لازىم. سامېلسون ئېقىمى ئادام سىمىت بىلەن مارشالنىڭ مىكرولۇق تەھلىلى بىلەن كېيىنسىزم ماكرولۇق تەھلىلىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈپ، بازارنىڭ ئەركىن رىقابىتى بىلەن دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلىشىنى بىر - بىرىگە سىڭدۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، «ئارىلاشما ئىقتىساد ئېقىمى» دەپ ئاتالدى. «يېڭى كېيىنسىزم» دىكى يەنە بىر ئېقىم كېمبىرىج داشۆسىدىكى بىر تۈركۈم داڭلىق ئىقتىسادشۇناسلاردىن تەركىب تاپقان «يېڭى كېمبىرىج ئېقىمى» بولۇپ، ئۇلار سامېلسون نەزەرىيىسىنىڭ بەزى تەرەپلىرىنى ئىنكار قىلىپ، دۆلەتنىڭ مىللىي دارامەتنى تەقسىم قىلىشتىكى فۇنكسىيىسىنى ئۈنۈملۈك ئېشقا سېلىپ، كېيىنسىزمىنىڭ بەزى يېتەرسىزلىكلىرىنى تولدۇرۇشنى قۇۋۋەتلىدى. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، «ئارىلاشما ئىقتىساد ئېقىمى» بىلەن «يېڭى كېمبىرىج ئېقىمى» گەرچە نۇزۇغۇن تەرەپلەردە ئىختىلاپ ئىچىدە تۇرسىمۇ، ئىككىلىسى ئومۇمىي جەھەتتىن بىر - بىرىنىڭ نەزەرىيىسىنىڭ مۇۋاپىق تەرەپلىرىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ ھەم كلاسسىك ئىقتىساد نەزەرىيىسىنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدىن ۋاز

كەچمەسلىكنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشماسلىق ۋە ئىختىلاپلارنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئورتاق قاراشلىرىنى تۆۋەندىكىلەرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن: بىرىنچى، دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلىشىنىڭ ئۈنۈملۈك بولۇش - بولماسلىقى ماكرولۇق تىزگىنلەش ۋاسىتىلىرىنى ماسلاشتۇرۇپ قوللىنىش - قوللىنالماسلىققا باغلىق. ئىككىنچى، ئۈنۈملۈك تەمىنلەشنى باشقۇرۇش، ئۈنۈملۈك ئېھتىياجنى باشقۇرۇشقا ئوخشاشلا، مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۈچىنچى، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى يالغۇز كاپىتال سېلىش، ئىستېمال ۋە پۇل ئامانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلنىڭ مىقدار قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچ قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ تېخنىكىلىق سەۋىيىسى ۋە قۇرۇلمىسىغا باغلىق. تۆتىنچى، دۆلەتنىڭ ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللىنىپ يىرىك كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى مونوپول قىلىۋېلىشىنى چەكلىشى بازار پائالىيەتلىرىنىڭ نورمال يۈرۈشىگە ۋە ئادىل رىقابەتنى قوغداشقا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ مۇھىم شەرتى ۋە باشقىلار. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشتا، بىز يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيىسىدىكى ئەينەك قىلىشقا بولىدىغان ئامىللارنى ئەينەك قىلىشىمىز لازىم. يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيىسىنى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا خىزمەت قىلدۇرۇشتا ئەينەك قىلىشقا، پايدىلىنىشقا بولىدىغان تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپ ۋە ئامىللارنى ئويلىشىپ بېقىشقا ئەرزىدۇ:

(1) بازار پائالىيەتلىرى ۋە بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى بىلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئاڭلىق تۈردە پايدىلىنىش ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىشلەر ئىچىدە راۋاجلىنىپ، چوڭقۇرلىشىپ، مۇكەممەللىشىپ بارىدىغان جەريان. يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيىسىدىكى ئىزدىنىشلەر بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى.

ئادام سىمىتىنىڭ «كۆرۈنمەس قول» نەزەرىيىسى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تامامەن بازار مېخانىزمىنىڭ ئەركىن ئىدارە قىلىشىنى ساقلاشنى بولمايدىغان بىر خىل يۈزلىنىش دەپ قاراپ، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە مۇتلەق ئەركىن بولۇشنى قۇۋۋەتلىگەن. ئادام سىمىتىنىڭ نەزەرىيەدە، دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلىشى «ئارتۇقچە»، ھەتتا «كېرەكسىز» نەرسە ئىدى، ئادام سىمىتىنىڭ بۇ خىل نۇقتىئىنەزەرى، ئەمەلىيەتتە، «بازار ئېھتىقادچىلىقى» نەزەرىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قويۇق سۈبېكتىپ تەسەۋۋۇر ۋە بىر تەرەپلىمە قاراشلاردىن خالىي بولالمىغانلىقى ناھايىتى روشەن، بۇ — ئەينى چاغلاردىكى ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدىكى كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ نەزەرىيىۋى ئىپادىسى ۋە مەسئۇلى.

كېيىنكىنىڭ تۆھپىسى شۇ يەردىكى، ئۇ ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدىكى كاپىتالىزم تەرەققىياتىغا ئوخشىمايدىغانلىقىنى، ئادام سىمىت تەشەببۇس قىلغان، تامامەن بازار رىقابىتى ئارقىلىق تەڭشىلىدىغان بازار ئىگىلىكى شەكلى بازار ئىگىلىكىنىڭ بىردىنبىر شەكلى ئەمەسلىكىنى، ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىدىكى نۇرغۇن مەسىلىلەر (مەسىلەن، ئىشسىزلىق، پۇل پاخاللىقى قاتارلىقلار) نى بازار مېخانىزمىغا تايىنىپ ھەل قىلغىلى

بولمايدىغانلىقىنى، شۇڭا دۆلەتنىڭ ماكرو لۇق تىزگىنلەشنى يولغا قويۇپ، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىشنىڭ لازىملىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كېيىنپەس تەشەببۇس قىلغان دۆلەتنىڭ ماكرو لۇق تىزگىنلىشى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى، كارخانىلارنى بىۋاسىتە تىزگىنلىشىنى كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى ئۇ ئىقتىسادىي پىشاش، ئىقتىسادىي سىياسەتلەر ئارقىلىق ۋاسىتىلىك تىزگىنلەشنى مەزمۇن قىلىدۇ. كېيىنپەس نەزەرىيىسى غەرب ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا ھەقىقەتەن بىر مەزگىل گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كاپىتالىزم دۇنياسىنى قاتمۇقات زىددىيەتلەردىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالمىدى.

«كېيىنكى كېيىنپەسىزم» چىلار يېڭى ئىقتىسادىي تۈرمۈش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا، كېيىنپەسنىڭ مالىيە - پۇل سىياسىتىگە تايانغاندىلا، بازار ئىگىلىكىنى ئۈنۈملۈك ئۇيۇشتۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى، دۆلەتنىڭ ماكرو لۇق تىزگىنلىشىنى ھەددىدىن ئارتۇق تەكىتلىگەندە، بازار مېخانىزمىنىڭ رولىنىڭ تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇشىغا تەسىر يېتىدىغانلىقىنى بايقاشتى، شۇڭا ئۇلار دۆلەتنىڭ ماكرو لۇق تىزگىنلىشىنىڭ مۇۋاپىق بولۇشىنى، يەنى بازار مېخانىزمىنىڭ رولىغا تايىنىپ تەڭشەشكە تېگىشلىكلىرىنى بازارغا قويۇپ بېرىشنى، بازار ئارقىلىق تەڭشەشكە قىيىن بولغان ياكى ئۈنۈمى بولمايدىغان ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرۇپ ئارىلىشىشنىڭ لازىملىقىنى، ئومۇمەن دۆلەتنىڭ ماكرو لۇق تىزگىنلىشى بىلەن بازارنىڭ ئۆزلۈكىدىن تەڭشەشنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىشنىڭ لازىملىقىنى تەشەببۇس قىلىشتى، بۇ «يېڭى كېيىنپەسىزم» نەزەرىيىسىنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق جەۋھىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كلاسسىك ئىقتىساد نەزەرىيىسىدىن تارتىپ «كېيىنكى كېيىنپەسىزم» نەزەرىيىسىگىچە بولغان بازار ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەر دىئالېكتىك ئىنكار قىلىشنى ئىنكار قىلىش ھالىتىدە راۋاجلىنىپ، بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ، تولۇقلىنىپ باردى، بۇ ھال سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەرنىڭمۇ، ئىنسانلارنىڭ ئۆيۈپىكتىپ دۇنيانى بىلىشنىڭ بىر جەريانى سۈپىتىدە، ئۇزاققىچە داۋام قىلىدىغانلىقىنى ۋە مەزمۇنىنىڭ بېيىپ، مۇكەممەللىشىپ بارىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

(2) بازار ئىگىلىكى ئىجتىمائىي بايلىقلارنى ئۈنۈملۈك تەقسىم قىلىشتەك ئاكتىپ رولغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بازار ھەممىگە قادىر نەرسە ئەمەس، شۇنداقلا مۇكەممەل بولغان بازار ئىگىلىكىمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ.

ئادام سىمىتىنىڭ نەزەرىدە، ئەركىن بازار ئىگىلىكى مۇكەممەل بولغان ئالىي شەكىل، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈرمۈشتىكى بارلىق مەسىلىلەر، ھەتتا ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى باراۋەرلىك، ئادىللىق، ئەركىنلىك قاتارلىق غەيرىي ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنىمۇ ئەركىن بازار ئىگىلىكى پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولىدۇ. بۇنداق «بازار ئېتىقادچىلىقى»، بىر تەرەپتىن، ئادام سىمىتىنىڭ مېركانىلىزم نەزەرىيىسىگە بولغان كۈچلۈك تەنقىدىنى ئەكس ئەتتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئادام سىمىت نەزەرىيىسىنىڭ بىلىش جەھەتتىكى بىر تەرەپلىملىكلىكى ۋە چەكلىمىلىكلىكىنىمۇ ئەكس

تەتۈرىدۇ.

كېيىن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر جەريانىدىكى بىر قىسىم مەسىلىلەرنى ئەرگىن بازار ئىگىلىكى نەزەرىيىسىگە تايىنىپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. مەسىلەن، كلاسسىك ئىقتىساد نەزەرىيىسى جەمئىيەتتىكى ئىشپىزلىق مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغاندا، ئەمگەك كۈچى ۋە ئەمگەك كۈچى بازىرى باشقا ئادەتتىكى تاۋارغا ۋە تاۋار بازىرىغا ئوخشايدۇ، ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەش بىلەن ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەمگەك كۈچىنىڭ بازار باھاسى تەڭشەيدۇ؛ ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتسە، ئىش ھەققى (تەمىنلەش باھاسى) بارغانسېرى تۆۋەنلەيدۇ؛ ئەمگەك كۈچىگە ئېھتىياجلىق تەرەپ تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك كۈچى ياللاشقا باشلايدۇ. دە، شۇنىڭ بىلەن ئىشپىزلىق نىسبىتى تۆۋەنلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. كېيىنكى بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، جەمئىيەتنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىگە بولغان ئېھتىياجى بىلەن ئەمگەك كۈچلىرىنى سىغدۇرۇشىدا پات - پات «نىسپىي تويۇنۇش» ھادىسىسى بولۇپ تۇرىدۇ. تۆۋەن ئىش ھەققى بىلەن ئارتۇقچە ئەمگەك كۈچلىرىنى سىغدۇرۇپ كەتكىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەڭ مۇھىمى، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا، بازار ئامىللىرىدىن باشقا، يەنە ئىجتىمائىي ئەنئەنە، تۈزۈم، مەدەنىيەت قاتارلىق غەيرىي بازار ئامىللىرىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ، ھەمدە ئىش ھەققى سەۋىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى چەكلەپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەش ۋە ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجىنى نورمال ئىزغا چۈشۈرۈشتە، بازار سىرتىدىكى بىر خىل ئۈنۈملۈك ۋاسىتىگە، يەنى دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تەڭشەشكە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ تۆۋەندىكى ئىككى مەسىلە ھەققىدىكى ئىلمىي تەھلىلى ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ: بىرىنچى، بازار پائالىيىتى ۋە بازار مېخانىزمىنىڭ ئۈنۈملۈك رول ئويناش - ئوينىماسلىقى بازار تەرتىپىنىڭ مۇكەممەل بولۇش - بولماسلىقىغا، يەنى ئادىل رىقابەتلىشىدىغان بازار مۇھىتىنىڭ بولۇش - بولماسلىقىغا باغلىق. ئەگەر بازار تەرتىپى قالايمىقان بولۇپ، بازار قانۇن - تۈزۈملىرى مۇكەممەل بولمىسا، بازار مېخانىزمى ئۈنۈملۈك رول ئوينىيالمايدۇ، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۇرمۇش نورمال راۋاجلانماي، ھۆكۈمەتسىزلىك گەۋج ئالىدۇ. پەقەت دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا ئارىلىشىش فۇنكسىيىسىنى ئىشقا سېلىپ، ئالاقىدار بازار قانۇن - تۈزۈملىرىنى تۈرگۈزۈپ چىققاندىلا ۋە قاتتىق ئىجرا قىلغاندىلا، ئاندىن بازار ئىگىلىكىنىڭ نورمال راۋاجلىنىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى ئورناتقىلى بولىدۇ. ئىككىنچى، مونوپول قىلىش - بازار ئىگىلىكىگە بىۋاسىتە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ئامىل. مونوپول قىلىش قانچە كۈچەيسە، ئادىل رىقابەتلىشىش شۇنچە ئاجىزلايدۇ. ناتوغرا رىقابەت تەرەققىياتى مەلۇم نۇقتىغا يەتكەندە، بىر قىسىم كارخانىلار رىقابەتتە يېڭىلىنىپ، قاتاردىن چىقىدۇ، ۋەيران بولىدۇ. بىر قىسىم كارخانىلار بولسا، رىقابەتتە يېڭىدۇ. دە، كاپىتالى زورىيىپ غايەت زور مونوپولىيە شەكىللەندۈرىدۇ. بازار ئىگىلىكى مونوپولىيىنى ئۈنۈملۈك كونترول قىلالمايدۇ. ناتوغرا رىقابەتنى چەكلەپ، مونوپول قىلىشنى كونترول قىلىش پەقەت دۆلەتنىڭلا قولىدىن كېلىدۇ ۋە باشقىلار.

(3) بازار ئىگىلىكىنىڭ ئۆزلۈكىدىن تەڭشەشكە يول قويۇش بىلەن بىللە، ئىلمىي بولغان پىلانلىق باشقۇرۇشقا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىش لازىم. كلاسسىك ئىقتىساد نەزەرىيىسىدە، پىلان بىلەن پىلانلىق ئىگىلىك ئۇقۇمى كۆپ ئۇچرىمايدۇ. يېقىنقى زامان غەرب ئىقتىسادشۇناسلىقى ناتىسىست گېرمانىيىسىنىڭ ئۇرۇش

مەزگىلىدە يولغا قويغان پىلانلىق ئىگىلىكىگە بولغان ئۆچمەنلىك ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھوقۇق ھەددىدىن ئارتۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىگە بولغان بىر تەرەپلىمە قاراش تۈپەيلىدىن، پىلانلىق باشقۇرۇشنىڭ ئىلغار تەرىپىنى تىلغا ئالمىغان، ھەتتا ئۇنى بازار ئىگىلىكىگە تامامەن يات بولغان، بازار ئىگىلىكى بىلەن چىقىشالمايدىغان ئامىل قىلىپ قويغانىدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا يېڭى ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشى، كېيىنسىنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلەش نەزەرىيىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە مەلۇم ئىجادىي نەتىجە بېرىشى قاتارلىق سەۋەبلەر ئارقىسىدا، كىشىلەر ئىلمىي بولغان ئىقتىسادىي پىلان ۋە پىلانلىق باشقۇرۇشنىڭ بازار ئىگىلىكىنىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسى ئىكەنلىكى، شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى مۇھىم تەشكىللەش ۋاسىتىسى ئىكەنلىكىنى تەدرىجىي تونۇدى ھەم ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، غەرب دۇنياسىدىكى بىر قىسىم ئەللەر، مەسىلەن، ئامېرىكا، فرانسىيە، گوللاندىيە، شۋېتسىيە، ياپونىيە قاتارلىق مەملىكەتلەر نىڭ مالىيە سىياسىتى، پۇل سىياسىتى قاتارلىقلارنى ئاساس، ئىش ھەققى، باھا سىياسىتى قاتارلىقلارنى قوشۇمچە قىلىپ ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تەكشۈش بۇنىڭ روشەن ئىپادىسى.

ئەھمىيەت ئىسپاتلىدىكى، پىلان ۋاسىتىسى ۋە پىلانلىق باشقۇرۇشنىڭ ھازىرقى زامان ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تەكشۈش ۋە تىزگىنلەشتىكى ئىجابىي رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بارپا قىلىشتا، بۇ جەھەتتە ئەينەك قىلىشقا بولىدىغان تۆۋەندىكىدەك تەرەپ ۋە مەزمۇنلار بار: بىرىنچى، پىلان ۋە بازار ئوخشاشلا ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تەشكىللەش ۋە ماسلاشتۇرۇشتىكى ئىقتىسادىي ۋاسىتە، بۇ ۋاسىتىلەردىن قايسىسىنى قوللىنىش، بۇ ۋاسىتىلەرنىڭ تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسى ۋە ئۈنۈمىنىڭ قانچىلىك بولۇشى قاتارلىقلار ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ ئوبيېكتىپ تەرەققىيات تەلپى قاتارلىقلارغا باغلىق بولىدۇكى، بىرەر ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈزۈمگە باغلىق بولمايدۇ. ئىككىنچى، بۇ يەردىكى پىلانلىق باشقۇرۇش، ئاساسەن، يېتەكچى خاراكتېرلىك پىلان ئىكەنلىكى، زورلاش خاراكتېرىنى ئالغان مەمۇرىي ۋاسىتىلەرگە تايىنىپ يولغا قويۇلىدىغان بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلان ئەمەس. چۈنكى بازار ئىگىلىكى بىلەن يېتەكچى خاراكتېرلىك پىلان بىر قەدەر ئوڭاي بىرىكىپ ماسلىشىپ كېتەلەيدۇ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. ئۈچىنچى، پىلاننى يولغا قويۇش ۋە پىلانلىق باشقۇرۇشنى بازار ئىگىلىكىگە تەتبىق قىلىشنى مۇكەممەل ۋە مۇۋاپىق بولغان قانۇن - تۈزۈم بىلەن كاپالەتلەندۈرۈش لازىم. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈم بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلگەن، قانۇن تەرتىپلىرى بويىچە ئادىل رىقابەتلىشىدىغان يېڭىچە بازار ئىگىلىكى بولۇش خاراكتېرى ئوبيېكتىپ جەھەتتە مۇشۇنداق بولۇشنى تەلپ قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپىنىڭ تۇنجى قەدىمى ئەمدىلا باشلاندى، ئېلىمىزنىڭ دۆلەت ئەھۋالىنى ئاساس قىلغان ھالدا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدا، ھارماي - تالماي ئىزدىنىشكە، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار تەجرىبىلىرى ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى ئېلىمىزنىڭ كۈنكەپت ئەمەلىيىتىگە جانلىق تەتبىقلاشقا، جۈملىدىن يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيىسىدىكى ئەقىلگە مۇۋاپىق تەرەپ ۋە ئامىللارنى ئەينەك قىلىشقا، ئۇنى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

ساكلارنىڭ تارىخىغا ئائىت يازما ئۇچۇر - مەلۇماتلار

شېرىن قۇربان

قىسقىچە مەزمۇنى: ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ رايونى قەدىمكى دەۋردە ساكلار كەڭ ئىجتىمائىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە جوڭقۇر تارىخىي ئىز قالدۇرغان مۇھىم جايلارنىڭ بىرى. بۇ ماقالىدە، قەدىمكى جوڭگو، پارس ۋە گرېك كلاسسىك يازغۇچىلىرى ۋە ياد - ناملىرىدىكى ساكلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتتە ئائىت يازما ئۇچۇر - مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى.

1. «خەننامە» دىكى ساكلارغا ئائىت يازما

ئۇچۇر - مەلۇماتلار

جوڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخچىسى — بەنگۇ (مىلادى 32—92 - يىللىرى) نىڭ «خەننامە» سىدە ساكلارغا دائىر يازما ئۇچۇر - مەلۇماتلار مەزكۇر تارىخىي ئەسەرنىڭ «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ۋە «جاڭچيەن، لى گۇاڭلى تەرجىمىھالى» دا ئۇچرايدۇ. «ئۇيسۇن بەگلىكى ... شەرقىدە ھۇنلار بىلەن، غەربىي شىمالدا كانگا، غەربىدە پەرغانە، جەنۇبىدا قەلتە بەگلىكلىرى بىلەن تۇتۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ يېرى ئەسلىدە ساكلارنىڭ زېمىنى ئىدى. توخارلار غەربتە ساك خانلىقىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، بولۇر تاغلىرىدىن ئېشىپ جەنۇبقا كۆچكەن ساكلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىدى. كېيىن ئۇيسۇن كۈنئېگى ئۇلۇغ توخارلارنى يەڭدى. توخارلار غەربكە كۆچۈپ باكتىرىيىنى بويسۇندۇردى، ئۇيسۇن كۈنئېگى ئۇلۇغ توخارلار كۆچۈپ كەتكەن زېمىندا ماكانلىشىپ قالدى. شۇڭا، ئۇيسۇنلاردا ساكلار ۋە ئۇلۇغ توخارلارنىڭ نەسلى بار.»^①

«ئىلگىرى ھۇنلار ئۇلۇغ توخارلارنى يەڭگەندىن كېيىن، ئۇلۇغ توخارلار غەربكە يۆتكىلىپ باكتىرىيىگە، ساكلار خانى جەنۇبقا يۆتكىلىپ كەشىمىرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى. كېيىن پارچىلانغان ساكلار بىرقانچە خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتتى. سۈلې (قەشقەر) نىڭ غەربىي شىمالىدىن تارتىپ ئەركەشتام، جۈەندۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى ساك نەسلىدىن ئىدى.»^②

«ئەركەشتام بەگلىكى قۇش جەۋلان قەلئەسىنى ئاستانە قىلغان بولۇپ، سۇڭلىڭ (پاسىر) تاغلىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 10 مىڭ 210 چاقىرىم

كېلىدۇ. ئاھالىسى 358 تۈتۈن، 1030 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 480 نەپەر. ئۇنىڭ شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3121 چاقىرىم كېلىدۇ. جۈەندۇ بەگلىكىنىڭ ئاستانىسى يانتۇن جىلغىسىغا 60 چاقىرىم، غەربىي شىمالدىن پەرغانە خانلىقىغا 920 چاقىرىم، غەربىدىن ئۇلۇغ توخازلار خانلىقىغا 1610 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۆرپ - ئادىتى، كىيىم - جامىلىرى ئۇيسۇنلار بىلەن ئوخشاش، ئوت - چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىپ ياشايدۇ. ئۇلار ئەسلىدە ساكلارنىڭ ئەۋلادى. ③

«جۈەندۇ بەگلىكىنىڭ ئاستانىسى يانتۇن جىلغىسىدا بولۇپ، بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9860 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 380 تۈتۈن، نوپۇسى 1100 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 500 نەپەر. شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2861 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ماڭسا سۈلى (قەشقەر) غا بارغىلى بولىدۇ. جەنۇبىي سۇڭلىك (پامىر) بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇ يەردە ئادەم يوق، غەربتە سۇڭلىكتىن ئۆتسە ئەرەكەشتامغا بارغىلى بولىدۇ. غەربىي شىمالدىن پەرغانىغىچە 1030 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمالىي ئۇيسۇنلار بىلەن تۇتىشىدۇ. كىيىم - كىچەكلىرى ئۇيسۇنلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىدۇ. پامىر تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشايدۇ. ئۇلارمۇ ئەسلىدە ساكلارنىڭ ئەۋلادى. ④

«... بۇ ۋاقىتتا ئۇلۇغ توخازلار ھۇنلار تەرىپىدىن ئاللىقاچان مەغلۇپ قىلىنىپ، غەربتە ساكلارنىڭ خانىغا ھۇجۇم قىلىپتۇ. ساك خانى ئېلىنى ئېلىپ يىراق جەنۇبقا كۆچۈپ كېتىپتۇ. ئۇلۇغ توخازلار ساكلارنىڭ يەرلىرىنى ئىشغال قىلىپتۇ. ⑤

«خەننامە»دىكى ساكلارنىڭ تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر ھەجىم جەھەتتىن ئىنتايىن چەكلىك بولسىمۇ، لېكىن بۇ خاتىرىلەر ساكلار جەمئىيىتىنىڭ يىراق تارىخى مەنزىرىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. بىرىنچىدىن، قەدىمكى دەۋردە، ساكلارنىڭ ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، بۇ دائىرىدە خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 220 - يىلدىن مىلادى 202 - يىلغىچە) دىكى غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىك ياكى كېيىنكى 50 بەگلىك ئىچىدىكى ئۇيسۇن بەگلىكى، ئەرەكەشتام بەگلىكى، جۈەندۇ بەگلىكى ۋە باكتىرىيە خانلىقىنىڭ زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ بەگلىكلەر ئىچىدە ئۇيسۇن بەگلىكى «غەربىي يۇرت بويىچە ئەڭ كۈچلۈك خانلىق» ⑥ بولۇپ، تەڭرى تېغىدىن ئىلى دەرياسى ساھىللىرىغىچە بولغان چەكسىز كەتكەن يايلاقلارنى ئىدارە قىلغان. ئەرەكەشتام بەگلىكى (休循国) بىلەن جۈەندۇ بەگلىكى (捐毒国) سۇڭلىك (پامىر ئېگىزلىكى) نى ئىدارە قىلغان. باكتىرىيە خانلىقى بولسا بەلخ شەھىرىنى ئاستانە قىلغان ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاساسلىق زېمىنىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. شۇنداق بولغاندا، قەدىمكى دەۋرلەردە، ساكلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلىرى ئىلى دەرياسى ۋادىسى، تەڭرى تېغى، يەتتە سۇ رايونى، ئالاي چوققىسى، پامىر ئېگىزلىكى ۋە قەدىمكى باكتىرىيە زېمىنىدىن ئىبارەت بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى Ⅲ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇلۇغ توخازلارغىرىكە — ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈشتىن ئىلگىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كەڭ زېمىن ساكلارنىڭ زېمىنى ئىدى. خۇددى «خەننامە»، غەربىي يۇرت

تەزكىرىسى» دە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، «ئۇيسۇنلارنىڭ زېمىنى ئەسلىدە ساكلارنىڭ زېمىنى ئىدى»، ⑦ «ئەركەشتام بەگلىكى، ئۇلار ئەسلىدە ساكلارنىڭ ئەۋلادى»، ⑧ «جۈەندۈ بەگلىكى، ئۇلارمۇ ئەسلىدە ساكلارنىڭ ئەۋلادى.» ⑨ ئۈچىنچىدىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇرۇنلا، ساكلار سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغان، ئۆزىنىڭ خانلىق ھاكىمىيىتىنى تىكلەنگەن، ئۇلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى «ساكلار پاشايى» (ساكلارنىڭ شاھى) دەپ ئاتالغان.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، «خەننامە» دىكى ساكلارغا ئائىت يازما ئۇچۇر - مەلۇماتلاردىن بىز شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، ساكلارنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەت دائىرىسى كەڭ، ئىجتىمائىي پائالىيەت تارىخى ئۇزۇن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى يۇقىرى، ئىقتىسادىي تۈزۈمى، مەدەنىيەت - سەنئىتى تەرەققىي قىلغان. شىنجاڭ رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا يەرلىرىدىن بايقىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلارمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

2. قەدىمكى پارس ئابىدىلىرىدىكى ساكلارغا ئائىت يازما ئۇچۇر - مەلۇماتلار

قەدىمكى پارس ئاھمانلار خاندانلىقى (پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 550 - يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 330 - يىللار) نىڭ شاھنشاھى دارا I (گرېكچە دارىيوس، مىلادىدىن بۇرۇنقى 521 — 486 - يىللار سەلتەنەت سۈرگەن) دەۋرىدە پايتەخت قىلىنغان پېرسىيول شەھىرىدە پېرسىيە شاھلىرى سالدۇرغان ئوردا - قەسىرلەر بار. پېرسىيە شاھلىرى كور (مىلادىدىن بۇرۇنقى 558 — 529 - يىللار دەۋر سۈرگەن)، گامب (مىلادىدىن بۇرۇنقى 529 — 522 - يىللار تەختتە ئولتۇرغان) ۋە دارا I قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. بۇلاردىن دارا I نىڭ قەبرىسى تاشتىن ئالاھىدە ھەشەمەتلىك ياسالغان بولۇپ، ئۈستىگە مىق يېزىقتا يادنامە ئويۇلغان. مانا مۇشۇ يادنامە «نەقىش رۇستەم» ئابىدىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر مىق يېزىقلىق ئابىدىدە، دارا I نىڭ شاھلىق پائالىيىتى ۋە تۆھپىلىرى ئويۇلغاندىن باشقا، ئەڭ مۇھىمى، قەدىمكى شەرقىي ئىران تىللىق ساكلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا ئائىت ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەن. ئابىدىنىڭ 15 - قۇرىدىن 30 - قۇرىغىچە مۇنداق خاتىرە بار: «پادىشاھ دارا مۇنداق دېگەن: ئاھرىزىمادانىڭ ئىرادىسى بويىچە، پارستىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكى ئۆلكىلەرمۇ ماڭا قارام بولدى، مەن ئۇلارنىڭ مۇتلەق پادىشاھى، ئۇلار ماڭا ئولپان تاپشۇرىدۇ، پەرمانىمنى ئىجرا قىلىدۇ، قانۇنۇمغا بويسۇنىدۇ. ئۇلار مىدىيە، سوگىئەننا، پارتىخىيە، ئارىيە، باكتىرىيە، سوغدىياننا، خارەزىم، دېراندىياننا، ئارخۇسنىيە، ساتاگىدىيە، گاراندارا، ھىندى، ساكا خائوماۋارگا (مۇقەددەس گىياھنى تۇمار قىلغان ساكلار)، ساكا تېگىراھائۇدا (ئوچلۇق تاج كىيگەن ساكلار)، بابىلۇن، ئاسورىيە، گەرەبىيە، مىسىر، ئەرمېنىيە، كاپدۇسىيە، سىپاردا، ئىئانىيە، ساكا تېئاي تارادراھا (دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە ياشىغۇچى ساكلار)، دىراگىيە ۋە ماكدون، كەڭ

قالپاقلىق ئىئانىيلىكلەر، لىبىيلىكلەر، ئېفىئۇپىيىلىكلەر، مەكرائىيىلىكلەر، كارائىيلىكلەردىن ئىبارەت. «⑩

يۇقىرىدىكى تېكىستتىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ساكلارنىڭ ئۈچ خىل گۇرۇھى بولۇپ، بۇلاردىن ساكا خائوناۋارگا (مۇقەددەس گىياھنى تۇمار قىلغان ساكلار) بىلەن ساكا تېگراھاۋدا (ئۇچلۇق تاج كىيگەن ساكلار) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باكتىرىيە رايونىغا تۇتاش جايلىرىدا ياشىغۇچى ساكلارنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، يۇقىرىقى ئابىدىدە ئۇلارنىڭ نامى بىز يەرگە تىزىلغان، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ ناملىرىنىڭ ئالدىدا سوغدىياننا، خارەزىم، ھىندى قاتارلىق شەرق ئەللىرىنىڭ نامى بار. ئەدەتتە ئىلىم شاھەسدىكىلەر مۇ يۇقىرىقى ئىككى خىل ساكنى قەدىمكى پارسقا يېقىن جايلاردا ياشىغان ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى دەپ قارىماقتا. ساكا تېئاي تارادراھا (دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە ياشىغۇچى ساكلار) غا كەلسەك، ئۇلارنىڭ زېمىنى ئىسىر، سپاردا قاتارلىق ئەللەرنىڭ زېمىنىگە تۇتاش بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ياۋروپا ساكلىرى، ئېنىقراق ئېيتقاندا، قارا دېڭىزنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ساكلار، ياۋروپالىقلارنىڭ تىللى بىلەن ئېيتقاندا، ياۋروپا سېكتىيانلىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. قەدىمكى پارسىلار سېكتىيانلارنى ساكلار دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋروپا سېكتىيانلىرى قارا دېڭىزنى پاسىل قىلىپ تۇرۇپ ناھايىتى ئۇزاقچە پېرسىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن تىرەشكەن. شۇڭا، پارسىلار بۇ ياۋروپا سېكتىيانلىرىنى «دەريانىڭ يەنە بىر تەرىپىدىكى ساكلار» دەپ ئاتىغان. مەشھۇر گىرىك تارىخچىسى ھىرودوتنىڭ تىلى بىلەن دېسەك، «پارسىلار بارلىق سېكتىيانلارنى ساكلار دەپ ئاتايتتى.» ⑪

قەدىمكى پارسىلارنىڭ «بېھىستۇن ئابىدىسى» مۇ جاھانغامەشھۇر. «بېھىستۇن» قەدىمكى بىر شەھەرنىڭ نامى. ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي قىسمىدا، بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ خارابىسى ئىزىنالىرى يەنىلا مەشھۇر مەدەنىي يادىكارلىق سۈپىتىدە ساقلىنىپتۇ. پېرسىيە ئىمپېراتورلۇقىنىڭ شاھى دارا I ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى يادنامە قىلىش ئۈچۈن، بېھىستۇندا باغداتتىن تېھرانغا بارىدىغان يول ياقىسىدىكى ئېگىزلىكى 450 مېتىر كېلىدىغان ھەيۋەتلىك قىيا تاشقا بىر ئابىدە ئويدۇرغان. مەزكۇر ئابىدە تارىختا «بېھىستۇن ئابىدىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئابىدىنىڭ ئۈستى تەرىپىگە بېشىنى تىك تۇتۇپ، كۆكرىكىنى چىقارغان ھالەتتە غالىپلارچە ئېيتىنار بىلەن تۇرغان دارا I نىڭ پۈتۈن ھەيكىلى ئورنىتىلغان. دارا I نىڭ پۈتۈنلىرى ئاستىغا تىز پۈكۈپ ئولتۇرغان بىر توپ كىشىلەرنىڭ ھەيكىلى ئويۇلغان. يان تەرىپىگە يەنە بويىنغا سىرتماق سېلىنغان، ئىككى قولى ئارقىسىغا قىلىپ باغلانغان ئوققۇز ئەسىرنىڭ ھەيكىلى چۈشۈرۈلگەن. بۇ ئوققۇز كىشى دارا I مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قارشىلىقىنى يەتتە ئەسىرگە چۈشكەن ئوققۇز ئەلنىڭ پادىشاھىنىڭ ئوبرازى ئىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن قىيا تاشقا قەدىمكى پارس، ئارىيان ۋە بابىلۇن سۈنمىرى يېزىقلىرىدا ناھايىتى ئۇزۇن بىر تېكىست ئويۇلغان. تېكىستتە دارا I نىڭ شاھلىق پائالىيەتلىرى، كېڭەيمىچىلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرى، زەردۇشت دىنى ئايەت تەلىماتلىرى، شاھلىق نەسب - ۋارىسلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى باشقا، ئەڭ مۇھىمى پېرسىيە خاندانلىقىغا قارام ساك قاتارلىق 29 ئۆلكىنىڭ مەلۇماتلىرى يېزىلگەن. «بېھىستۇن»

«پادىشاھ دارا I مۇنداق دېگەن: ئاھرىماننىڭ ھىممىتى بىلەن تۆۋەندىكى ئۆلكىلەر

ماڭا مەنسۇپ بولدى، مەن ئۇلارنىڭ پادىشاھى بولدۇم. ئۇلار: پارس، سوغدىيە، مېدىيە، ئاسورىيە، ئەرەب، مىسىر، دېڭىز بويىدىكىلەر، سېارد، ئىئانىيە، مېدىيە، ئەرمېنىيە، كاپندۇسىيە، پارتىخىيە، دېراندېيانا، ئارىيە، خارەزىم، باكتىرىيە، سوغدىيانا، گاراندارا، ساكا (ساكلار)، ساتاگىدىيە، ئاراخۇسىيە، مەكرانىيە، ئىشقىلىپ 23 ئۆلكىنىڭ ھەممىسى.» ⑫

«پادىشاھ دارا I مۇنداق دېگەن: مەن بابىلۇندىكى چېغىمدا، تۆۋەندىكى ئۆلكىلەر ماڭا ئاسىيلىق قىلدى، ئۇلار پارس، سوغدىيە، مېدىيە، ئاسورىيە، مىسىر، پارتىخىيە، مەرگىيانا، ساتاگىدىيە، ساكا (ساكلار) دىن ئىبارەت.» ⑬

«پادىشاھ دارا I مۇنداق دېگەن: كېيىن، مەن قوشۇنلىرىم بىلەن بىزلىكتە ساكلارغا قارشى يۈرۈش قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار — دېڭىز سىرتىدىكى ئۇچلۇق تاج كىيگەن ساكلار مېنىڭ يۈزۈشىمگە قارشىلىق كۆرسەتتى. مەن دېڭىز ياقىسىغا كەلدىم، ياغاچتىن كۆۋرۈك ياساپ، قوشۇنلىرىم بىلەن دېڭىزدىن ئۆتتۈم. ئاندىن ساكلارغا قارشى شەددەتلىك ھۇجۇم قىلدىم، ئۇلارنى تارمار قىلدىم، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئەسىر ئالدىم، بىر قىسمىنى باغلىنىپ ماڭا كۆرسىتىشكە ئېلىپ كېلىندى، ئۇلارنىڭ سەۋىيەسى ئىسسىقلىق ئېلىپ كېلىشكە، باشلىقىمۇ باغلىنىپ ئالدىمغا كەلتۈرۈلدى. ئۇ يەردە مەن ئۆز ئارزۇ-ئىزدەم بويىچە، باشقا بىر كىشىنى ئۇلارغا ئەڭ چوڭ ھۆكۈمران قىلىپ بېكىتتىم، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەل مېنىڭكى بولدى.» ⑭

قەدىمكى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى پېرسىپۇل شەھىرىدە پادىشاھ دارا I ياسىغان يەنە بىر ئابىدە بار. بۇ ئابىدە ئادەتتە «پېرسىپۇل ئابىدىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر ئابىدىدە ساكلارغا ئائىت بىر قىسىم ئۇچۇر-مەلۇماتلار بار. «پادىشاھ دارا I مۇنداق دېگەن: ماڭا قارام بۇ خانلىق سوغدىيانانىڭ ئۇداۋلىدا بولۇپ، ساكلار دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ زېمىنى ئېفىئوپىيىگىچە سوزۇلۇپ، ھىندىدىن تارتىپ سېاردىغاچچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىلاھلارنىڭ ئىلاھى ئاھۇرۇمازدا بۇ زېمىننى ماڭا ئېسىپ قىلدى، ئاھۇرۇمازدا مېنى ئۆز دەرگاھىدا پاناھ ئەتتى، يەنە مېنىڭ شاھلىق ئەسەبىمنى قوغدىدى.» ⑮

«پادىشاھ دارا I مۇنداق دېگەن: ئاھۇرۇمازدانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن تۆۋەندىكى ئۆلكىلەر پارس خەلقى بىلەن بىزلىكتە مېنىڭ ئەمرىمگە قاراشلىق، ئۇلار مېنىڭدىن قورقىدۇ، ماڭا ئولپان تاپشۇرىدۇ، ئۇلار: سوغدىيە، مېدىيە، بابىلۇن، ئەرەب، ئاسورىيە، مىسىر، ئەرمېنىيە، كاپندۇسىيە، سېارد، قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىزدىكى ئىئانىيىلىكلەر، دېڭىزنىڭ قارشى تەرىپىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەر، ئاساگارتا، پارتىخىيە، دېراندېيانا، ئارىيە، باكتىرىيە، سوغدىيانا، خارەزىم، ساتاگىدىيە، ئاراخۇسىيە، ھىندى، گاراندارا، ساكا (ساكلار)، مەكرانىيە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.» ⑯

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، دارا I نىڭ «سۇسا ئابىدىسى»، پادىشاھ خەرسىپىس I (مىلادىدىن بۇرۇنقى 485 — 465-يىللار سەلتەنەت سۈرگەن) نىڭ «پېرسىپۇل ئابىدىسى» دىمۇ قەدىمكى پارس ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلىنغاندا ساكلار تىلغا ئېلىنغان. «پادىشاھ دارا I ئىلتىپاتى»

قەدىمكى پارس ئابدلىرىدىكى يازمىلاردىن شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ساكلار ئۈچ خىل گۇرۇھ بولۇپ، ئۇلاردىن ئىككى گۇرۇھ سىر دەرياسى ۋە سوغدىيانغا يانداش رايونلاردا ئولتۇراقلىشىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان، بىر گۇرۇھ قارا دېڭىزنىڭ ئۇ تەرىپىدە ياشىغان ھەم پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئومۇمەن، ساكلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان زېمىنى ناھايىتى كەڭ بولغان. يەنە بىر جەھەتتىن، ساكلار ناھايىتى ئۇزاقچە پارس ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان. بۇ جەرياندا، ئۇلار كۆپ قېتىم پارس ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان، بۇنى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قەدىمكى «تومارس رىۋايىتى» بىلەن «شىراق رىۋايىتى» دىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ ئىككى رىۋايەتتە، ساكلارنىڭ پارس ئىمپېرىيىسىگە قارشى تۇرۇش يولىدىكى خىلمۇخىل جەڭ پائالىيەتلىرى بۈيۈك خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق تەسۋىرلەنگەن.

3. ھىرودوتنىڭ «تارىخ» دېگەن ئەسىرىدىكى ساكلارغا ئائىت

ئۇچۇر - مەلۇماتلار

ياۋروپانىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان قەدىمكى گرىتسىيە (يۇنانىستان) ئۆزىنىڭ ئاجايىپ كۆركەم مەدەنىيىتى بىلەن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

ھىرودوت (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 484 — 425 - يىللار) قەدىمكى گرىكلارنىڭ دۇنياغا مەشھۇر كلاسسىك تارىخشۇناسى بولۇپ، دۇنيادا «تارىخشۇناسلىقنىڭ پىرى» نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ توققۇز توملۇق «تارىخ» ناملىق ئەسىرى مەزمۇنىنىڭ كەڭ ۋە موللۇقى، ئۇسلۇبىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، تىلىنىڭ پاراسەتلىكى بىلەن تارىخ ئەھلى ئارىسىدا ئەتىۋارلىقتۇر. مەزكۇر ئەسەردە ساكلارنىڭ ئىجتىمائىيىتىگە ئائىت كەڭ مەزمۇن بار. «ئەسلىدە كورشاھنىڭ يېنىدىكى بابىلۇنلۇقلار ئۇنىڭ نۇرغۇن ئىشلىرىغا توسقۇنلۇق قىلاتتى. باكتىرىيىلىكلەر، ساكلار ۋە مىسىرلىقلارمۇ ئۇنىڭغا توسالغۇ ئىدى. شۇڭا، كورشاھ ئۆزى لەشكەر تارتىپ بۇ ئەللەرنى بويسۇندۇرماقچى بولدى. ئىئانىيلىكلەرنى ئىستېلا قىلىشنى بولسا باشقا بىر سەركەردىسىگە تاپشۇردى.»^{①۷}

«كور بابىلۇنلۇقلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ماساگېتلارنىمۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالماقچى بولغان. لېكىن، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ماساگېتلار باتۇر، ئۇرۇشقا ماھىر كۈچلۈك مىللەت، ئۇلار شەرق تەرەپتىكى كۈن چىقىدىغان جايدا، ئاراكساس دەرياسىنىڭ قارشى قىرغىقىدا ۋە ئىسودونېستلارنىڭ قارشى تەرىپىدە تۇرىدىكەن، بەزىلەر ئۇلارنى سېكتىيانلارنىڭ بىر ئۇرۇقى دېيىشىدۇ.»^{①۸} «كاسپى دېڭىزى دەپ ئاتالغان بۇ دېڭىزنىڭ غەربىي تەرىپىدە كافكاز تاغ تىزمىلىرى بار. ئۇنىڭ شەرقىدىكى كۈن چىقىدىغان جايدا بىپايان تۈزلەڭلىك بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى كورنيۇس ھازىر ئىستېلا قىلماقچى بولۇۋاتقان ماساگېتلارغا تەۋە.»^{①۹}

«ماساگېتلار سېكتىيانلار بىلەن ئوخشاش كىيىم كىيىدۇ، تۇرمۇش ئۇسۇلىمۇ

ئوخشايدۇ، ئۇلاردا ئاتلىق ئەسكەر ۋە پىيادە ئەسكەر (بىر - بىرىدىن ئايرىلىدۇ) بولۇپلا قالماي، ئوقىلىق ۋە نەيزىلىك ئەسكەرلەرمۇ بار، ئۇلار جەڭ پالتمىسىنى ئىشلىتىشكە تېخىمۇ ئادەتلەنگەن.» ⑳

«ھەربىيلىككە كىرگەن باكتىرىيىلىكلەر بىلەن مىدىيىلىكلەرنىڭ باش كىيىملىرى بىر - بىرىگە ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلار ئۆز دۆلىتىدە ياسالغان ئوقيا ۋە خەنجەرنى ئېسىۋالىدۇ. سىكتىيانلارغا تەۋە ساكلار بىز خىل جېگىز قالپاق كىيىدۇ، ئۇلارنىڭ قالپىقى ھەم تىك، ھەم قاتتىق. چوققىسى ئۇچلۇق، ئۇلار ئىشتان كىيىدۇ، ئۆز دۆلىتىدە ياسالغان ئوقيا ۋە خەنجەردىن باشقا، ئۆزلىرى ياساپ سانگارس دەپ نام قويغان جەڭ پالتمىسىنى ئېسىۋالىدۇ، بۇ كىشىلەر گەرچە ئامىرگېئوي سېكتىيانلار بولسىمۇ، لېكىن ساكلار دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنكى پارسلار بارلىق سېكتىيانلارنى ساكايى (ساكلار) دەپ ئاتايدۇ.» ㉑

«ساكلار بىلەن كاسپلار 250 تالاند ئولپان تاپشۇرىدۇ، ئۇلار 15 - سەتراپىيىگە، 16 - سەتراپىيىگە پارفىيىلىكلەر، خارەزىيىلىكلەر، سوغدىيانلار ۋە ئارايىلار قارايدۇ، ئۇلار 300 تالاند ئولپان تاپشۇرىدۇ.» ㉒

«باكتىرىيىنى ئالغاندىن كېيىن، دارىيۇس ئۆزى لەشكەر تارتىپ سېكتىيانلارغا قارشى يۈرۈش قىلدى. چۈنكى ئاسىيالىقلارنىڭ ئاھالىسى كۆپ، يەنە كېلىپ ئۇ يەردىن كۆپ پايدىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئۇ سېكتىيانلارنى ئەدەبلەشنى ئويلىغان. ئەسلىدە سېكتىيانلار، خۇددى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، يۇقىرى ئاسىيا (پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىدىكى ئېگىزلىكلەر) غا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ.» ㉓

«ئۇلار كالا سۈتى ئىچىدۇ، خىلمۇ خىل ئىلاھلار ئىچىدە، ئۇلار پەقەت قۇياش ئىلاھىغا ئىخلاس قىلىدۇ. ئۇلار قۇياشقا ئاتاپ ئاتنى قۇربانلىق قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتنى قۇربانلىق قىلىشتىكى ئاساسى شۇكى، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئادىمىزات دۇنياسىدىكى ئەڭ چاققۇر ئاتلا ئىلاھلار دۇنياسىدىكى ئەڭ تېز قۇياشقا ماس كېلىدۇ.» ㉔

«بۇ چاغلاردا ماسا گېتلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن تومارس ئاتلىق بىر ئايال ئىدى. كور ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتتى، ئۇ ئەلچىلەرگە: سىلەر ئۇنىڭغا پادىشاھ بىزنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، پادىشاھ سېنى نىكاھىغا ئالماقچى، دەپ يالغان گەپ قىلىڭلار، دەيدۇ. لېكىن، تومارس ئۇنىڭ ھىيلىسىنى بىلدى، ئۇ ئويلىدىكى، كورنىڭ ئالماقچى بولغىنى تومارس ئەمەس، بەلكى ماسا گېتلارنىڭ پادىشاھلىقىدۇر. شۇنىڭ بىلەن تومارس ھېچقانداق ئادەمنىڭ ئۆزى بىلەن كۆرۈشۈشىگە ئىجازەت قىلمىدى. كور ئۆز پىلانىنىڭ ئىشقا ئاشمىغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، زور قوشۇننى باشلاپ ئاراكسىس دەرياسى بويىغا باردى. ئۇ ئۆزىنىڭ ماسا گېتلارغا يۈرۈش قىلىدىغانلىقى ئىيتىنى ئوچۇق ئىپادىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ دەريادىن ئۆتۈش ئۈچۈن كۆۋرۈك ۋە باشقا مۇداپىئەلىنىش ئەسلىھەلىرىنى ياساشقا كىرىشىپ كەتتى.» ㉕

«سېكتىيانلار ئۆزلىرىنى دۇنيادىكى مىللەتلەر ئىچىدە ئەڭ ياش مىللەت دەپ ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئۇلار مۇنداق شەكىللەنگەنكىن...» ㉖

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن باشقا، ھىرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كاتتا ئەسىرىدە،

ساكلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى توغرىسىدىكى خىلمۇ خىل رىۋايەتلەر، سېكتىيانلار (ساكلار) يۇرتىدىكى مەشھۇر دەريا - چەشمىلەر، ئاۋات تۈزلەڭلىكلەر، تاغ - ئىدىرلار، ساكلارنىڭ توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - بېتىم، نەزىر - چىراق، تىل - يېزىق، بېيت - قوشاق، ھېيت - ئايەم، ئۇرۇش قىلىش تېخنىكىسى، كىيىم - كېچەك، كۆرۈشۈش ئادەتلىرى، يىراق - يېقىندىكى ئەل ۋە مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، پارس ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى جەڭ پائالىيەتلىرى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان. ساكلارغا ئائىت تارىخىي يازمىلار ئىچىدە، ھىرودوتنىڭ خاتىرىلىرى ئەڭ كۆپ ۋە ئەڭ مۇپەسسىلەدۇر.

4. ئارىئەننىڭ «ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش خاتىرىسى» دىكى

ساكلارنىڭ ئىجتىمائىيىتىگە دائىر تارىخىي ئۇچۇر - مەلۇماتلار

ئارىئەن (ياۋروپالىقلار فىلاۋنىئوس ئارىيانۇس دەپ ئاتايدۇ) تەخمىنەن مىلادىنىڭ 95 — 175 - يىللىرى ياشىغان) — قەدىمكى گرېتسىيەنىڭ تارىخچىسى ۋە گېئوگرافىيەشۇناسى، ئارىستوتېل (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 332 — 384 - يىللار) نىڭ ساداقەتمەنلىرى بولغان سىندۇكىچىلار ئېقىمىنىڭ تەرەپدارى. ئۇ كىچىك ئاسىيانىڭ نېكومىدىيە دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. ئۆمرىدە كاپىدۇسىيەنىڭ گوبىرناتورى بولغان. ئۇنىڭ يەتتە توملۇق «ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش خاتىرىسى»، «ھىندىستان خاتىرىسى»، «قارا دېڭىز يوللىرى خاتىرىسى» قاتارلىق مۇھىم تارىخىي ۋە گېئوگرافىيە ئەسەرلىرى بار.

ئارىئەننىڭ «ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش خاتىرىسى» دىن ئالېكساندىر ماكىدۇنىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين. مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 — 330 - يىللار) نىڭ يىراق شەرققە يۈرۈش قىلغان مەزگىلىدىكى ساكلارنىڭ ئەھۋالىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

«دارا III (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 330 — 336 - يىللار ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ قوشۇنى ناھايىتى قۇدرەتلىك ئىدى، چۈنكى ئۇنىڭ قوشۇنىدا زور تۈركۈمدە پىدائىيلار بار ئىدى، پىدائىيلارنىڭ بىر قىسمى باكتىرىيە چېگرىسىدىكى ھىندى قەبىلىلىرىدىن كەلگەن، بىر قىسمى سوغدىيانا ۋە باكتىرىيەدىن كەلگەن. بۇ پىدائىيلار قوشۇنغا باكتىرىيە ئامبىلى پىدائىيلارنىڭ قىلاتتى. پىدائىيلار قوشۇنى ئىچىدە يەنە ئاسىيادا ماكانلاشقان سېكتىيانلار ئىچىدىكى ساكلار دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىمۇ بار ئىدى. ئۇلار پىدائىيلار بىلەن بولغانلىق سەۋەبلىك پىدائىيلار قوشۇنغا قاتناشقان بولماستىن، بەلكى ئۇلار دارا III بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكەندى. بۇ قوشۇن ئات ئۈستىدىن ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئىدى، ئۇلارنىڭ سەركەردىسى ماۋتاكسى ناملىق كىشى ئىدى.» (27)

«ئارىستوتېلنىڭ خاتىرىسىدىن قارىغاندا، ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئۇ دارا III ئورۇنلاشتۇرغان قىسىمنىڭ ئۇرۇش ئەھۋالىغا ئائىت يازما ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن. بۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن، دارا III نىڭ مۇنداق ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ: ... سول تەرەپكە، يەنى ئىسكەندەرنىڭ ئوڭ تەرەپتىكى سېپىگە سېكتىيانلارنىڭ ئاتلىق

قوشۇنى، باكتىرىيىلىك مىڭدەك ئەسكەر ۋە 100 دەك مۇداپىئەلىنىش ھارۋىسى ئورۇنلاشتۇرغان. » ②۸

دىمەك، بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىرىنچىدىن، مۇشۇ مەزگىللەردە ساكلار پېرسىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىسكەندەرنىڭ ئىستېلاسىغا قارشى تۇرغان. ئىككىنچىدىن، ئارىئەنىڭ يۇقىرىقى خاتىرىسىدىن مەلۇمكى، ئەينى ۋاقىتتا ساكلار ئاسىيالىق ساكلار ۋە ياۋروپالىق ساكلار دەپ ئىككى خىل ئاتالغان.

ئارىئەنىڭ خاتىرىسىدە ئۈچ يەردە «ياۋروپا سېكتىيانلىرى» دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ: «ياۋروپا سېكتىيانلىرى ۋەكىل ئەۋەتتى، ئۇلار ياۋروپادىكى ئەڭ چوڭ مىللەت. ئىسكەندەرمۇ بىرقانچە يېقىن دوستىنى ۋەكىل قىلىپ، سېكتىيانلار ۋەكىللىرى بىلەن بىرگە ئەۋەتتى ھەمدە ئۆز ۋەكىللىرىگە ئۇلار بىلەن دوستلۇق شەرتنامىسى تۈزۈشنى ئورۇنلاشتۇردى. لېكىن ئەمەلىيەتتە ئىسكەندەرنىڭ ۋەكىل ئەۋەتىشتىكى ھەقىقىي مەقسىتى سېكتىيانلار بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىش بولماستىن، بەلكى سېكتىيانلار ئېلىنىڭ جۇغراپىيىسىنى كۆزىتىش، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى، ئۆرپ - ئادىتى ۋە ئۇرۇشتا ئىشلىتىدىغان قورال - ياراق قاتارلىقلارنى ئىگىلەش ئۈچۈن ئىدى. » ②۹

«ياۋروپا سېكتىيانلىرى يەنە بىر قېتىم ۋەكىل ئەۋەتىپ ئىسكەندەر بىلەن سۆھبەتلەشتى. ئىلگىرى ئىسكەندەر ئەۋەتكەن ۋەكىللەرمۇ ئۇلار بىلەن قايتىپ كەلدى... بۇ ۋەكىللەر ئۆمىكى ئىسكەندەرگە ئۆزلىرىنىڭ ئۇنىڭغا بويسۇنىدىغانلىق ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. » ③۰

«ئىسكەندەر بابلۇنغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ياۋروپا سېكتىيانلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىسكەندەرنىڭ ئاسىيانىڭ پادىشاھى بولغانلىقىنى مۇبارەكلىدى. » ③۱

يۇقىرىقى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئارىئەن تىلغا ئالغان سېكتىيانلار ھىرودوت خاتىرىسىدىكى قارا دېڭىز ساھىلىدىكى سېكتىيانلاردۇر.

ئاسىيا سېكتىيانلىرى توغرىلىقمۇ ئارىئەن نۇرغۇن خاتىرىلەرنى قالدۇرغان: «ھومېر ئۆزىنىڭ تارىخىي داستانلىرىدا سېكتىيان مىللىتىگە يۈكسەك ھۆرمەت بىلەن قارىغان، ئۇلارنى ئەڭ ھەققانىيەتچىل كىشىلەر دەپ ئاتىغان... بۇنىڭدىكى مۇھىم سەۋەب شۇكى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى جاپالىق، ئۇلار ھەقىقەتتە چىڭ تۇرىدۇ. » ③۲

«كېيىن ئۇلار ئىسكەندەرنىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىپ قۇملۇققا قاراپ يۈرۈش قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سېپتامېنىسنىڭ كاللىسىنى كېسىپ ئىسكەندەرگە تەقدىم قىلىدۇ، بۇنىڭدىن مەقسەت ئىسكەندەرنىڭ يۈرۈش نىشانىنى بۇراپ، ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىش ئىدى. ئېيتىشلارچە، ئۇ چاغدا ماساگېتلار ئىنتايىن نامرات بولۇپ، يا ئۇلارنىڭ تۈزۈكرەك شەھەر - بازىرى يوق ئىدى، يا تۈزۈكرەك پاناھلانغۇدەك ماكانى يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇلار ئۆز يۇرتلىرىدىن ئۇ دەرىجىدە غەم قىلىپ كەتمەيتتى، قانداق ئۇرۇش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كىم ئۇلارنى ئۆز يېنىغا تارتسا، شۇنىڭغا بولۇشۇپ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. » ③۳

ئارىئەننىڭ «ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش خاتىرىسى» دە، سېكتىيانلار، ماساگېتلار (يەنى ساكلار) نىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا يەنە ناھايىتى نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار بار.

5. سترابوننىڭ «گېئوگرافىيە» دېگەن ئەسىرىدىكى

ساكلارنىڭ ئەھۋالىغا ئائىت تارىخىي

ئۇچۇر - مەلۇماتلار

سترابون (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 63 - يىلدىن مىلادى 20 - يىللارغىچە) قەدىمكى يۇناننىڭ مەشھۇر جۇغراپىيە ئالىمى ۋە تارىخچىسى، ئۇ ئاسىيادا تۇغۇلغان، كېيىن رىمدا ئولتۇراقلاشقان. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، يۇنان، مىسىر كىچىك ئاسىيا، ئېفىئوپىيە ۋە رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى ساياھەت قىلغان. ئۇنىڭ «گېئوگرافىيە» ۋە «تارىخشۇناسلىق» قاتارلىق داڭلىق ئەسەرلىرى بار.

سترابونغا ئاجايىپ شۆھرەت كەلتۈرگەن «گېئوگرافىيە» دېگەن ئەسەردە، جۇغراپىيىگە ئائىت مول بىلىملەر بولغاندىن سىرت، يەنە ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىياننا، باكتىرىيە ۋە ساكلار توغرىسىدىمۇ ناھايىتى نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار بار. ئۇ باكتىرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى تىلغا ئالغاندا، قەدىمكى تاشقورغاننىمۇ بىر قانچە يەردە تىلغا ئالغان.

«كاسپى دېڭىزىنىڭ ساھىللىرىدا سېكتىيانلار ياشايدۇ، ئۇنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا ماساگېتلار بىلەن ساكلار بار. بۇ يەردە باشقا ناملار بىلەن ئاتىلىدىغان خەلقلەر بولسىمۇ، لېكىن ئاساسەن سېكتىيانلار ياشايدۇ. ئۇلار ئومۇمەن كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. بۇلار ئىچىدە ئاتاق چىقارغانلار گرېكلار قولىدىن باكتىرىيىنى تارتىۋالغان ئاسىيلار، (قەبىلە نامى) پاسئانلار، توخارلار ۋە ساكلار بولۇپ، بۇلار سىر دەرياسى ساھىلىدىن كەلگەن. ئۇلار ساك ۋە سوغدىلار بىلەن تۇتاش جايلاردا ساكلار ئىگىلىگەن زېمىندا ياشايدۇ.»³⁴

«ساك بىلەن سوغدىلارنىڭ زېمىنى پۈتۈنلەي ئۆزئارا تۇتاش، ئۇلار ھىندىنىڭ ئۇدۇلىدا، باكتىرىيىگە كىنئايىن يېقىن. لاھارتىس دەرياسى ساك بىلەن سوغدىنى ئايرىپ تۇرسا، ئوكسۇس (ئامۇ) دەرياسى سوغدىياننا بىلەن باكتىرىيىنى ئايرىپ تۇرىدۇ.»³⁵
«ماساگېتلار كورشاھقا قارشى ئۇرۇشتا ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىقىنى ئىپادىلىگەن.»³⁶
«ماساگېتلارنىڭ بىر قىسمى تاغ ئارىلىرىدا ياشىسا، بىر قىسمى تۈزلەڭلىكتە ياشايدۇ. يەنە بىر قىسمى بولسا، دەريا سۇلىرىدىن ھاسىل بولغان ساسلىق ياكى ساسلىق ئاراللىرىدا ياشايدۇ. ئېيتىشلارچە، بۇ جايلار ئاراكسېس دەرياسى بىلەن قاپلىنىپ كەتكەن. بۇ دەريادىن سان - ساناقسىز تارماق دەريالار بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، بىرلا تارماق دەرياسى خۇراسان قولتۇقىغا قاراپ ئاققاندىن باشقا، قالغان تارماق دەريالارنىڭ ھەممىسى شىمالىي دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ.»³⁷

«ماساگېتلار باكتىرىيىگە يېقىن جايلاردا ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ زېمىنى ئوكسۇس دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىنى بويلاپ سوزۇلغان.»³⁸

سترابوننىڭ ساكلار ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى خېلى جەھەتلەردە ھىرودوتنىڭ مەلۇماتىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇنداق بولۇشى تەبىئىي ۋە ئەقىلگە سىغىدۇ، چۈنكى بۇ ئىككى گرېك تارىخچىسىنىڭ ئارىلىقىدا تۆت يېرىم ئەسىردەك زامان پەسلى بار. ئىككى تارىخچى ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى ساكلار ئەھۋالىنى بايان قىلغان شۇڭا، ھىرودوتنىڭ ساكلارنىڭ

كاسپىي دېڭىزى ئەتراپىدا ياشىغان دېڭىز تۇغرا، سىرايوننىڭ ساكلارنى ئوكسۇس (ئامۇ) دەرياسى ئەتراپىدا ياشىغان دېڭىز تۇغرا.

6. پتولمىنىڭ «گېئوگرافىيە» دېگەن ئەسىرىدىكى ساكلارغا ئائىت ئۇچۇر - مەلۇماتلار

پتولمى (تەخمىنەن مىلادى 90 — 168 - يىللار) قەدىمكى يۇناننىڭ ئاتاقلىق ئاسترونومى، جۇغراپىيە ئالىمى، ماتېماتىكا ۋە خەرىتىچىلىك مۇتەخەسسسى، ئۇنىڭ سەككىز توملۇق «گېئوگرافىيە» ناملىق يېرىك ئەسىرى بار. ئەسەرنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا ئومۇمىي نەزەرىيىۋى بىلىملەر بايان قىلىنغان. كېيىنكى قىسمىدا ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ساكلار ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن.

«ساكلارنىڭ غەربىي چېگرىسى ئالدىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن سوغدىياناننىڭ شەرقىي چېگرىسىغا تۇتۇشىدۇ، غەربىي چېگرىسى سېكتىيانلارنىڭ قارشىسىغا توغرا كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ تەرەپتىكى چېگرىسى ياسارتىش (سىر) دەرياسىنى بويلاپ تاكى مىردىيان 130° ، پاراللېل 49° غىچە سوزۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ شەرقىي تەرىپىمۇ سېكتىيانلار بىلەن تۇتۇشۇپ، چېگرا لىنىيىسى ئاسكاتانكاس تېغىدىن ئاتلاپ، ئىمائوس تېغى (پامىر تېغى) نىڭ مىردىيان 140° تىن پاراللېل 49° غا قەدەر سوزۇلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىمائوس تېغىدىن ئۆتۈپ، شىمالغا قاراپ سۆزۈلۈپ، ئاخىرى مىردىيان 145° تىن پاراللېل 35° غىچە بارىدۇ. ئۇنىڭ جەنۇبىي تەرىپى ساكلار تېغى بىلەن ئىمائوس تېغىنى پاسىل قىلىدۇ. جەنۇبىي چېگرا لىنىيىسى يۇقىرىقى ئىككى تاغ تۇتۇشىدىغان يەرگىچە سوزۇلغان. ساكلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئۇلاردا شەھەر يوق، ئۆڭكۈر ياكى ئورمانلىقتا يېتىپ قوپىدۇ.»⁽³⁹⁾

يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پتولمى دەۋرىدە، ساكلار ئاساسەن سوغدىياناننىڭ شەرقىدە، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ غەربىدە، سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا، ھىندىقۇش تېغىنىڭ شىمالىدا ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان. گرېك ئالىمى پتولمى ساكلارنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلىش جەريانىدا، بولۇپمۇ پامىر ساكلىرى ئۈستىدە توختالغاندا، نۇرغۇن جايلاردا قەدىمكى شىنجاڭ رايونىنىڭ تاغ - دەريالىرى، شەھەر - يۇرتلىرى، مىللەت - قەبىلىلىرىنى تىلغا ئېلىپ بايان قىلغان. بۇ شىنجاڭ رايونىنىڭ قەدىمكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىياللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

7. ساكلارغا ئائىت باشقا تارىخىي يازما ئۇچۇر - مەلۇماتلار

ساكلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار يەنە قەدىمكى گرېكلارنىڭ ئۈچ چوڭ تارىخشۇناسىنىڭ بىرى دەپ نام ئالغان سىنوفېن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 430 — 354 - يىللار) نىڭ «بىراققا يۈرۈش خاتىرىسى»، گرېك جۇغراپىيەشۇناسى پلوتېننىڭ «تەبىئەت تارىخى»، گرېك تارىخشۇناسى كوئېنتوس كورتىئوسنىڭ «ئىسكەندەرنىڭ تارىخى» قاتارلىق تارىخىي ۋە جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. سىنوفېن ماساگېتلارنى تىلغان ئالغاندا، «ماساگېتلار بىۋاسىتە ساكلاردۇر.»⁽⁴⁰⁾ دېگەن.

پلوتېن ئۆزىنىڭ «تەبىئەت تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە ساكلار ئۈستىدە توختالغاندا مۇنداق دېگەن: «سىر دەرياسىنىڭ قارشىسىدا بىرقانچە خىل سېكتىيانلار قەبىلىلىرى

ياشايدۇ، پارسىلار ئۆزىگە ئەڭ يېقىن بولغان بۇ قەبىلىلەرنى بىزدە كلاسك دەپ ئاتايدۇ... سېكتىيانلار ساناپ بولماس قەبىلىلەرگە بۆلۈندۈ، ئۇلار ئاھالىسى ئەڭ كۆپ بولغان پارفىنىلىكلەر بىلەن ساندا تەڭ كېلەلەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ساكلار، ماساگېتلار، داھىيانا ئېسىدوئىيلار ئەڭ مەشھۇر دۇر» ④۱

كورتئۇس «ئىسكەندەرنىڭ تارىخى» ناملىق داڭلىق ئەسىرىدە، ساكلارنى ۋاستىلىك ھالدا تىلغا ئېلىپ مۇنداق دېگەن: «نەپەر زانىس ناملىق سەرگەردە دارا III نى بۇلاڭ تالاڭ قىلىشنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭغا بىرمۇنچە گەپ قىلغان. شۇگەپلەر ئىچىدە ئۇ دارا III گە ساكلار بىلەن ھىندىلار سېنىڭ ئىلكىڭدە دېگەن» ④۲

«بىر قېتىم ئىسكەندەر شاھ ئۆز لەشكەرلىرىگە مۇنداق دەپ ئەسكەرتكەن: نەپەر - زانىس نۇركانىيىنى ئىگىلىمەكتە، قاتىل بېسئوس باكتىرىيىنى ئىشقا سېلىپ قالماستىن، بەلكى يەنە بىزگە تەنبىھ بەرمەكتە، ھەيۋە كۆرسەتمەكتە، سوغدىيانا، داھىيانا، ماساگېت، ساك ۋە ھىندىلار يەنىلا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل. ئۇلار بىزنىڭ قوشۇن چېكىندۈرۈۋاتقانلىقىمىزنى كۆرسىلا، بىزنى ئارقىمىزدىن قوغلاپ ماڭىدۇ، چۈنكى ئۇلار بىر دۆلەتكە مەنسۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى بىلەن دىلى بىر، بىز بولساق يات مىللەت، چەت ئەللىك» ④۳

«بېسئوس سوغدىياناغا چېكىنىپ، ئوكسۇس (ئامۇ) دەرياسىنى بارگاھ قىلىپ، قوشنا دۆلەتلەرنىڭ كۈچلۈك ياردىمىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. كاھاراسىمى ئۇنىڭغا ياردەم بەرمەكچى بولدى، داھىيانلار، ساكلار، ھىندىلار ۋە سىر دەرياسىنىڭ قارشى تەرىپىدە ماكانلاشقان سېكتىيانلار بولسا بەستلىك ۋە قاۋۇل بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئۇلار ئالبېكساندىرنىڭ ماكدۇنىيلىك ئەسكەرلىرىدىن ئۈستۈن تۇراتتى...» ④۴

ئالبېكساندىر (ئىسكەندەر) نىڭ سوغدىيانىدا مۇشۇنداق تېزلا غەلبىگە ئېرىشىشى ئىسيان كۆتۈرۈۋاتقان ئاسىيالىقلارنى پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئۇلار (ماكدۇنىيلىكلەر) ئەسلىدە سېكتىيانلارنى يېڭىش مۇمكىن ئەمەس دەپ قاراپ كەلگەندى، سېكتىيانلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار ماكدۇنىيلىكلەرگە تەڭ كېلىدىغان بىرەر مۇ دۆلەتنىڭ يوقلۇقىنى ئىقرار قىلدى. چۈنكى، مۇشۇ چاغدا، ساكلار ئالبېكساندىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەل بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. ئالبېكساندىر بولسا، ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ئەدەب - يوسۇن بىلەن قوبۇل قىلدى» ④۵

ساكلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىغا ئائىت قەدىمكى جۇڭگو، پارس ۋە گېرېك يازما ئۇچۇر - مەلۇماتلىرىنى بىر تەكشۈرۈپ قويۇپ، سېلىشتۇرۇپ ئانالىز قىلساق، ئۇلارنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا نۇرغۇن ئورتاقلىقلارنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بىرىنچىدىن، يۇقىرىدىكى تارىخىي يازما ئۇچۇر - مەلۇماتلاردا، ساكلار (塞中) بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇلار بىر خىل نامنىڭ ھەر خىل تىللاردىكى ئاتىلىشى بولۇپ، ھەممىسى ساكلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدىكى يازما ئۇچۇرلاردىن ئېنىقكى، ساكلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان زېمىن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇلارنى «ئاسىيا ساكلىرى» ۋە «ياۋروپا ساكلىرى» دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. ئاسىيا ساكلىرى بولسا، ئىلى دەرياسى ۋادىسى، تەڭرى تېغى، يەتتە سۇ رايونى، ئالاي چوققىسى، پامىر ئېگىزلىكى ۋە قەدىمكى باكتىرىيە رايونىدا ياشىغان، پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە مەدەنىيەت ياراتقان. بۇلاردىن سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسى ساھىلىدا ياشىغان ساكلار ئۆز ۋاقتىدا پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ۋە ئالبېكساندىر ماكدۇنىسكىنىڭ ئىستېلاسىغا قارشى قەيسىرانە كۈرەش قىلغان. مەشھۇر «تومارس رىۋايىتى» بىلەن «شراق رىۋايىتى» ئەنە شۇ ساكلارنىڭ پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ

چىڭگىزخان ۋە تۆمۈرىلەر دەۋرىدىكى كاتىپلىق — كىتابەت ئىلمى

تۇرسۇن كەلىپىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، چىڭگىزخان ۋە تۆمۈرىلەر دەۋرىدىكى پۈتۈكچىلىك ئىشلىرى ھەم شۇ زامانلاردىكى مەشھۇر كاتىپلار توغرىسىدا كۆنكرېت مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، جۈملىدىن قاراخانىيلارنىڭ يېتىلگەن ئۇيغۇر مۇتەپەككۈرلىرى ۋە زىيالىيلىرى ئىختىيارى ياكى مەجبۇرىي ھالدا مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەرقايسى ئىلخانلىرىدا پۈتۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان ئاقارتىش ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى.

بۇنداق تارىخىي مۇھىتتا «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئەتراپتىكى باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن» ① بولغاچقا، ياغاچ قاتارلىق تۈرلۈك نەرسىلەرگە بەلگە ئۇيۇش ئارقىلىق نىشان قالدۇرغان مۇڭغۇللار تەدرىجىي ھالدا مەدەنىيەت ۋە يېزىققا ئىگە بولۇشقا باشلىدى. ئۇيغۇر كاتىپ، باخشىلىرى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ مۇڭغۇللاردا ئومۇملاشقان بۇ يېزىق تارىختا «چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتالدى. بۇ ھەقتە ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ئەرەبشاھ (مىلادى 1388 — 1450 - يىللار) : «چاغاتايلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى دېگەن بىر يېزىقى بار. ئۇ ھازىر مۇڭغۇل يېزىقى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. خانلارنىڭ مەشھۇر نامەلىرى، يارلىقلىرى، ئالاقىلىرى ۋە شېئىر، تارىخ، ھېكايە قاتارلىقلىرى، جۈملىدىن چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقلىرى دەل مۇشۇ يېزىقتا يېزىلىدۇ. بۇ يېزىقنى بىلگەن ئادەم زادىلا خار بولمايدۇ» ② دەپ يازغانىدى.

ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇيغۇر خەلقى چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى جوجىخان، نەۋرىسى باتۇخانغىچە بولغان ئۈچ ئەۋلاد جەريانىدا تارقاق مۇڭغۇل ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مىسلىسىز مۇھىم روللارنى ئوينىدى. قىسقىسى، مۇڭغۇللارنىڭ ئىمپېرىيە قۇرۇشى ۋە بۇ ئىمپېرىيىنى مۇستەھكەملەپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى يۈرۈشتۈرۈشىدىكى مۇھىم ۋاسىتە پۈتۈكچىلىك (كاتىپلىق) ۋە مۆھۈردارلىق بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر كاتىپ - باخشىلىرىنىڭ قوشقان تارىخىي تۆھپىسى مىسلىسىز بولدى. مەسىلەن، چىڭگىزخاننىڭ مەخسۇس كاتىپى ئىسمايىل خوجا، باش پۈتۈكچىسى تاتا تۇڭا ۋە قانۇن ئىشلىرى كاتىپى

بايان تۆمۈر باخشىدىن تارتىپ ئۈچ ئەۋلاد مۇڭغۇل خانلىرى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى شۇنداقلا باتۇخاننىڭ باش مەسلىھەتچىسى ھەم كاتىپى جانىبەگلەرگىچە ھەممىسى «دۆلەت ئۈستازى» دەرىجىلىك كاتىپ - مۇتەپپەككۇرلار ئىدى. يۈەن سۇلاسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئىچىدە كاتىپلىق ھاياتىنى بېشىدىن كۆچۈرمىگەنلىرى ناھايىتى ئاز. چىڭگىزخاننىڭ 13 - ئەۋلادى ئەبۇلغازى ئەرەبشاھ مۇھەممەت باھادۇرخان (ۋاپاتى 1664 - يىلى) «چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ماۋارە - ئۈننەھر، خوراسان ھەتتا ئىراق قاتارلىق جايلادا مۆھۈردارلىق، پۈتۈكچىلىك ۋە ھېسابات ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا ئىدى» ③ دەپ يازغىنىدا دەل مۇشۇ خىل تارىخىي رېئاللىقنى نەزەردە تۇتقانىدى. تۆۋەندە بىز چىڭگىزخان دەۋرىدىكى ئۇيغۇر كاتىپلىرىغا ۋەكىل قىلىپ، تاتاتۇڭا ۋە جانىبەگلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1
تاتاتۇڭا ۋە جانىبەگلەر

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 124 - جىلد ، «تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمىھالى» دا يېزىلىشىچە ، تاتا تۇڭا بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بولۇپ ، ئادەتتىكى ئائىلىدىن كېلىپ چىققان . ئۇ كىچىكىدىنلا ئىلىمگە ھېرىسىغىن بولۇپ ، بالاغەتكە يەتكۈچە ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا ، مۇڭغۇل ۋە خەنزۇ تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن . تەخمىنەن XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قۇجۇ ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئەتراپىدىكى ئايمانلار ئېناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىدە ئۆتكەن ۋە قۇجۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي تۈزۈملىرى ئايمانلارغا تەسىر كۆرسەتكەن . شۇنىڭ بىلەن ئايمان خانى تايانخان تاتاتۇڭانى باش كاتىپلىققا ۋە مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلىپ ، ئۆز ئېلىنىڭ ئالتۇن مۆھۈرىنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزغان . مىلادىنىڭ 1204 - يىلى چىڭگىزخان ئايمانلارنى مۇنقەرز قىلغان چاغدا تاتاتۇڭا ئۆزى ساقلانغان ئالتۇن تامغىنى ئېلىپ قاچقان . بىراق ئۇزۇن ئۆتمەي تۇتۇلغان . بۇ چاغدا چىڭگىزخان ئۇنىڭدىن : تايانخاننىڭ ۋەتىنى ماڭا قارام بولدى ، ئالتۇن تامغىنى ئېلىپ قېچىپ نېمە قىلماقچى ئىدىڭ؟ دەپ سورىغاندا ، تامغىنى ساقلاش مېنىڭ بۇرچۇم ، ئۇنى خوجايىنىمنىڭ ئۆزىگە قايتۇرىمەن ، بۇنىڭدىن باشقا غەربىزم يوق ، دەپ جاۋاب بەرگەن . بۇنداق جاۋابتىن سۆيۈنگەن خان ئۇنىڭدىن يەنە : تامغىنى نېمىگە ئىشلىتىدۇ؟ دەپ سورىغاندا ، ئالىم تامغىنىڭ ئاشلىق ۋە پۇل چىقىم قىلغاندا ، ئەيەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەندە ۋە پەرماننىڭ كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كاپالەتلەندۈرگەندە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان . شۇنىڭ بىلەن خان تامغىنى يەنىلا تاتاتۇڭادا قالدۇرغان . نەتىجىدە «ئۇيغۇرلاردىن چىققان تاتاتۇڭا ناھايىتى ئەقىللىق ۋە سۆزمەن ئادەم بولغاچقا ھەم ئۆز ئېلىنىڭ يېزىقىنى بەكمۇ ئېشىشىق بىلگەچكە ، تەيزۇ (چىڭگىزخان) ئۇنىڭغا ئۆز ئوغۇللىرى ۋە باشقا موڭغۇل تۆرىلىرىگە ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتىشكە بۇيرۇق بەرگەن . شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يېزىق مۇڭغۇللارنىڭ دۆلەت يېزىقى بولۇپ قالغان» . ④ يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، مەشھۇر ئالىم تاتاتۇڭا ئۆز ئەقىل پاراسىتى بىلەن يېزىقىمىز ئىككى ئەلنى يېزىققا ئىگە قىلغان ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت

ئىشلىرى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشۇپ «دۆلەت ئۇستازى» دەرىجىلىك كاتىپلىق شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغان. مەدەنىيەت جەھەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ نايمان ۋە مۇڭغۇللارغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە توختالغان روسىيىلىك مەشھۇر ئالىم بارتولىد «نايمانلار ئۆز يېرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە قانداق ئۇچرىغان بولسا، ئوخشاشلا ھەم ئۆز يېرىدە مۇڭغۇللارنىمۇ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن شۇنداق ئۇچراشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مۇبۇيىزىنى قوللاندى» ⑤ دەپ كۆرسەتكەن.

بارتولىدنىڭ بۇ ھەقتىكى بايانلىرىدا تاتاتۇڭاننىڭ ئىسمىنىڭ بولۇش - بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، باشقىلارغا ئۆتكۈزگەن بۇ مەدەنىيەتنىڭ ۋاسىتىچىسى دەل تارىخىمىزدىكى دانىشمەن ئۇستاز تاتاتۇڭاننىڭ ئۆزى ئىدى. شۇنىمۇ ئەسكەرتىش ھاجىتىكى، چىڭگىزخان دەۋرىدە ئەنئەنىۋى جامائەت قانۇنىدىن ئىبارەت بولغان «toru» دىن تارتىپ چىڭگىز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قانۇن - تۈزۈم ۋە ئەمىر - پەرمانلىرىنىڭ ھەممىسى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «ياساق» (جاساق) دەپ ئاتالغان. ئوگدايخاندىن كېيىن رەسمىي رەتلىنىشىگە باشلىغان بۇ ياساقلار كېيىنكى تارىخىي مەنبەلەردە «مۇڭغۇل ياسىقى»، «چىڭگىزخان ياسىقى»، «چىڭگىز كىتابى»، «بىلىك ياساق» ۋە «چىڭگىزخان قۇتادغۇ بىلىكى» دېگەن ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتالغان. بۇ ھەقتە ئىران تارىخچىسى ئەلئىددىن ئەتەمۇلۇك جۇۋەينى، راشىددىن ۋە ئاراكەشلىك مۇسۇلمان تارىخچى «ئىبنى بەتۇتە قاتارلىقلار مۇھىم خاتىرىلەر قالدۇرغان. چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى باتۇخان دەۋرىدىكى يەنە بىر چوڭ يازغۇچى، كاتىپ ئۇستاز ئۆگدۇلمىش ئوغلى جانىبەگدۇر.

جانىبەگ مىلادىنىڭ 1180 - يىلى قاراخانىيلارغا تەۋە ئىسسىق كۆل بويىدا بىر ئۇيغۇر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا ئاتىسى ئۇنى «... بىر موللىغا بېرىپ ئوقۇتقان. ئۇ ئون ياشقا كىرگەندە ئۇيغۇرچە ھەرپلەرنى ئوقۇپ يازالايدىغان بولغان».

كۆكچە تەڭرى سۇتۇ جانىبەگنىڭ تۈرك تىلىنى بىلىدىغان، ھەرپلەرنى ئوقۇپ يازالايدىغان كۆڭۈلدىكىدەك ئۇيغۇر بالىسى ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنى چىڭگىزخاننىڭ بولغۇسى پايىتەختى قارايالغا سۇن شەھىرىگە ئەۋەتىپ بەرگەن. جانىبەگ چىڭگىزخانغا كاتىپ، مەسلىھەتچى، دوڭغۇل ئەمەلدارلىرىغا ئۇستاز بولغان. تىلماچلىق، خەۋەرچىلىكمۇ قىلغان. تەخمىنەن 1210 - يىللىرى چىڭگىزخان ئۆزى ئېتىقاد قىلغان كۆكچە تەڭرى سۇتۇنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن جانىبەگنى بىر تەچچە كىشى بىلەن بىللە يەتتە سۇ، بەشبالىق، قەشقەر، بالاساغۇن، ئىراق ۋە خارەزم قاتارلىق جايلارغا مەخپىي ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە مۇھىم ئاخباراتلارنى توپلىغان، ئۇ قايتىش سەپىرىدە كىدانلاردىن ئېھتىيات قىلىپ ھىندىستان ئارقىلىق جۇڭگوغا كېلىپ ئاندىن موڭغۇلىيىگە كەتمەكچى بولغاندا گۇاڭجۇدا تۇتۇلۇپ تۈرمىگە تاشلانغان. ئۇ چىڭگىز قوشۇنى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىنلا قارايالغا سۇن شەھىرىگە كەلگەن، ئازىدىن 20 نەچچە يىل ئۆتۈپ 1236 - يىللىرى چىڭگىزنىڭ چوڭ نەۋرىسى باتۇخان

باشچىلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ياۋروپانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن «باتۇ يۈرۈشى» گە قاتناشقان ھەم باتۇ خانغا كاتىپ ۋە مەسلىھەتچى بولغان، رۇس ئالىمى رادلوۋ «توختامىش ۋە تۆمۈر قۇتلۇق يارلىقلىرى» دېگەن ئەسىرىدە: «... غەربىي ۋە شەرقىي ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇيغۇر تىلى ئەھمىيەتلىك تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئالتۇن ئوردا خان سارايلىرىدا كاتىپ بولغان، نايىپلىق ۋە باشقا مەنەپلەر بىلەن تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تىلىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىمېنتلىرى ساقلانغان. ئۇلارنىڭ ئورگانلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان تامغا، ئالاھىدە مۇكاپات ۋە يارلىقلارمۇ ئۇيغۇر يېزىقىدا بولۇپ، ئالتۇن ئوردا بۇ ھالەتنى XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ساقلاپ كەلگەن» ⑥ دەپ يازغان. دېمەك، ئەمىر تۆمۈرمۇ «بارلىق ھەربىي پائالىيەتلەرنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن خاتىرىلەش توغرىسىدا باخشى (كاتىپ) لارغا بۇيرۇق بەرگەن. شۇ چاغلاردا «تۆمۈر قۇتلۇق يارلىقلىرى» بىلەن «توختامىش يارلىقلىرى» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقى ۋە تۆمۈرىلەر دەۋرىدە تۈرك تىلىدا يېزىلغان ئىسلام مەزمۇنىدىكى كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ بۇيرۇققا ئاساسەن باخشىلار تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قايتىدىن كۆچۈرۈلگەنلىكى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ۋېينا نۇسخىسىنىڭ دەل مۇشۇ دەۋرلەردە قايتىدىن كۆچۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى قاراشلار جانىبىگىنىڭ باتۇخانغا كاتىپ، مەسلىھەتچى ۋە دۆلەت ئۇستازى بولۇپ «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» (1227 - 1380) نى قۇرۇشقا زور كۈچ چىقارغانلىقىنى ۋە پۈتۈن ماۋارە ئۈننەھەر ھەم «ئالتۇن ئوردا» دائىرىسىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇشتا زور تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بولۇپمۇ «ئالتۇن ئوردا» دۆلىتىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان ساراچىق شەھىرى خارابىسىدىن 1909 - يىلى تېپىلغان بىر كوزىدا «قۇتادغۇ بىلىك» كە تەقلىد قىلىپ يېزىلغان مىسرالارنىڭ ئۇچرىغانلىقى ⑦ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ كېيىنكى نەچچە ئەسىرلەرگىچە ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىغا، بولۇپمۇ چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى باتۇخان ھۆكۈم سۈرگەن ۋولگا بويلىرىغا جانىبىگىدەك دائىشمەن مەسلىھەتچى ۋە كاتىپ ئۇستازلارنىڭ ۋاستىچىلىكى بىلەن كەڭ تارقىلىپ، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر تارىخىدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

2

بىزگە مەلۇمكى، قاراخانىيلار دائىرىسىدىكى غەربىي قىسىم ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، غەرب تىلىنى بۇ رايوننىڭ ئىلىم - پەن تىلى سۈپىتىدە قوللانغىنىغا ئوخشاش، موغۇلىستان خانلىقلىرى دەۋرىدە يەنى كېيىنكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسىملىرىدا ئىلىم - پەن ھەم ئەدەبىيات تىلى پارس تىلى بولۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ ئىراندا قۇرۇلغان تۈركىي خانلىق سالىجۇقىيلار دۆلىتى پارس تىلىنى رەسمىي دۆلەت تىلى ۋە ئەدەبىيات تىلى

قىلىپ قوللانغاندىن كېيىن، بۇ تىلنىڭ ئۇيغۇر تۈركىي تىلى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلىشىغا ياكى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىشىگە چوڭ ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. بۇ ھال ئالدى بىلەن تۆمۈرىيلەر دۆلىتىنىڭ ھەرقايسى ئورگانلىرىدا تېزلا نامايان بولدى. بولۇپمۇ «ئوردىلاردا كۈندىلىك ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئالاھىدە «دېۋان» لار تەسىس قىلىنىپ، دېۋانلارنىڭ مەسئۇل ئەمەلدارلىرى بۇرۇنقىدەك «پۈتۈكچى» دەپ ئاتالماستىن، ئوخشاش مەنىدىكى «ئالتاغۇ» «مىرزا» ياكى «مۇنشى» ئىبارىلىرى بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. ئوردىلاردا خاننىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى ۋە يارلىقلىرىنى يازىدىغان ھەم ئۇنى تۆۋەنگە يەتكۈزىدىغان، تۆۋەننىڭ ئەرز - شىكايەت ۋە ئىلتىماسلىرىنى خانغا يەتكۈزىدىغان باش دېۋان، شۇنداقلا دۆلەت خەزىنىسى، باج - كىرىملىرى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، نوپۇس ۋە باشقا كونكرېت ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان مەخسۇس دېۋانلارمۇ تەسىس قىلىنغانىدى. ھەرقايسى دېۋانلاردا بىر قانچە ئون ياكى بىر قانچە يۈز مۇنشى، ياردەمچى مۇنشى، مىرزا ياكى ياردەمچى مىرزلار ئىشلەيدۇ» ⑧ غان بولدى.

بۇنداق تارىخىي شارائىتتا، ئۇيغۇر - تۈركىي ئەدىبلەر ئىچىدىن بىر قىسىم پارسكويلار (پارس تىلى بىلەن يازىدىغانلار) چىقىپ، ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىنى تاشلاپ «پارسى شەكەرىست (پارس تىلى شەكەردەك)» دېيىشكە باشلىدى. دەل مۇشۇنداق ھالقلق پەيتتە «ھېراتتا ئۇيغۇر باخشى (كاتىپ، ئۇستاز) غىياسىدىن كىچىك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان مىرزا ئەلىشىر نەۋائى» ⑨ مەيدانغا چىقىپ، «مۇھاكىمە تۈل لۇغەتەين» نى يازدى.

شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش ھاجەتكى، بۇ دەۋردە قوللىنىلغان «مىرزا» ئاتالغۇسى پارسلارنىڭ تىل ئادىتى بويىچە خاس «پۈتۈكچى» ۋە «كاتىپ» دېگەنلەردىن سىرت، يەنە ئىلىم ئەھلىلىرى ھەم ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭمۇ ھۆرمەت نامى سۈپىتىدە ئىسىملارنىڭ ئالدى ياكى كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىدىغان بولدى.

دېمەك، تۆمۈرىيلەرنىڭ ئاخىرقى ئەۋلاد خانلىقلىرى مەزگىلىدىكى بۇنداق ئەھۋالدا كاتىپلار نۇقۇلا خەت كۆچۈرگۈچى ئەمەس، بەلكى قابىلىيەتلىك ئەدىب ۋە مەدەنىيەت تارقاققۇچى سۈپىتىدە ئەتىۋارلاندى. كاتىپ - مىرزلار باشقا ئىلىم ئەھلىلىرىگە ئوخشاش خان - پادىشاھلارنىڭ «باغىنى» سۆھبەتلىرىدىن ئورۇن ئالدى، ھەتتا كاتىپلىق تارىخىدا ئەشۇ دەۋردە ياشىغان بۈيۈك كاتىپ (خەتتات) ئابدۇراخمان سابىئىدىن باشلاپ كاتىپلارغا «ئىجازەت» (دېپلوم) بېرىش تۈزۈمىگە ئايلاندى.

بولۇپمۇ «ھېرات شەھىرىدە ئۇلۇغ شائىر مىرزا ئەلىشىر نەۋائى پائالىيەت ئېلىپ بارغان يىللاردا چوڭ كىتابخانلار ۋە كىتاب كۆچۈرىدىغان ماھىر خەتتاتلار (كاتىپلار) پارلىققا كەلدى. ھېرات شەھىرى كىتاب ئىشلەپچىقىرىدىغان جايغا ئايلاندى. كىتاب تۈپلەش ئۇستىلىرى كىتاب تۈپلەش، رەسىملار قىستۇرما مەنزىرىلەرنى سىزاتتى. خۇسۇسەن بۇ يەردە كىتاب مۇقاۋىلىرىنى ياسايدىغان ۋە ئۇنىڭغا ئالتۇن ھەل بېرىدىغان سەنئەتكارلار، شۇنداقلا كىتاب بۇسۇنلىرىنى ھەرتەرەپتىن باھالاپ بېكىتىدىغان مۇتەخەسسسلەر، ئەسەر تىلىغا مەسئۇل تىلشۇناسلار ئىشلەيتتى. شۇڭا ھېراتتا چىقىدىغان كىتابلارنىڭ خەتلىرى سەنئەتلىك، تۈپلەنىشى پۇختا، ئىشلىنىشى سۈپەتلىك، مۇقاۋىلىرى ئىنتايىن كۆركەم بولغاچقا» ⑩ بايسۇنقۇر مىرزا، سۇلتان ھۈسەيىن ۋە نەۋائى كۈتۈپخانىسىدىكى كاتىپ

مۇتەخەسسسلەر XV. ئەسردىن كېيىن مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان كاتىپلىق - كىتاب ۋە نەققاشلىق ئىشنى بەدىئىي بېزەك ئېتىبارى بىلەن مىرزا ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ نەپىس كىتابەتشۈناسلىق سەنئىتىدە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈردى. «قۇتادغۇبىلىك» مۇمۇشۇ دەۋرلەردە يەنى 1439 - 1440 - يىللىرى ھېراتتا ھەسەن قارا سائىل شەمس ۋە مەلىك باخشى، مەنسۇر باخشىلار تەرىپىدىن نۇسخا نۇسخىلاپ كۆچۈرۈلگەن ۋە تارقىتىلغان. ئۇنىڭ 1470 - يىلى ھېراتتا ئۇيغۇر باخشىنى ئابدۇراخمان (ئابدۇراخمان سايبىنمۇ؟) تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ھۈسەيىن بايقارا تەرىپىدىن تۈركىيە سۇلتانىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتىلگەن. بۇ چاغدا نەۋائى مۇھۇزدار بولۇپ بۇ ئىشتا چوڭ رول ئوينىغان. دېمەك، تۆمۈرىلەر دەۋرىدە كاتىپلىق - كىتابەت ئىشلىرى يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلۈپ، نۇرغۇن كاتىپلار يېتىشىپ چىققان، بۇلارنىڭ ئىچىدە پۈتۈن ئۆمرىنى نەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش كىتابەت قىلىشقا بېغىشلانغان كاتىپلارمۇ بار. (۲) نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ھېراتتا يېزىلغان. تۆۋەندە پۈتۈن ئۆمرىنى نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ كاتىپلىق - كىتابەت ئىشىغا بېغىشلانغان، نەۋائىنىڭ بۈگۈنكى دۇنياۋى شۆھرىتى ئۈچۈن چوڭ تۆھپە ياراتقان تۆت نەپەر كاتىپ بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتىمىز. (خاس مەزمۇنلەر بىلەن ئىشلىنىشقا) ئابدۇلجەمىل كاتىپ (؟ - 1505) نەۋائىنىڭ شەخسىي كاتىپلىرىدىن بولۇپ، ئۇ نەۋائىنىڭ «خەيسە» سىنى شائىر بىلەن بىر مۇ - بىر ئىشلەپ 1483 - يىلىدىن 1485 - يىلىغىچە كۆچۈرۈپ چىقىدۇ. بۇ نۇسخا مەزكۇر ئەسەرنىڭ تۇنجى نادىر نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر خەلقئارا «نەۋائىشۈناسلىق» تا ئەڭ ئىشەنچلىك نۇسخا ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ كاتىپ يەنە نەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش جەريانىدا شائىرنىڭ غەزەللىرىدىكى ئەڭ سەر خىل بېيىتلاردىن تاللاپ «تۆھفە تۇس سەلاتىن» (سۇلتانلارغا تۆھپە) ناملىق بىر توپلام تۈزگەن. ئابدۇلجەمىل كاتىپ نۇقۇل خەتتاتلا ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىنىڭ خېلى تەكەممۇل ئالىملىرىدىن ئىدى. (۳) سۇلتان ئەلى مەشھەدىي (1432 - 1520) نەۋائىنىڭ شەخسىي كاتىپلىرىدىن بولۇپ، ئەنئەنىۋىي خەت شەكلىنىڭ پىر ئۇستازى بولۇپ يېتىشكەن ۋە خەتتاتلىقتا خاس مەكتەپ ياراتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن خەتتاتلىق پۈتۈنچىلىك تارىخىدا «قىيىكە تۈزۈل كۈتتاپ» (كاتىپلار قىبلىگاھى) ۋە «سۇلتانۇل خەتتاتىن» (خەتتاتلار سۇلتانى) دېگەن يۈكسەك شەرەپ - ئۇنۋانلارغا مۇيەسسەر بولغان. سەنئەتكارلىقتا مەشھۇر رەسسام - شەرق رافائېلى بېھزاد، داڭلىق مۇزىكانت قۇلمۇھەممەتلەر بىلەن تەڭ شۆھرەت قازانغان. ئۇ ئۆمرىدە سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا، سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ۋە نەۋائىلارنىڭ كۈتۈپخانىلىرىدا كاتىپلىق ۋە بەدىئىي كىتابەت ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان. سۇلتان ئەلى بىر تەرەپتىن ھېرات خەتتاتلىق مەكتىپىگە رىياسەتچىلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ بىرىنچى قول يىگانە نۇسخىسىنى كۆچۈرگەن. بۇ مەشھۇر كاتىپ كۆچۈرگەن نادىر قوليازىلار بەدىئىي رەجەھەتتىكى نەپىسلىكى بىلەن ھۈسەيىن بايقارا ھەم نەۋائىلار تەرىپىدىن باشقا ئۆلكە، مەملىكەتلەرگە ئەۋەتۈك سۇۋغاتلار سۈپىتىدە ئەۋەتىلگەن. (۴) ھازىر سۇلتان ئەلى مەشھەدىي كۆچۈرگەن نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تۈرلۈك نۇسخىلىرى

روسىيە، ئۆزبېكىستان، تۈركىيە، ئەنگىلىيە ۋە ئامېرىكىلاردا ساقلانماقتا. كاتىپنىڭ خەتتاتلىق سەنئىتى جەھەتتىكى تالانتىغا شۇ زامان تارىخچىلىرى ۋە مۇتەپەككۈرلىرى يۈكسەك باھا بەرگەن. سۇلتان ئەلى يەنە نىزامىي گەنجەۋىي، شەيخ سەئىدى، ھاپىز شىرازى، ئەۋلانە لۇتقى، ئابدۇراخمان جامى قاتارلىق ئۇلۇغ مۇتەپەككۈرلارنىڭ ئەسەرلىرىنىمۇ كۆچۈرگەن بولۇپ، ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۇنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ قوليازمىلارنىڭ 60 قا يېتىدىغانلىقى مۆلچەرلەنمەكتە.

دەرۋىش مۇھەممەد تاقىي كاتىپ تەخمىنەن XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇغۇلۇپ XVI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە ياشىغان. ئۇ ھېرات خەتتاتلىق مەكتىپىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى ۋە نەۋائىنىڭ شەخسىي كاتىپىدۇر.

VX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى كاتىپ دەرۋىش مۇھەممەد تاقىينىڭ بەدىئىي نەپىس كىتابەتشۇناسلىق پائالىيىتىنىڭ ئالتۇن چاغلىرى بولۇپ، ئۇ بۇ دەۋردە، تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا، 1495 - 1500 - يىللار ئوتتۇرىسىدىكى قىسقىغىنە بەش يىل ۋاقىتتا، نەۋائى پۈتۈن ئۆمرىدە ئۇيغۇر - تۈركى تىلى بىلەن يازغان 26 ئەسەردىن تەركىب تاپقان تۆت دىۋانلىق «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» نى كۆچۈرگەندىن باشقا، يەنە «خەزائىنۇل مەئانى» دىن ئىبارەت يىگانە ھەم - بەھەيۋەت كۈللىياتىنى كۆچۈرۈپ تاماملىغان، مەشھۇر كاتىپ دەرۋىش مۇھەممەد تاقىينىڭ نەۋائىنىڭ بىر پۈتۈن كۈللىياتىنى كۆچۈرۈپ تاماملىشى ئۇنىڭ ئۆمرىدىكى ئۇلۇغ ئەمگەكلىرىدىن بولۇپ، ھازىر كۈللىياتنىڭ - قوليازمىسى تۈركىيىدە ساقلانماقتا.

سۇلتان مۇھەممەد نۇر (1470 — 1533) ھېرات خەتتاتلىق مەكتىپىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى ۋە نەۋائىنىڭ شەخسىي كاتىپى.

كاتىپقا دەۋرداش تارىخچى خاندىمىر «خۇلاسە كۈل - ئەخبار» ناملىق ئەسىرىدە: «..... دوستى ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئىنايىتى ئاستىدا بولغان كاتىپلار قاتارى ھۈنئىرى راۋاج تاپقان، ھۆسن خەتتە يېتەكچىدۇر. ئول ھەزرەت ھەققىدە ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئىلھام بەخش ئېغىزىدىن «نەستەئىلىق خېتىنى يېزىشتا ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدۇ» دېگەن سۆزىنى ئاڭلىغانمەن» دەپ پىكىر بايان قىلغان.

كاتىپ نەۋائىنىڭ تەرمە دىۋانلىرىدىن بىرىنى بەكمۇ سېپە ئۇسلۇبىغا كۆچۈرگەن بولۇپ، ھازىر بۇ دىۋان روسىيىدە ساقلانماقتا. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، سۇلتان مۇھەممەد خەندان، ئەلى ھىجرانى قاتارلىق كاتىپ - خەتتاتلارمۇ نەۋائى كۈتۈپخانىسىدا ئىشلىگەن كاتىپلار قاتارىدا تىلغا ئېلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئەلى ھىجرانى 1527 - يىلى ھېراتتا كۆچۈرۈپ ھازىر پارىژدا ساقلنىۋاتقان نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تولۇق كۈللىياتى بەدىئىي بېزەكلىرىنىڭ شۇنچىلىك گۈزەللىكى بىلەن نەپىس كىتابەت سەنئىتىنىڭ ئادىر ئۆرنىكى سۈپىتىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

نەۋائى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» ناملىق ئەسىرىنى يازدى. بۈيۈك شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئۆمۈرلۈك ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ تەجرىبە - ساۋاقللىرى يەكۈنلەنگەن بۇ ئەسەردە شائىر شۇ زاماندىكى ھەر خىل كەسىپ، تۈرلۈك ئىلىم ۋە ئۇلارنىڭ ئەھلىلىرى ئۈستىدە توختىلىپ، كاتىپلار ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك قىممەتلىك پىكىرلەرنى قالدۇرغان.

«... كاتىپلار (پۈتۈكچىلەر) شائىر سۆزىنىڭ گۈزەل ۋارىقى، سۆز خەزىنىسىنىڭ خەزىنىچىسى... ياخشى يېزىلغان خەت ۋە جايغا قويۇلغان چىكىتلەر گۈزەلنىڭ يۈزىدىكى خالەك كىتابنىڭ بەتلەرگە زىننەت بېرىپلا قالماستىن، ئوقۇغۇچىغىمۇ راھەت بەخش ئېتىدۇ. كاتىپنىڭ خېتى توغرا بولۇپ، ئۇ بىر ياكى يۈز بېيىتىنى توغرا يازسا، ئادەملەرنىڭ كۆڭلى دەرھال ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەگەر كاتىپنىڭ خېتى سەت بولسا، ئۇنىڭدىكى مەنە ئوقۇغۇچىنىڭ چۈشەنچىسىنى مۇجىملەشتۈرۈپ قويدۇ. كاتىپنىڭ يازغىنى ھۆسنخەت بولۇپ، خېتىدە خاتا كۆپ بولسا ئۇنىڭ قولى پالەچكە گىرىپتار بولسۇن. تېخى بەزى كاتىپلار خەتلەرنى قاغا پۈتتەك يازىدۇ، ئەمما كۆڭلىدە خەتلەرنى جەئىپەر بىلەن ئەزھەر (زامانىسىنىڭ مەشھۇر كاتىپ خەتتاتلىرى) نىڭ خېتىدىنمۇ ياخشىراق يېزىلدى دەپ ھېس قىلىدۇ. بۇنداق كاتىپلار چېكىتنى جايغا قويماي، ھەيىنى خەبىبى، مۇھەببەتنى مېونەت قىلىپ يازىدۇ. ئۇ خىل كاتىپلارغا يۈز لەنەت، كاتىپنىڭ خېتىمۇ سەت، خاتاسمۇ كۆپ بولسا، ساقلىنىۋالغان بويۇنغان قېرىغا ئوخشاش مەسخىرگە قالدۇدۇ...»

پۈتۈكچىلىك ھەققىدىكى مەزكۇر سەھىپىمىزدىن شۇنداق خۇلاشە چىقىرىمىزكى، چىڭگىز ۋە ئۇنىڭ ئىلخانلىرىنىڭ قەلەم بىلەن دۆلەتنى مۇستەھكەملەپ، يېزىق مەدەنىيىتى ئارقىلىق ئەلنى ئىدارە قىلىشىدا ئۇيغۇرلاردىن چىققان كاتىپ مۇتەپەككۇرلارنىڭ تۆھپىسى ناھايىتى زور بولغان.

كاتىپلىق - كىتابەت ئىلمى سەنئىتىنى ئاساسىي تىپ قىلغان مۇڭغۇللارنىڭ مۇسۇلمانلاشقان ۋە ئۇيغۇرلاشقان تۆمۈرىلەر دەۋرىدە يۈزلىگەن كاتىپ - ئەدىبلەر نەۋائى قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ ئالەمشۇمول تۆھپىسى ئۈچۈن تەشۋىقاتچىلىق ھەم پىداكارلىق رولىنى ئوينىغان.

ئىزاھلار:

- ① گېڭ شىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى».
- ② كلابروت: «ئۇيغۇر تىل - يېزىقى ھەققىدە»، 56 - بەت.
- ③ «تارىخى شەجەرە ئىي تۈركىي»، 27 - بەت.
- ④ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى، ئاناتوگيا تەزكىرىسى».
- ⑤ بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە لېكسىيىلەر».
- ⑥ رادلوۋ: «توختامىش ۋە تۆمۈر قۇتلۇق يارلىقلىرى»، 1888 - يىلى، رۇسچە، 3 - توم.
- ⑦ «قۇتادغۇبىلىك»، 15 - بەت.
- ⑧ ئىززەت سۇلتان: «نەۋائىنىڭ قەلىب دەپتەرلىرى»، 1973 - يىلى، ئۆزبېكچە، 28 - بەت.
- ⑩ شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات»، 250 - بەت.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ «ئولۇش يەر» تۈزۈمى توغرىسىدا

نۇرۇللا مۆمىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدىكى
ئولۇش يەر تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كېلىشى توغرىسىدىكى ھەر خىل
قاراشلار ھەم بۇ تۈزۈمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئەمەلدىن قېلىش جەريانى
قىسقىچە سۆزلىنىدۇ.

قاراخانىلار خانلىقى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XII ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان
ئارىلىقتا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە پامپىرنىڭ شىمالىدا ياشىغان تۈركىي
خەلقلەر قۇرغان ھاكىمىيەت بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

نۆۋەتتە، قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان ھەر خىل تۈزۈملەر ئۈستىدە
كۆپلىگەن تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلماقتا. مەن بۇ ماقالىمدە نۇقتىلىق ھالدا ئىلگىرى ئېلان
قىلىنغان ۋە نۆۋەتتە ئېلان قىلىنمىغان تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن، قاراخانىلار
خانلىقىنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈملىرىدىن بىرى بولغان «ئولۇش يەر» تۈزۈمى
ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈمەن. بۇ ماقالىدە ئىشلىتىلگەن ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى
پامپىرنىڭ شىمالىدا ياشىغان تۈركىي خەلقلەر قۇرغان ھاكىمىيەت بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ
تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

1. «ئولۇش يەر» تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كېلىشى

«ئولۇش يەر» تۈزۈمى بىر خىل سۇيۇرغاللىق تۈزۈم بولۇپ، بۇ خىل تۈزۈمنىڭ
قايسى دەۋردە، قانداق تارىخىي شارائىتتا بارلىققا كەلگەنلىكى ۋە ئاخىرى قانداق ئەمەلدىن
قالغانلىقى توغرىسىدا، ھازىر جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ كۆز قارىشى تېخى بىر دەك
ئەمەس. بىر خىل قاراشتىكىلەر، «ئولۇش يەر» تۈزۈمى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ
ئاخىرقى دەۋرلىرىدە بارلىققا كەلگەن، دەپ قارايدۇ. بىر قىسىم ئالىملار، بۇ خىل
تۈزۈمنىڭ قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شىمالىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمىنىڭ
ئىلگىرىكى ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق، ئوغۇز قاتارلىق تۈركىي تىل سۆزلىشىدىغان
سىلتەتلەرنىڭ ئەنئەنىسىگە كۆپ تەرەپلىمە ۋارىسلىق قىلغانلىقى، بولۇپمۇ سامانىيلار
خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ،
«قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان «ئولۇش يەر» تۈزۈمى سامانىيلار خانلىقى

دەۋرىدىكى ئۇلۇش يەر تۈزۈمىنىڭ داۋامى، بۇ خىل تۈزۈم سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە كەڭ - كۆلەمدە ئومۇمىيلاشقان» دېيىش ئارقىلىق، ئۆز كۆز قاراشلىرىنى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ. ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر: ئۇلۇش يەر تۈزۈمى فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ بارلىققا كەلگەن دەپ قارايدۇ.

بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئۇلۇش يەر تۈزۈمىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى يەر تۈزۈمىنىڭ كۆپىنچە ھاللاردا ئۆزئارا ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى، بولۇپمۇ قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان بۇ خىل يەر تۈزۈمىنىڭ سۇيۇرغاللىق تۈزۈمدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغانلىقىغا ۋە سۇيۇرغاللىق تۈزۈمنىڭ فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ بىر خىل روشەن ئالاھىدىلىكى ئىكەنلىكىگە ئاساسلىنىپ ئۆز قاراشلىرىنى ئىسپاتلايدۇ.

يېقىنقى يىللارنىڭ مابەينىدە جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرى ئۇلۇش يەر تۈزۈمى توغرىسىدا ئىككىنچى خىل قاراشقا مايىل قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلۇش يەر تۈزۈمىنىڭ سۇيۇرغاللىق تۈزۈمنىڭ باشقىچە بىر خىل ئاتىلىشى ئىكەنلىكى، سۇيۇرغاللىق تۈزۈمنىڭ بىر خىل فېئوداللىق يەر تۈزۈمى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتىدۇ.

بۇ مەسىلە يەنىلا تالاش - تارتىش ئۈستىدىكى مەسىلە بولۇپ، بىزنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزدىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ «ئۇلۇش يەر» تۈزۈمى

قاراخانىيلار خانلىقى سامانىيلار خانلىقىنى بويسۇندۇرغان (مىلادى 1000 - يىل) دىن كېيىن ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە بىر قاتار تۈزۈملەرنى يولغا قويۇپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. جۈملىدىن ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇلۇش يەر تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، دۆلەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىغا ئۇلۇش يەرلەرنى ھەدىيە قىلىپ بەردى.

نۆۋەتتە، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئۇلۇش يەر تۈزۈمى نۇرغۇن تارىخىي مەنبەلەردە ھەر خىل شېئىرلەپ كەلمەكتە.

مەسىلەن، ب. گ. غاپوروۋنىڭ «تارىخىي تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە «قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى شۇكى، دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىنىڭ ۋەكىللىرىگە ئۇلۇش يەر ھەدىيە قىلىش يولغا قويۇلدى، بۇ خىل ئۇلۇش يەر، «ئىكتا» دەپ ئاتىلاتتى. ئىسلام دىنىي شەرىئىتىدە ئىكتالىق ئىش ھەققى ئورنىدا قوللىنىلغان. سامانىيلار خانلىقىنىڭ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى ئىلىك خان ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا تەيىنلەنگەن نۇرغۇن كاتتا ئەمەلدارلىرىمۇ ئىكتادىن بەھرىمەن بولغۇچىلارغا ئايلاندى» دېيىلگەن. رەئىس غاپوروۋنىڭ «قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھاجى نۇزھاجىنىڭ «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە «قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە، يېزا جامائەسىنىڭمۇ مۇئەييەن مىقداردا يېرى بولۇپ، بۇ خىل يەرلەرگە

ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلى «ئىكتا» دەپ ئاتىلاتتى. «ئىكتا» پارىسچە سۆز بولۇپ ئىگىسى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «ئىكتا» نامىدىكى يەرلەرنى تېرىغان دېھقان باج شەكلى بىلەن سېلىق تۆلەيتتى، يەنى «ئىكتا» يەرنى تېرىغان دېھقاندىن مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى سېلىق سۈپىتىدە تۆلىتىۋېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان» دېيىلگەن.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا «XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، قاراخانىلار سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويدى. يەنى خان ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەرنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە بۆلۈپ بەردى. ئۇنىڭغا قاراشلىق قەبىلە باشلىقلىرىنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا قەبىلە ۋە يەرلىرى بولغان» دېيىلگەن.

دەرۋەقە، قاراخانىلار خانلىقى يەرلەرنى خان جەمەتى ۋە دۆلەت ئەمەلدارلىرىغا ئۇلۇش يەر سۈپىتىدە تەقسىم قىلىپ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللانغان بولۇپ، بۇنداق يەرلەرگە ئىگە بولغان كىشىلەر ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى ئۆزلىرىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن يەرلەرنى دېھقانلارغا تېرىتقۇزاتتى. دېھقانلار يەر كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرىگە تاپشۇراتتى. ئاز بىر قىسمى بىلەن ئۆز تۇرمۇشىنى قامدايتتى. لېكىن، ئۇلۇش يەرلەر ۋە بۇ يەرنى تېرىغۇچى دېھقانلار يەنىلا دۆلەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى يەرلەرنى خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈۋالمايتتى، يەنى يەرنى ئۆز ئىختىيارچە سېتىۋېتەلمەيتتى ۋە ۋەخپە قىلىۋېتەلمەيتتى. دېھقانلارنىمۇ پۈتۈنلەي ئۆزلىرى تولۇق باشقۇرمايتتى. ئۇلار يەنە ئىلىك خانلارغا بېقىناتتى ۋە مەلۇم مىقداردا ئۇلارغا باج سېلىق تۆلەيتتى، ھەمدە ئۇرۇش مەزگىللىرىدە، ئۆز ئالدىغا قوراللىق قوشۇن تەشكىللەش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالاتتى.

ھالبۇكى، كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە، ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى يەرلەرنى تەدرىجىي ھالدا ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندۇرۇۋالدى. بۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدىكى ئۇلۇش يەرلەرنىڭ خاراكتېرى ئۆزگىرىپ، ئۇلۇش يەرلەر ئەمەلىيەتتە ۋارىسلىق قىلىنىدىغان يەرلەرگە ئايلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەرلىك دېھقانلاردىن كېلىپ چىققان بىر قىسىم ئاقسۆڭەكلەرمۇ مەلۇم مىقداردىكى ئۇلۇش يەرلەردىن بەھرىمەن بولۇپ، تەدرىجىي يوسۇندا يېڭى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرىگە ئايلىنىشقا باشلىدى. بۇ ھەقتە، ب. گ. غاپوروۋنىڭ «تاجىكلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە «قاراخانىلار خانلىقى ماۋارەئۇننەھر رايونىنى بويسۇندۇرغان چاغدا، دېھقانلار ماۋارەئۇننەھر رايونىدا ئۆز ئورنىنى ساقلاپ قالالايدىغانلىقىنى مۆلچەرلىدى. شۇڭا، ئۇلار ناھايىتى تېزلىكتە قاراخانىلار خانلىقىغا بېقىندى. ناسر ئىلىك خان خوراسانغا يېڭىباشتىن ئەسكەر چىقارغان چاغدا، ئۇ ماۋارەئۇننەھر رايونىدىكى دېھقانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە دېھقانلار ئەتىۋارلاندى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرىگە ئايلاندى» دەپ قەيت قىلىنغان.

بۇنىڭدىن شۇنىسى روشەنكى، قاراخانىلار خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، دېھقانلارمۇ مەلۇم مىقداردا يەرگە ئىگە بولغان بولۇپ، كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە، بۇ دېھقانلاردىن چىققان ئاقسۆڭەكلەر پەيدىنپەي ئۇلۇش يەر ئىگىلىرىگە ئايلىنىشقا باشلىغان ھەمدە يەرلەرنى ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندۇرۇۋالغان.

شۇ ۋەجىدىن قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئاقسۆڭەكلەر كۈچىيىپ، خاننىڭ نوپۇزى كۈندىن - كۈنگە تۆۋەنلەپ، ھەرقايسى جايلاردىكى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى ئۆز مەيلىچە ئىش كۆرۈپ، خاننىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىشتىن باش تارتقان.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرقايسى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ ئىچكى نىزا شەكىللىنىپ ئۆزئارا دۈشمەنلىشىدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىققان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىمۇ گىتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان. بولۇپمۇ ماۋارەننۇن ھەر رايوندىكى دېھقانلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ يامانلاشقان. چۈنكى ئۇلۇش يەر ئىگىلىرى ھەر

خىل چارە - تەدبىرلەر بىلەن دېھقانلارنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، ئۇلارنى كۆپلەپ باج سېلىق تۆلەشكە مەجبۇرلىغان. نەتىجىدە، نۇرغۇنلىغان دېھقانلار يەرلىرىنى تاشلاپ، يىراق يۇرتلارغا كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

دېمەك، خانلىقنىڭ ھەرقايسى جايلارىدا ئۇلۇش يەر ئىگىلىرىنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشلىرى پارتلاپ، قاراخانىلار خانلىقى يولغا قويغان «ئۇلۇش يەر» تۈزۈمى ئاخىرى دۆلەتنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەردىن بىرى بولۇپ قالغان.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى».
2. «ھاجى نۇرھاجى».
3. «تاجىكلار تارىخى».
4. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى».
5. «ئۇيغۇرلار تارىخى».

مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتى ھوقۇقىدا

ئابدۇللا مەتقۇربان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، مەۋجۇدىيەتچىلىكنىڭ

ئەدەبىياتنىڭ قىسقىچە تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ باشقا ئەدەبىي

ئىپقىملاردىن پەرقلىنىدىغان ئۈچ خىل ئالاھىدىلىكى بايان قىلىنىدۇ.

مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتى، مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسى ئىپتىياجى تۈپەيلىدىن، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە مەيدانغا كەلگەن. مەۋجۇدىيەتچى يازغۇچىلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا كۆرگىنى پەقەت ئىنسانىيەت دۇچار بولغان ئازاب - ئوقۇبەتلەر ۋە رەزىللىك بىلەن تولغان دۇنيادىنلا ئىبارەت بولدى. بۇنىڭ بىلەن، دۇنيا ئۇلارغا نىسبەتەن پۈتۈنلەي ناتونۇش ھەم رەھىمسىز بولۇپ تۇيۇلدى. ئۇلار: مەۋجۇتلۇق دېمەك يوقلۇق دېمەكتۇر، كىشىلىك ھاياتنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق، چۈنكى ئۇ بىمەنلىكنىڭلا يىغىندىسىدىن ئىبارەت، دۇنيا مۇجەللىك بىلەن تولغان، دەپ قارايتتى، بۇنداق «بىمەن» رېئاللىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۇلار شەخسنىڭ قىممىتىنى كۈچەپ تەكىتلەشتى، شەخسنىڭ قىممىتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن ھېسابلاپ، شەخس بىلەن جەمئىيەتنى ئايرىۋەتتى ۋە بۇ ئىككىسىنى قارشىلاشتۇرۇپ قويدى. نەتىجىدە مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى كۆپىنچە دۇنيانىڭ بىمەنلىكى بىلەن رېئاللىقنىڭ ئىپلاسلىقىنى، بىمەن دۇنيادىكى يەككە يىگانە ئۈمىدىسىز ئادەمنى، ئۇنىڭ بەختسىز - ھالاكەتلىك تەقدىرىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ۋەھىملىك - قورقۇنچلۇق ۋە تۇتۇق روھىي ھالىتىنى تەسۋىرلەپ، جاھاندىن بىزار بولۇش، ئۈمىدسىزلىك ۋە ئىنكارچىلىقنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت بولدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە، مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتى فرانسىيىدە خېلى زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. سارتر، كاميو، پوۋار قاتارلىقلارنىڭ ئىجادىيىتىدە مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتى رەسمىي بىر ئىقىم بولۇپ شەكىللەندى ۋە مودېرنىزىملىق ئەدەبىيات تەرەققىياتىدا زور تەسىرگە ئىگە بولۇپ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغىچە بىر مەزگىل گۈللەندى، ئۆز نۆۋىتىدە ئۇ بىمەنە تىياتىرچىلىق، بېغى پروزىچىلىق ۋە «قارا ئومۇرىستلار» نىڭ شەكىللىنىشى ھەم تەرەققىي قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. ①

مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىنىڭ بايراقدارى پائۇل سارتر (1905—1980) نەزەرىيە جەھەتتە «خاھىشلىق ئەدەبىياتى» نى تەشەببۇس قىلىپ، «چوقۇم ئۆز دەۋرىمىز ئۈچۈن

يېزىشىمىز»، «دەۋرگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنى كېلەچەككە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىتىشىمىز»، «پەقەت جەمئىيەتنىڭ ئاز ساندىكى مۆتىۋەرلىرى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل جەمئىيەت كوللېكتىپى ئۈچۈن يېزىشىمىز كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. ② سارتىر ئىقتىدارلىق يازغۇچى ئىدى. ئۇ 1938 - يىلى نەشىر قىلدۇرغان «بىزارلىق» رومانى بىلەن شۆھرەت قازاندى. شۇ يىلى يەنە بەش پارچە پوۋېست، ھېكايىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «تام» توپلىمىنى نەشىر قىلدۇردى. كېيىنكى يىللاردا ئۇنىڭ يەنە ئۈچ قىسىملىق رومانى «ھۈرلۈك يولى»، ئارقا - ئارقىدىن نەشىر قىلىندى. 1964 - يىلى سارتىر تەرجىمىھال خاراكتېرىدىكى رومانى «سۆز» نى نەشىر قىلدۇردى. شۇ يىلى شۋېتسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى سارتىرنىڭ «مول پىكىرگە، ئەركىنلىك ۋە ھەقىقەت ئىزدەش روھىغا تولغان. ئەسەرلىرى دەۋرىمىزگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى» دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا 1964 - يىللىق نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتى بېرىشنى قارار قىلغاندا، سارتىر «ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئىنئام قىلىنغان ھەرقانداق شان - شەرەپنى رەت قىلىمەن» دەپ بايانات ئېلان قىلىپ، مۇكاپاتنى قوبۇل قىلمىغان. ③

سارتىر ئىجادىيىتىدە ئۇنىڭ دراممىلىرىنىڭ مۇۋاپپەقىيىتى نەسرىي ئەسەرلىرىنىڭ مۇۋاپپەقىيىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ دراممىلىرى ئادەتتە «ھالەت دراممىلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. ④ پېرسوناژلارنى ئەڭ جاپالىق مۇھىت ئىچىگە قويۇپ، بۇنداق مۇھىتتا ئۇلارنىڭ «ئەركىن تاللىشى» بىلەن ئۆز يولىنى ئۆزلىرى بەلگىلىگەنلىكىنى تەسۋىرلەش ھالەت دراممىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق دراممىلاردا مۇرەككەپ ۋە قەلبىگە ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئويىپىكىت زىددىيەتلەر ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ۋەقەلىككە ئىشتىراك قىلغۇچى پېرسوناژلار «ئەركىن تاللاش» جەريانىدا دۇچ كەلگەن مەنئىي زىددىيەتتىن ئىبارەت. «ھالەت دراممىلىرى» دا پېرسوناژلار دۇچ كەلگەن قىيىنچىلىقلار، ئادەمنىڭ قىممىتى قاتارلىقلار مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسى نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈلىدۇ. شۇڭا «ھالەت دراممىلىرى» نى پەلسەپىۋى دراممىلار دېيىشكەمۇ بولىدۇ. سارتىرنىڭ «چۈن»، «قاماق»، «پاسكىنا قول»، «ئۈلۈككە گۆر تېپىلمايدىغان يەر»، «ھۈرمەتكە لايىق پاهىشە» قاتارلىق دراممىلىرى مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ.

مەۋجۇدىيەتچانلىق ئەدەبىياتىدا ئالبېرت كامىيۇ (1913—1960) سارتىر بىلەن تەڭلا تىلغا ئېلىنىدۇ. 1942 - يىلى ئۇنىڭ «يىگانە ئادەم» ھېكايىسى ئېلان قىلىنىشى بىلەن، كامىيۇنىڭ مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىدىكى ئورنى مۇقىملاشتى. شۇ يىلى كامىيۇ يەنە «سىزىپ ئەپسانىسى» دېگەن مەشھۇر پەلسەپە خاتىرىسىنى ئېلان قىلدى. 1947 - يىلى مەشھۇر ھېكايىسى «چاشقان ۋاباسى» نى، كېيىنكى يىللاردا «چۈشكۈنلۈك» رومانىنى، «سەرسانلىق ۋە پادىشاھلىق» ھېكايىلەر توپلىمىنى، «ئوقۇشماستىق»، «ھەققانىيەتچى» دراممىلىرىنى يازدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسىدىكى دۇنيا بىمەنە، ھايات ئەھمىيەتسىز، دۇنيا ۋە ئادەملەرنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ دېگەنگە ئوخشاش قاراشلار ئىپادىلەندى. (60) سارتىرنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمىيىسى سېمېنتا . دې. بوۋار (1908—1986) مۇ

مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر ۋەكىلى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ سارتىر بىلەن بىرلىكتە ئۆزلىرىنىڭ بۇرژۇئازىيە ۋە ھازىرقى مەۋجۇت تۈزۈمنىڭ دۈشمىنى ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. ئۇ ئۆزىمۇ «پەقەت قارشى تۇرۇشلا پاكلىقتىن دېرەك بېرىدۇ» دېدى. بوۋارمۇ قابىلىيەتلىك يازغۇچى بولۇپ، نۇرغۇن ھېكايە، رومان، دراما، ئىلمىي ئەسەر، شۇنداقلا بەزى ئەسلىمىلەرنى يازدى. بۇ ئەسەرلەردىن 1954-يىلى يازغان «ئەدىب ۋە ئالىملار» رومانى فرانسىيىدە ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەڭ ئادىر ئەسەر دەپ قارىلىپ، گونكور تەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپىنچە ئاياللار باش قەھرىمان قىلىندى. ئىلمىي ئەسەرلىرىدىمۇ ئاساسلىقى ئاياللار مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىندى. بوۋار «ئىككىنچى جىنس — ئاياللار» دېگەن ئەسەردە ئاياللارنىڭ ئۈزۈل - كېسىل ئازادلىقى مەسىلىسىنى مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسىگە ئاساسەن مۇلاھىزە قىلدى. ئۇ ئاياللار ئۆزلىرىنى ھەرقانداق بىر ئەرنىڭ ئىلكىدە دەپ قارايدىكەن، شەكسىزكى، قۇل ئورنىغا چۈشۈپ قالىدۇ، ئاياللار ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق بارلىق ئىجتىمائىي ئادەتلەر، ئادەتكە ئايلانغان ئىدىيە ھەم ئەنئەنىۋى قاراشلار ئۈستىدىن، شۇنداقلا ئۆزلىرىنى كەمسىتىش ھېسسىياتى ئۈستىدىن غالىپ كېلىپ، ئۆز-ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشى لازىم دەپ قارىدى. بۇ ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى ئەھمىيىتى ئاياللار مەسىلىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، ئەمەلىيەتتە، بۇرژۇئازىيەنىڭ ئەنئەنىۋى كۆز-قاراشلىرىغا كۈچلۈك زەربە بېرىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەر دۇنياغا كەلگەن 40 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان پۈتۈن دۇنيا ياشلىرىنىڭ سۈيۈپ ئوقۇشىغا سازاۋەر بولدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، فرانسىيىلىك لېرمون گېف، مورس مىللو - فوند، ئامېرىكىلىق سائول بىللوۋ، ئەنگىلىيىلىك ۋىليام گولدىڭ قاتارلىقلارمۇ مەۋجۇدىيەتچىلىك خاھىشىدىكى يازغۇچىلار ھېسابلىنىدۇ.

70 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسىنىڭ ئورنىنى قۇرۇلمىچىلىق نەزەرىيىسىنىڭ ئىگىلىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە 1980 - يىلى مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى سارتىرنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى سەۋەبلىك، مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتى ئاستا - ئاستا ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالدى.

مەۋجۇدىيەتچى يازغۇچىلارنىڭ تەسۋىرلىگىنى، كۆپىنچە، بەختسىزلىك، ئىپلاسلىق، پەسكەشلىك بولغانلىقى، ئەسەر باش قەھرىمانلىرىمۇ ئاساسەن مەغلۇبىيەتچى ۋە ھالاك بولغۇچى بولغانلىقى ئۈچۈن، مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىدا ئومۇمەن ئادەمنى بۇرۇقتۇم قىلىدىغان ئۈمىدسىزلىك بىلەن ئىنكارچىلىق ئىپادىلەندى. ئەمما شۇنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇكى، مەۋجۇدىيەتچى يازغۇچىلار قانداقتۇ مەسئۇلىيەتسىز كىشىلەر ئەمەس، بەلكى ناھايىتى ئەستايىدىل كىشىلەر بولۇپ، ئالدى بىلەن مەۋجۇدىيەتچى پەيلاسوپلار ئىدى. ئۇلار قالايمىقانچىلىقتا جېنى ئامان قالغانلارغا مەنسۇپ جەھەتتىن يۆلەك بولۇش، ئاشۇ قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش نىيىتىدە مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسىنى تەرىپ قىلدى، ئۆزلىرىنىڭ پەلسەپىۋى تەشەببۇسلىرىنى ئەدەبىيات شەكلىدە تەشۋىق قىلىپ، بۇ تەشەببۇسنى تېخىمۇ كۆپ ئادەمگە قوبۇل قىلدۇرۇش، بۇنىڭ بىلەن دۇنيا ۋە ئىنسانىيەتنى قۇتقۇزۇش نىشانىغا يېتىش مەقسىتىدە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدى. شۇڭا

ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتتە باش قاتۇرغىنى ۋە كۆڭۈل بۆلگىنى بەدىئىي ماھارەتنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن رەڭدارلىقى ئەمەس، بەلكى كىشىلىك ھاياتنىڭ چىن مەنىسى بىلەن ھەقىقىي مەقسىتى بولدى. مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىدا بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە ماھارەت جەھەتتە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدىغان يېڭىلىقلارنىڭ بولمىغانلىقىدىكى سەۋەب دەل مۇشۇ يەردە. بۇ جەھەتتىن مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىدىكى خېلى كۆپ سانلىق ئەسەرلەردە يەنىلا ئەنئەنىۋى ھېكايە سىۋىزىتى بىلەن پېرسوناژلار تەسۋىرى ساقلاپ قېلىندى. ئەگەر بۇ ھالەتنى مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەدەبىيات بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىكى يېقىنچىلىقى دەپ ئاتساق، بۇنداق يېقىنچىلىقنى مودېرنىزمنىڭ باشقا ئېقىملىرىدىن بايقاش، ھېچ بولمىسا مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىدىكىدەك روشەن بايقاش مۇمكىن ئەمەس.

گەرچە مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىدا مودېرنىزمنىڭ باشقا ئېقىملىرىغا ئوخشاش بىرلىككە كېلىنگەن پروگرامما ياكى ئاشكارە جاكارلانغان خىتابنامىلار بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ھەقىقەتەن دىققەت قىلىشقا ئەرزىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

1. ئۆتكۈر پەلسەپىۋىلىك مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتى مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسىنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئىنكاسى بولغاچقا، مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسىدىكى مەۋجۇتلۇق ماھىيەتنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ، دۇنيا ۋە ھايات بىمەنىلىك بىلەن تولغان، ئادەم ئەركىن تاللىشى كېرەك... دېگەن ئاساسىي مەسىلىلەر ئۆز نۆۋىتىدە بۇ ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي تېمىسى قىلىندى. مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىغا تەۋە ئەسەرلەردىن بەزىلىرىدە رېئاللىق بىۋاسىتە تەسۋىرلەنسە، بەزىلىرىدە ئەپسانە، رىۋايەتلەردىكى توقۇلما ۋە قەلىم ماتېرىيال قىلىندى. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يازغۇچىلار ھامان مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسىنى ئاساس قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا ۋە كىشىلىك ھايات ھەققىدىكى، مۇھىمى، ئادەم ھەققىدىكى پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مەسىلەن، سارتىرنىڭ «بىزارلىق» رومانى، «قاماق» دراممىسى، كامپۇنىڭ «چاشقان ۋاباسى»، «يىنگانە ئادەم» ھېكايىلىرىدە دەل يۇقىرىقى مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىندى.

كامپۇ «سىزىپ ئەپسانىسى» دا «ئەنئەنىۋى ئىدىئال بىلەن دۇنيانىڭ ئۆزىدىكى ئىدىئالىستىك قارىمۇ قارشىلىقى ۋە ماس كەلمەسلىكىدىن بىمەنىلىك پەيدا بولىدۇ. ناۋادا كىشىلەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەلۇم تۇرمۇش ھالىتىدىن گۇمانلىنىپ «نېمە ئۈچۈن» دېگەن سوئالنى قويسا، بۇ بىمەنىلىكنى چۈشىنىدۇ. بىمەنىلىكنى چۈشەنگەندىن كېيىن، بۇنداق مەۋجۇتلۇق ھالىتىنى رەت قىلىدۇ. بۇ، ئويغىنىشنىڭ باشلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. بىمەنە ھالەتنى ئۆلچەم بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇش ياكى قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنى قوللىنىپ، ھاياتنى مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىش ئارقىلىق بەخت تۇيغۇسىغا چۆمۈلۈش بەكلا مۇھىم مەسىلە»^⑤ دەپ كۆرسىتىپ، كېيىنكى بىر خىل پوزىتسىيىنى مۇقىملاشتۇردى.

2. مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىدا، ئالاھىدە تاللانغان مۇھىت پېرسوناژلارنىڭ

«ئەركىن تاللىشى» نىڭ ئويىپكىتىپ كاپالىتى قىلىنىدۇ. مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسىدىكى «ئەركىن تاللاش» بەلگىلىك مۇھىت ئىچىدە ئىشقا ئاشىدۇ؛ پەقەت ئاشۇ مۇھىت ھازىرلانغاندىلا، ئاندىن ئادەم ئۆز - ئۆزىنى ئەركىن تاللىيالايدۇ؛ بۇنداق مۇھىت — «ئەركىن تاللاش» نىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئويىپكىتىپ كاپالىتى؛ بۇ خىل مۇھىتتىن ئايرىلغان ھالدا «ئەركىن تاللاش» تىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئۇ مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسىدە پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. مەۋجۇدىيەتچى يازغۇچىلار بۇ خىل مۇھىتقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. بۇنداق مۇھىت مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىدا مۇقىملاشقان مۇھىت دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما بۇ يەردىكى مۇقىملاشقان مۇھىت ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتتىكى «تىپىك مۇھىت» قا ئوخشىمايدۇ. چۈنكى ئۇ دەۋر روھىنى ئىپادىلەپ، تارىخىي قانۇنىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە، تىپىك خاراكتېر يارىتىشقا خىزمەت قىلمايدۇ، ئۇ پەقەت شەخسلەرنىڭ سۆيىپكىتىپ تەسۋىرلىنىشى ۋە ئەركىن تاللىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. بۇنداق مۇھىت سارترنىڭ «قاماق» دراممىسىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

3. مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىدا، كەسكىن درامماتىكا پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ چىنلىق قىممىتىنى ئاشۇرىدىغان مۇھىم ئامىل قىلىنىدۇ. مەۋجۇدىيەتچىلەرنىڭ قارىشىچە، قەھرىماننىڭ قەھرىمان، قورقۇنچاقنىڭ قورقۇنچاق بولۇشى، تامامەن ئۇلارنىڭ «ئەركىن تاللىشى» نىڭ نەتىجىسى. لېكىن بۇنداق «ئەركىن تاللاش» ھەرگىزمۇ مەسئۇلىيەتسىز ھالدا خالىغانچە بولۇپ قالىدۇ. بۇ ھەقتە سارتر «ئادەم ئۆز پائالىيىتىنى تاللىغاندا، ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىگە مەسئۇل بولۇشى كېرەك، شۇ چاغدىلا ئۇ بۇ پائالىيەتنىڭ قىممىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيدۇ، پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئالدىدىمۇ مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالالايدۇ» ⑧ دەيدۇ. ئادەم ئۆز پائالىيىتىنى تاللىغاندا، باشقىلار بىلەن كەسكىن توقۇنۇشۇپ قالىدۇ ھەم ئۆزىمۇ كەسكىن روھىي ئازاپقا دۇچ كېلىدۇ. سارترنىڭ «ئۆلۈككە گۆر تېپىلمايدىغان يەر» دراممىسىدا بۇنداق توقۇنۇش ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

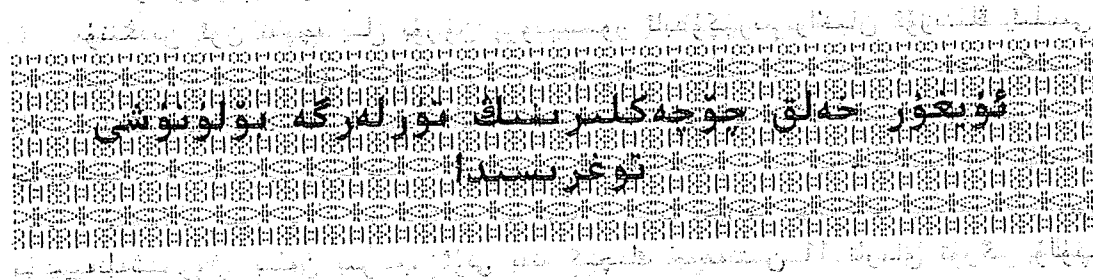
مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىدا، يۇقىرىقىدەك رېئاللىق بىلەن پېرسوناژلارنىڭ غايىسى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ۋە پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى توقۇنۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل توقۇنۇش ھەر ۋاقىت بىرىكتۈرۈپ تەسۋىرلەندى. بۇنداق كەسكىن توقۇنۇش جەريانىدا شەكىللەنگەن خاراكتېرلار جەلپ قىلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، چىنلىق قىممىتى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

خۇلاسە قىلغاندا، مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتى مەۋجۇدىيەتچىلىك پەلسەپىسىنىڭ ئەدەبىيات شەكلىدىكى تەرغىباتى ھېسابلىنىدۇ. سارتر، كامىيۇ قاتارلىقلار ئۆز پەلسەپىسىنىڭ تەسۋىرىنى كېڭەيتىش ۋە ئۇنى تېخىمۇ كۆپ ئادەمگە قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، خېلى ئادىر بىر قىسىم ئەسەرلەرنى ئىجاد

قىلىشتى. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدا بىر مەزگىل زور تەسىر پەيدىل قىلغان مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىيات ئېقىمى شەكىللەندى ۋە بىر پۈتۈن مودېرنىزىملىق ئەدەبىيات تەرەققىياتىدا خېلىلا مۇھىم ئورۇن ئىگىلىدى. مەۋجۇدىيەتچى يازغۇچىلار دىققەت - ئېتىبارنى ئاساسەن ئەدەبىيات ۋاسىتىسى ئارقىلىق پەلسەپىۋى قائىدىلەرنى شەرھلەشكە قاراتقاچقا، ئەسەرلەردە يارىتىلغان ئوبرازلار ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتتىكىدەك ئۇنداق كۆپ تەرەپلىملىككە ئىگە بولالمىدى. بۇ، مەۋجۇدىيەتچى يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەتتە بەدىئىي ئوبراز يارىتىشقا ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىنى بۇنىڭلىق بىلەن بەدىئىيلىكتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدىغان ئەدەبىيات دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدا كۆپ ئۇچرايدىغان ئالاھىدە بولغان مۇھىت تەسۋىرى بىلەن پېرسوناژلار، خاراكتېرنىڭ چىنلىق قىممىتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان كەسكىن دىئاماتىكا مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتى تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن ئالاھىدىلىك بولۇپ، ئۇ يەنىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا، ئىجادىيەتتە ئەينەك قىلىشقا ئەرزىيدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن دەل ئاشۇ ئالاھىدىلىك مەۋجۇدىيەتچىلىككە ئەدەبىيات تۈسى بەخش ئەتكەن ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

ئىزاھلار

- ① «غەرب ھازىرقى زامان پەلسەپە» ۋە «ئەدەبىيات سەنئەت ئېقىملىرى»، شاڭخەي ئەدەبىيات سەنئەت نەشرىياتىنىڭ 1987 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە 217 - 232 - بەتلەر.
- ② ⑥ لۇجياشەن: «ياۋروپا» ئامېرىكا مودېرنىزىملىق ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، يۈننەن خەلق نەشرىياتىنىڭ 1982 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە 32 - 36 - بەتلەر.
- ③ لىۋبەنشىڭ: «فرازىيە ئەدەبىياتىنىڭ بايراقدارلىرى»، خېيلوڭجياڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىلى نەشرى، 329 - بەت.
- ④ ⑤ گۇڭ خەنشيۇڭ: «ھازىرقى زامان غەرب ئەدەبىي ئېقىملىرى»، سىچۈەن داشۆسى نەشرىياتىنىڭ 1990 - يىلى نەشرى، 271 - 247 - بەتلەر.

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ تۈرگە بۆلۈنۈشى

ئوسمان ئىسمائىل

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ تۈرگە بۆلۈنۈشى ۋە خەلقئارادىكى فولكلور شۇناسلار ئىچىدە ياشتىن - ئاخىر مۇنازىرە بولۇپ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب مۇنداق: بىر ئىنچىدىن، كىشىلەرنىڭ «چۆچەك» ئۇقۇمىنىڭ ھەممىگە بولغان تونۇشى بىردەك بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى بۆلگەندىن كېيىنكى تۈرلەر مۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، فولكلور شۇناسلارنىڭ تۈرگە بۆلۈشتىكى پىرىنسىپى - ئۆلچەملىرى ئوخشىمايدۇ. بەزىلەر چۆچەكلەرنى قۇرۇلما جەھەتتىن تۈرگە بۆلىدۇ، بەزىلەر مەزمۇن جەھەتتىن تۈرگە بۆلىدۇ، بەزىلەر ئوبرازلارنىڭ ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن تۈرگە بۆلىدۇ، يەنە بەزىلەر چۆچەكلەرنىڭ پەيدا بولۇش ۋاقتىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكى جەھەتتىن تۈرگە بۆلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان تۈرلەر ۋە ئۆلچەملەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ھەر خىل مۇنازىرىلەرنىڭ بولۇشىغا سەۋەب بولغان. ئۇيغۇر تىلىدىكى «چۆچەك» دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنە دائىرىسى خەنزۇ تىلىدىكى «民间故事» دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنە دائىرىسىدىن تار، «童话» دىن كەڭرەك بولۇپ، ئۇ «民间故事» غا ئوخشاش ئەيسانە، رىۋايەتلەرنى ياكى مەسەل، لەتىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، شۇنداقلا «童话» غا ئوخشاش سېھىرلىك ھېكايىلەر ياكى ھايۋانات ھېكايىلىرىنىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماي، بەلكى فانتازىيلىك ئامىللار يوق ياكى ئىنتايىن ئاز باشقا تۈرلەر ھېكايىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنى تۈرلەرگە بۆلگەندە، ئۇيغۇر تىلىدىكى «چۆچەك» دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنە دائىرىسىگە ۋە بۇ خىل چۆچەكلەرنىڭ ئىلمىي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسلىنىش لازىم. ئەمدى چۆچەكلەرنى تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلىغا كەلسەك، بىز پىرىنسىپ جەھەتتىن مەزمۇن بىلەن شەكىلنى تەڭ ئېتىبارغا ئېلىشتىن ئىبارەت ئۇسۇلنى قوللىنىمىز. چۈنكى بۇنداق ئۇسۇل

باتېرىيالىستىك دىئالېكتىدىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشاشمىدىكى تەلىماتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنى مەزمۇن، ئوبراز ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن سېھىرلىك چۆچەكلەر، ھايۋانات چۆچەكلىرى، تۇرمۇش چۆچەكلىرى ۋە ھەجۋىي چۆچەكلەر دەپ تۆت تۈرگە بۆلگەنىدى، بىز بۇ ماقالىمىزدە، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنى چوڭ جەھەتتىن مۇشۇنداق تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە، ئۇنى يەنە كىچىك جەھەتتىن 11 تارماق تۈرگە بۆلۈپ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈمىز.

1. قەھرىمانلىق ھەققىدىكى چۆچەكلەر. بۇ خىل چۆچەكلەردە ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تەسۋىرلىنىدۇ. يەنى چىداملىق، باتۇر ھەم پەم - پاراسەتلىك شەخسلەرنىڭ دىۋە، يالماۋۇز، ئەجدىھا قاتارلىقلار بىلەن قىلغان قەھرىمانە ۋە ئاقىلانە كۈرەشلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ يەردىكى دىۋە، ئەجدىھا، يالماۋۇز ۋە باشقا يىرتقۇچ مەخلۇقلار ئىنسانلارغا دائىم زىيانكەشلىك قىلىپ تۇرىدىغان تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ سىمۋولىدۇر (قىسمەن ئەھۋاللاردا ئۇلار ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى ياۋۇزلۇقلارغىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ)، ئۇ ئىپتىدائىي ئانىمىزلىق چۈشەنچىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. بۇ خىل چۆچەكلەرنىڭ بىر قىسمىدا چۆچەك قەھرىمانلىرى ئىنسانلارغا زىيانكەشلىك قىلىۋاتقان ۋەھشى كۈچلەرگە قارشى ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان جاسارەت بىلەن كۈرەشكە ئاتلىنىدۇ، ئۇلارنى ھېچقانداق كۈچ توسۇپ قالالمايدۇ، ھەر قانداق قىيىنچىلىق، تىپايەت مۇشەققەت ۋە خەۋپ - خەتەرلەر ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى بوشاشتۇرالمىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ باتۇرانه ھەرىكەت ۋە ئەقىل - پاراسىتىگە تايىنىپ دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلبە قىلىدۇ، «خېمىر باتۇر» ئەنە شۇنداق باتۇرلارنىڭ بىرى. بۇ چۆچەكتە خېمىردىن ياسالغان باتۇرنىڭ نۇرغۇن يىرتقۇچ مەخلۇق ۋە ھايۋانلارنى يوقىتىپ، گۈزەل قىز ۋە ئادەملەرنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى، ئاخىرى ئەجدىھانى ئۆلتۈرۈپ، سۈرمە قۇشنىڭ ياردىمىدە مۇرادى مەقسەتلىرىگە يەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. «خالىبانوم» چۆچىكىدىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش باتۇرلۇق ھېكايە قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئوغلان باتۇر ئۆز سۆيگىنىنى بۇلاپ كەتكەن دىۋىلەرنىڭ ماكانىغا ياستۇرۇپ كىرىپ، نۇرغۇن تىلەنماتلارنى ئېچىپ، ئەجدىھا ۋە يىلانلارنى ئۆلتۈرۈپ قىزنى تاپىدۇ، شۇنداقلا قىزنى بۆلىنغان دىۋە بىلەن يەكەنۈيەك ئېلىشىپ، رىئائىتى ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ، قىزنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىدۇ. «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىدىكى چىن تۆمۈر باتۇر، «بۇلبۇلگوييا» ۋە «گۆھەر تۇغىدىغان توخۇ» چۆچەكلىرىدىكى كەنجى ئوغۇللار بولسا ئادىمىزات ۋە باشقا جانۋارلارنى ئوزۇق قىلىدىغان يەتتە باشلىق يالماۋۇزلارنى مەغلۇپ قىلىدۇ. بۇنداق قەھرىمانلار ئازابنا قالغان كىشىلەرنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش ئىپتىدائىي ئۆزىنىڭ ھېچ نەرسىسىنى ئايىمىغانلىقى ئۈچۈن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھېمايىسىگە ئېرىشىدۇ. خەلق ئاممىسىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچ - قۇدرىتىنىڭ سىمۋولى بولغان خىزمى، پەزىلەت قاتارلىقلار ئۇلارغا دائىم ياردەم قىلىپ، ئۇلارنىڭ مۇشكۈلاتىنى ئاسانلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان ئادەتلىرىدە

ئىنسانلارنىڭ يالماۋۇز ۋە دېۋىلەر بىلەن بولغان كۈرەشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يەنە بىر قىسىم چۆچەكلەردە يۇقىرىدىكىدەك قەھرىمانلىق ئەمەس، بەلكى ئەقىل - پاراسەت مەدەيلىنىدۇ، بۇ خىل چۆچەكلەرنىڭ پېرسوناژلىرى ئۆزلىرىنىڭ پەم - پاراستى ۋە ئۈستىلىقىنى ئىشقا سېلىپ، يالماۋۇز مەخلۇقلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىدۇ. «ۋەيلۇن دوزاقنىڭ تۈۋرۈكى»، «بوزچى يىگىتنىڭ باتۇر ئاتىلىپ قېلىشى»، «ئۆشتىگەرنىڭ چارسى»، «ھىيلە - مىكىر» قاتارلىق چۆچەكلەردە ئادەتتىكى ساددا كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراستىنى ئىشقا سېلىپ، دېۋىلەر بىلەن «كۈچ سىنىشىپ» ئۇلارنى قورقىتىپ مەغلۇپ قىلىدۇ. بۇنداق چۆچەكلەردە شۇنچىۋالا زور كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە دېۋە ئىنتايىن ئەخمەق ۋە دۆت سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. چۆچەكلەردىكى ئادەمخور، ۋەھشى يالماۋۇزلارمۇ ئەنە شۇنداق ئاددىي كىشىلەر تەرىپىدىن ئاخىرى قاپقانغا چۈشۈپ ھالاك بولىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، قەھرىمانلىق ھەققىدىكى چۆچەكلەردە، تەبىئەت دۇنياسىدىكى يىرتقۇچلارغا قارشى كۈرەش ئىككى خىل ئۇسۇلدا، بىرى قەھرىمانلىققا، يەنە بىرى ئەقىل - پاراسەتكە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ.

2. خاسىيەتلىك نەرسىلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەر. بۇنداق چۆچەكلەردە، خىلمۇ خىل خاسىيەتلىك نەرسىلەر، مەسىلەن، گۆھەر تۇغىدىغان توخۇ، يامان كىشىلەرنىڭ ئەدىبىنى بېزەلەيدىغان توقماق، ھەر خىل تاڭمىلارنى پەيدا قىلالايدىغان داستىخان، ئالتۇن - كۆمۈش تېزەكلەيدىغان ئېشەك، خىلمۇخىل مال - دۇنيا پەيدا قىلالايدىغان چۆگۈن، خاسىيەتلىك مۇڭگۈز، خاسىيەتلىك تاش، خاسىيەتلىك شەمشەر، خالىغان تەلپىنى دەرھال قاندۇرىدىغان ئەڭگۈشتەر قاتارلىقلار ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنىڭ جاپالىق تۇرمۇشتىن قۇتۇلۇپ، يامانلىق ۋە ۋەھشىلىكتىن خالىي بەختىيار تۇرمۇش بەرپا قىلىش غايىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇ خىل چۆچەكلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلاردا نامراتلارنىڭ ۋە يېتىم - يېسىر بالىلارنىڭ تاسادىپىي ھالدا ئەنە شۇ خاسىيەتلىك نەرسىلەرگە ئىگە بولۇپ بىردىنلا بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشكەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ خىل خاسىيەتلىك نەرسىلەرگە ئېرىشىش ئۇسۇلى ئادەتتە مۇنداق ئۈچ خىل بولىدۇ: بىرىنچى، كۆپلىگەن چۆچەكلەردە، قەھرىمانلارغا بۇ خىلدىكى خاسىيەتلىك نەرسىلەرنى ھايۋانلار سوۋغا قىلىدۇ، مەسىلەن، «ئور توقماق» چۆچىكىدە قاغا، «تۇردىقارى بىلەن پادىشاھ» چۆچىكىدە پاقا، «ياخشىلىق يەردە قالماس» چۆچىكىدە يىلان قاتارلىقلار قەھرىمانلارنىڭ ئۆزلىرىگە قىلغان ياخشىلىقىغا جاۋابەن بۇ خىل نەرسىلەرنى ئۇلارغا سوۋغا قىلىدۇ. ئىككىنچى، ھەمىشە ياخشىلىق ھامىسى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدىغان خىزىر ۋە پەرىزاتلار تەقدىم قىلىدۇ. مەسىلەن، «قاينا چۆگۈن»، «پادىچى بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى»، «تۇل خوتۇن بىلەن بالا» چۆچەكلىرىدىكىگە ئوخشاش. ئۈچىنچى، بەزى چۆچەكلەردە بۇ خىل خاسىيەتلىك نەرسىلەر تاسادىپىي پەيدا بولىدۇ، مەسىلەن، «گۆھەر تۇغىدىغان توخۇ» چۆچىكىدىكىگە ئوخشاش، ياكى ئۇ نەرسىلەرنى قەھرىمانلارنىڭ دادىسى ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئاشكارا قىلىپ، پەرزەنتىگە مىراس قىلىپ قالدۇرىدۇ، مەسىلەن، «خاسىيەتلىك تاش»، «ئالتۇن شەمشەر» چۆچەكلىرىدىكىگە ئوخشاش. بۇ خىلدىكى خاسىيەتلىك نەرسىلەر مەيلى كىم تەرىپىدىن سوۋغا قىلىنمىسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى

قەھرىمانلارنىڭ مۇشكۈلاتىنى ئاسانلاشتۇرۇپ، مۇرادىنى ھاسىل قىلىدۇ. قەھرىمانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ قىممەتلىك نەرسىگە ئىگە بولالمىغانلىق ئەقىل - پاراسەت ۋە كۈچ قۇدرەتتىن مەھرۇم بولغانلىق بىلەن باراۋەر بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭسىز ھەرگىز بەختكە ئېرىشەلمەيدۇ، ئەمما بۇ نەرسىلەر يامان كىشىلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا، بەخت ۋە ئامەت ئېلىپ كېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ.

بۇنداق مەزمۇندىكى چۆچەكلەرنىڭ نۇرغۇنلىرىدا ئاق كۆڭۈل يىگىتلەرنىڭ سەزگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان، ئۇنىڭدىكى يىگىتلەر بېلىق، تۈلكە، شۈرپە قۇش، ھەرە، يىلان، چاشقان، پاقا، مۈشۈك، ئىت قاتارلىق ھايۋانلار ۋە ئۇچار قۇشلارنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھايۋانلار مىننەتدارلىق يۈزىسىدىن ئۇلارغا ئەڭگۈشتىر تەقدىم قىلىدۇ ياكى ئۇلارنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە دەرھال پەيدا بولۇپ ياردەم قىلىدۇ.

3. ھۈنەر - بىلىم ھەققىدىكى چۆچەكلەر. بۇ خىلدىكى چۆچەكلەردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش، تۇرمۇشنى ياخشىلاش ئارزۇلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا ئەمگەك مۇھىم تېما قىلىنغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى مەزكۇر چۆچەكلەردىكى فانتازىيىنىڭ، شۇنداقلا ئىجتىمائىي غايىنىڭ ئاساسى بولغان. مەسىلەن، «ياغاچ ئات» چۆچىكىدە، تۆمۈرچى يۈزىنىڭ تاغار ئاشلىقىنى كۆتۈرۈپ، دېڭىز - ئوكيانلاردا ئۈزەلەيدىغان تۆمۈر بېلىق ياسايدۇ؛ ياغاچچى بولسا ئۇچۇپ بىر كۈن ئىچىدە پۈتۈن دۇنيانى ئايلىنىپ چىقالايدىغان ياغاچ ئات ياسايدۇ، كېيىن بۇ ئات شاھزادىنىڭ يىراق شەھەردىكى مەلىكە بىلەن مۇھەببەت باغلىشى ۋە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ مەلىكىنى ئېلىپ كېلىشىدە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پادىشاھ ياغاچچىغا كۆپ ئىنئام بېرىدۇ. روشەنكى، «ئۇچالايدىغان ياغاچ ئات» بىلەن «دېڭىزدا يۈزەلەيدىغان تۆمۈر بېلىق» ئۆز ۋاقتىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىلغار قاتنىش قوراللىرىنى ياساش ئارزۇسىنىڭ ئىپادىسىدۇر. «خاسىيەتلىك تاش» چۆچىكىدە، كىشىلەرنىڭ تىببىي ئىلىمىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇن چۆچەكلەردە يەنە سىرلىق كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە ئەسۋاب - قوراللار بار. بۇ قوراللار ئارقىلىق ئاجايىپ مۇشەققەتلىك ئىشلارنى كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئورۇندىغىلى بولىدۇ. ئەمگەكچى خەلقنىڭ بۇنداق خاسىيەتلىك قوراللارنى ياساش ئارزۇلىرى چۆچەكلەردە قىزىقارلىق فانتازىيىنى پەيدا قىلىپ، كۆز ئالدىمىزدا باشقىچە گۈزەل دۇنيانى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

4. ئۆگەي ئانا ھەققىدىكى چۆچەكلەر. بۇنداق چۆچەكلەردە، ئۆگەي ئانا تەزىپىدىن خارلانغان يېتىم قىزىلارنىڭ تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەلۇمكى، ئۇزاق داۋام قىلغان فېئوداللىق جەمئىيەتتە، نىكاھدىكى ئەركىنلىك تۇرمۇشتىكى يوقسۇزلۇق، كېسەللىك ۋە ئۆلۈم تۈپەيلىدىن، نۇرغۇن بالىلار ئۆز ئانىسىدىن ئايرىلىپ، ئۆگەي ئانىغا قېپىلىپ، ئېغىر كۈلپەتلەرگە دۇچار بولغان. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ بىر قىسمىدا مانا شۇ رېئاللىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «ئالتۇن كەش»، «يېرىل تېشىم»، «ھىكمەتلىك ساندۇق» قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق مەزمۇندىكى چۆچەكلەردۇر. «ئالتۇن كەش» چۆچىكىدىكى ھەجەر قىز «ئانىنىڭ كۆيۈكىنى يەپ، ئانىنىڭ سۇيۇقىنى ئىچىپ»

، جۇل- جۇل كىيىملەرنى كىيىپ، ئۆگەي ئانىدىن دائىم تىل - ئاھانەت ئاڭلاپ چوڭ بولىدۇ. ئۇ كۈندۈزى بىر تەرەپتىن پادا باقسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئوتۇن تېرىپ، يىپ ئىگىزىپ كەچكىچە تىنىم تاپمايدۇ. كەچتە ئۆيگە كەلگەندىن كېيىن ئاش ئېتىپ، نان يېقىپ، كىر يۇيۇپ يېرىم كىچىگىچە ئېشىلەپ، ئانىدىن قويلار بىلەن ئېغىلدا ياتىدۇ. شۇنداق قىلىشىمۇ يەنىلا ئۆگەي ئانىنىڭ تىل - دەشنام، تايماقلىرىدىن قۇتۇلالمايدۇ. «ھىكمەتلىك ساندۇق» چۆچىكىدىكى يېتىم قىز بولسا ئۇنىڭدىنمۇ بەتتەر خارلىنىپ، يىرتقۇچلارغا يەم قىلىپ بېرىش ئۈچۈن جاڭگالغا تاشلىۋېتىلىدۇ. چۆچەكلەردىكى بۇنداق يېتىم قىزلار ئاخىرى بىر خىل ئىلاھىي كۈچنىڭ ياردىمى بىلەن زالىم ئۆگەي ئانىنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ، بەختىيار تۇرمۇشقا ئېرىشىدۇ. ئۆگەي ئانا بولسا قاتتىق جازالىنىدۇ، مەسىلەن، «ئالتۇن كەش» ۋە «ھىكمەتلىك ساندۇق» چۆچەكلىرىدە، بىر ئادىل سېھىرگەر موماي ئۆزىنىڭ كارامىتىنى كۆرسىتىپ، يېتىم قىزلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن مۇشكۈللۈكلەرنى ئاسانلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا چەكسىز مال - دۇنيا ۋە ئابروي بەخش ئېتىدۇ، شۇنداقلا ئۆگەي ئانىلارنى جېنىدىن جۇدا قىلىپ، قىزلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىپ بېرىدۇ. «يېرىل تېشىم» چۆچىكىدە، ئۆگەي ئانىنىڭ قاڭرۇق ئوغلىغا مەجبۇرىي ئېلىپ بەرمەكچى بولغان ئايغۇرنى خاسىيەتلىك تاش ئۆز قوينىغا ئېلىپ قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە چۆچەك ئىجادچىلىرى بولغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ يېتىم قىزلارغا بولغان چوڭقۇر ھېنداشلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

5. ئىنسانلار بىلەن ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى ئىپادىلەيدىغان چۆچەكلەر. بۇنداق چۆچەكلەردە، ئاساسلىقى، ئىنسانلار بىلەن ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، ھايۋانلارنى بويسۇندۇرۇش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش مەزمۇنلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «موماي بىلەن بۆرە»، «ئادەم قالتىسمۇ ھايۋانمۇ»، «قازان توۋى»، «بالا بىلەن يولۋاس»، «ھەمزە باي» قاتارلىق چۆچەكلەر ئەنە شۇ خىلدىكى چۆچەكلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ. «ھەمزە باي» ناملىق چۆچەكتە تۈلكە دائىم بىر كەمبەغەلنىڭ ئانارلىرىنى ئوغۇرلايدۇ، كەمبەغەل ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن ئۇنى تۇتۇۋالىدۇ، تۈلكە ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سورايدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ھىيلىگەرلىكى بىلەن كەمبەغەلگە ياردەم قىلىپ، ئۇنى نۇرغۇن بايلىققا ئىگە قىلىدۇ. بۇ خىلدىكى چۆچەكلەر خاسىيەتلىك نەرسىلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەرگە يېقىنراق كېلىدۇ، ئەمما ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ھايۋانلار بىلەن ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت خاسىيەتلىك نەرسىلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەردىكىگە ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، خاسىيەتلىك نەرسىلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەردىكى ئادەملەر ئادەتتە ھايۋانلارغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن ياخشىلىق قىلىدۇ. ھايۋانلارمۇ ئۇلارغا ياخشىلىق بىلەن جاۋاب قايتۇرىدۇ. ئەمما بۇ تۈردىكى چۆچەكلەردە ئىنسان بىلەن ھايۋان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۈرەش تۈسىنى ئالغان بولىدۇ. مەسىلەن، «ئادەم قالتىسمۇ، ھايۋانمۇ؟» چۆچىكىدە، ھايۋانلار ئارىسىدا ھايۋانلار بىلەن ئادەمنىڭ قايسى كۈچلۈكلىكى ھەققىدە قىزغىن بەس - مۇنازىرە بولىدۇ. ئاخىرى ھايۋان كۈچلۈك دەپ قارىغان شىر بىلەن تۈلكە بىر ئادەم بىلەن ئېلىنىپ مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كېتىدۇ. «موماي بىلەن بۆرە» ناملىق چۆچەكتە بولسا موماي ئۆز قوزىسىنى يەپ كەتكەن بۆرىنى ئىنتايىن ئۈستىلىق بىلەن

ئولتۇرۇپ تاشلايدۇ. بۇنداق چۆچەكلەردە، شىر، يولۋاس، بۆرە، تۈلكە قاتارلىق ھايۋانلار ئىنتايىن ئاجىز ۋە ئەخمەق قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. چۆچەكلەردىكى ئادەملەر ئۇلارنى ئاسانلا يېتىدۇ ۋە ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. بۇنىڭدا، شۈبھىسىز ھالدا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھايۋانات دۇنياسىنى بويىنىدۇرۇش ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن.

6. ئادەملەشتۈرۈلگەن ھايۋانلار ھەققىدىكى چۆچەكلەر. بۇ خىلدىكى چۆچەكلەرنىڭ ئاساسلىق تېمىسى ئادەملەر ئارىسىدىكى زالىملىق ۋە ئۇنىڭغا قارشى كۈرەشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، رەزىللىك بىلەن ئاق كۆڭۈللۈك، راستچىللىق بىلەن ساختىلىق، دانالىق بىلەن نادانلىق ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك زىددىيەت، كۈرەشلەر ئادەملەشكەن ھايۋانلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇ خىل چۆچەكلەردە، كۆپىنچە، قوي، ئۆچكە، كالا قاتارلىق ھايۋانلار ئارقىلىق ياۋاش ۋە ئەقىللىق كىشىلەرنىڭ ئوبرازى يارىتىلىدۇ ۋە ئۇلار بۆرە، شىر، يولۋاس، تۈلكە قاتارلىق ھايۋانلار ئارقىلىق يارىتىلغان ئاچكۆز، ياۋۇز، ئالدامچى كىشىلەرنىڭ ئوبرازىغا قارشى قويۇلىدۇ. «قورقاق»، «ئىت بىلەن تۈلكە»، «ئۆچكەنىڭ يولۋاسىنى بايلىشى»، «يولۋاش بىلەن توشقان»، «تۆت دوست»، «باتۇر ئۆچكە» قاتارلىق چۆچەكلەر ئەنە شۇنداق چۆچەكلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ.

ئادەملەشتۈرۈلگەن ھايۋانلار ھەققىدىكى چۆچەكلەر قوتۇق روماننىڭ تۈسكە ئىگە بولغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھايۋانلار مۇناسىۋىتىدە ۋەھشى، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئاجىز ۋە ياۋاش ھايۋانلارنى بوزەك قىلىشى ۋە ئۇلارنى ئۆزلىرىگە يەم قىلىشى بىر تەبىئىي ۋە ئويىپىكىتىپ ھادىسە بولسىمۇ، بۇ خىل مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن ھايۋانات چۆچىكىدە ئىش ھامان بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقىدۇ، يەنى ئاجىز ۋە ياۋاش ھايۋانلار يەم پاراسەتكە ۋە ئىناقلىق - ئۆملۈككە تايىنىپ، ھەمىشە بالايىغا تەتتىن قوتۇلۇپ قالىدۇ ياكى ئۆزىدىن كۈچلۈك ۋەھشى يىرتقۇچلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال رېئاللىقتا زادىلا كۆرۈلمەيدۇ، لېكىن ئۇ بىر خىل ئىجتىمائىي غايىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى سۈپىتىدە چۆچەكلەرنى تېخىمۇ يۈكسەك ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىدۇ.

7. سىنىپىي كۈرەش تېما قىلىنغان چۆچەكلەر. بۇ خىل چۆچەكلەر سىنىپىي جەمئىيەتتە يارىتىلغان بۇلۇپ، ئۇلاردا ئېزىش ۋە ئېزىلىش توغرىسىدىن توغرا ئىپادە قىلىنغان، بۇ خىل چۆچەكلەردە دېھقان، گاداي، پادىچى، چاكار ۋە ھۈنەرۋەنلەر بىلەن باي، قازى ۋە پادىشاھلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت - توقۇنۇشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ خىل چۆچەكلەرنى باي بىلەن كەمبەغەل ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تەسۋىرلىنىدىغان چۆچەكلەر ۋە نامراتلار بىلەن پادىشاھلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تەسۋىرلىنىدىغان چۆچەكلەر دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈش مۇمكىن. بۇ خىل چۆچەكلەردە، بايلار بىلەن كەمبەغەل ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تەسۋىرلىنىدىغان چۆچەكلەردە، بايلارنىڭ كەمبەغەللىرىنى، چاكارلارنى پادىچىلارنى بىر مەزگىل ئىشلەتكەندىن كېيىن بىرەر بانا سەۋەب بىلەن، ئۇلارغا ھېچقانداق ھەق بەرمەستىن ھەيدىۋەتكەنلىكى، ھەتتا ئۇلارنى ئولتۇرۇۋەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. ئەمما ئاخىرى چاكارلار ئويغىنىپ، ئۆز ئەقىل -

پاراستىنى ئىشقا سېلىپ، رەھىمسىز بايلاردىن ئىنتىقام ئالىدۇ. مەسىلەن، «باي بىلەن چاكار»، «باي بىلەن قويچى»، «باي بىلەن مەسۇم تاز»، «كەنجى باتۇر» قاتارلىق چۆچەكلەر ئەنە شۇنداق چۆچەكلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۇنداق چۆچەكلەردىكى بايلار كەمبەغەللەرنى ھەقسىز ئىشلىتىپ ئېكىپىنلاتاتىسى قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئۇلارنى بوزەك قىلىدۇ ۋە خارلايدۇ، ئەمما ئاخىرى ئۆزلىرى شەرمەندە بولۇپ تۈگىشىدۇ. مەسىلەن، «كارىزدىكى بۆدۈنە» چۆچىكىدىكى باي بىر كەمبەغەل دېھقاننى بوزەك قىلىپ، ئىچ پۇشقىنى چىقىرىپ ئوينىيدۇ، بىراق بىردەمدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئۆچكۈزۈلۈكى تۈپەيلىدىن بالا قازاغا ئۇچراپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. «ئۈجمە سايىسى» چۆچىكىدىكى بېخىل ۋە ئاچكۆز باي كەمبەغەل يىڭىت ئەپچىلەمگە ئۈجمە سايىسىنى سېتىپ، ئۇنى تازا ئەخمەق قىلىدىم دەپ ئويلايدۇ. ئەمما ئەپچىلەم قاتارلىق كەمبەغەل يىڭىتلەر باينىڭ پۇل دەپسە جېنىنى بېرىدىغان ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۈجمە سايىسىنى سېتىۋالغاندىن كېيىن ھەقلىق يوسۇندا ئۇنىڭ ھويلا ۋە ئۆگزىلىرىدە بىخارامان ئويناپ، باينىڭ بېشىغا دەپسەپ راشا ئۆچىنى ئالىدۇ ۋە ئۇنى ئۆيدىن تالاغا چىقالمايدىغان قىلىپ قويىدۇ، خەلقى ئالەم ئالدىدا رەسۋا بولغان باي ئاخىرى باشقا يۇرتقا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

نامراتلار بىلەن پادىشاھلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت - كۈرەشلەر تەسۋىرلىنىدىغان چۆچەكلەردە، كەمبەغەل، ھۈنەرۋەن ۋە نامرات دېھقانلار پادىشاھ بىلەن بىۋاسىتە ئېلىشىدۇ. «ياماقچى بىلەن پادىشاھ»، «گاداي بىلەن شاھ» چۆچەكلىرىدە ياماقچى بىلەن گاداي پادىشاھنىڭ خەلققە سالغان ئېغىر زۇلۇمىدىن شىكايەت قىلغانلىقى ئۈچۈن پادىشاھ تەرىپىدىن قاتتىق جازالىنىدۇ (ياماقچىنىڭ ھۈنەر قىلىشى مەنىسى قىلىنىدۇ، گاداي بولسا تۈرمىگە تاشلىنىدۇ). ئەمما ئۇلار ئاخىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراستىسى ۋە قابىلىيىتىنى ئىشقا سېلىپ ئازادلىققا ئېرىشىدۇ. «ئالتۇنچى بوۋاي»، «چېچەن تاز»، «ئانار» چۆچەكلىرىدە كۆپرەك مۇنازىرە ۋە سوئال - جاۋاب ئۇسۇلى ئارقىلىق زالىم پادىشاھ مات قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «چېچەن تاز» چۆچىكىدە، ئى - نى شاھزادىلەر جاۋاب بېرەلمىگەن سوئالغا ئادەتتىكى پادىچى تاز جاۋاب بېرىپ ۋە پادىشاھنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قۇتۇلۇپ، مەلىكە بىلەن توي قىلىدۇ. «ئالتۇنچى بوۋاي» چۆچىكىدە، بوۋاي خەلقىنى ئالۋاڭ - ياساق دەستىدىن زار قاختاتقان زالىم پادىشاھنى ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن قاپقانغا چۈشۈرۈپ، بىر ئېغىز جاۋاب بىلەنلا مات قىلىپ، كىشىلەرنى مال - دۇنياغا ئىگە قىلىدۇ.

سەنئىيى كۈرەشنى ئىپادىلەيدىغان چۆچەكلەر ئىچىدە يەنە فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ چىرىكلىكىنى پاش قىلىدىغان چۆچەكلەرمۇ بار. مەسىلەن، «پادىشاھنىڭ ئاقساقال تەيىنلىشى» چۆچىكىدە، فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى ئەمەلدارلارنىڭ پۈتۈنلەي چىرىكلىشىپ كەتكەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. سەنئىيى كۈرەشنى ئىپادىلەيدىغان چۆچەكلەردە، بىر تەرەپتىن، رېئال زۇلۇم پاش قىلىنىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇسى ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ ئەزگۈچىلەر يوقىتىلىدۇ.

8. دانىشمەنلىك ھەققىدىكى چۆچەكلەر. بۇ خىل چۆچەكلەردە، ئەمگەكچى خەلقنىڭ دانىشمەنلىكى ۋە مول تۇرمۇش بىلىملىرىگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى دانىشمەن قىزلار توغرىسىدىكى چۆچەكلەر تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق

چۆچەكلەردە، ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدىن چىققان قىزلار پادىشاھنىڭ باشقىلارنى جازالاش نىيىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان قىيىن سوئاللىرىغا ئۈستىلىق بىلەن جاۋاب بېرىپ قېرىنداشلىرىنى ياكى ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، «چېچەن كېلىن»، «چېچەن قىز چىمەنخان» چۆچەكلىرى ئەنە شۇنداق چۆچەكلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ. «دانىشمەن قىز» غا ئوخشاش چۆچەكلەردە بولسا پادىشاھ ئۆزىنىڭ تولىمۇ دۆلىتىدىن بىر ئاددىي قىز ئالدىدا شەرىپەندە بولۇپ، نومۇسقا چىدىماي ئۆلۈۋالىدۇ.

يەنە يەنى چۆچەكلەردە پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئىز باسارى بولغان دۆت ۋە ئەخمەق بالىسىنى خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ دۆلەتنى ئىدارە قىلالمايدۇ دەپ ئەندىشە قىلىپ، ئۇنىڭغا ئەقىل ئۆگىتىپ توغرا يولغا باشلايدىغان بىرەر ئەقىللىق قىزنى ئىزدەپ پۇقرالار ئارىسىغا بارىدۇ. نەتىجىدە بىر كەمبەغەلنىڭ قىزى بۇنداق تەلەپكە لايىق كېلىپ ئوردىغا كېلىپ كېتىلىدۇ. مەسىلەن، «گومۇش شاھزادە بىلەن چېچەن قىز»، «ئەقىللىق قىز»، «كۆڭۈلدىكىدەك كېلىن» چۆچەكلىرى ئەنە شۇنداق چۆچەكلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ.

دانىشمەنلىك توغرىسىدىكى چۆچەكلەرنىڭ يەنە بىر قىسمىنى مول تۇرمۇش تەجرىبىسىگە ئىگە كىشىلەرنىڭ بىلىملىرى ۋە دانىشمەن بوۋايلىرىنىڭ ياشلارغا قىلغان ۋەز-نەسىھەتلىرى ھەققىدىكى چۆچەكلەر تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق چۆچەكلەرنىڭ قەھرىمانلىرى ئۆزلىرىنىڭ زىرەكلىكى، ئەقىل-پاراسىتى ۋە مول تۇرمۇش تەجرىبىسىگە تايىنىپ بىرەر ئىش توغرىسىدا توغرا ھۆكۈم چىقىرىدۇ، كىشىلەرگە يول كۆرسىتىدۇ، نەسىھەت قىلىدۇ ياكى پادىشاھ-ۋەزىرلەرنىڭ قىيىن سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىدۇ. مەسىلەن، «دانىشمەن ئادەم ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى» چۆچىكى رازۇپتىكا خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئۈچ ئوغۇل ئەتراپىدىكى نەرسە-كېرەكلەرنى كۆزىتىش ئارقىلىق توغرا ھۆكۈم چىقىرىپ، بۇرۇن يۈز بەرگەن تۆت ئىشنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى كەينى-كەينىدىن ئېنىقلاپ چىقىدۇ. «ئەقىللىق بالا» چۆچىكىدە بولسا قازى-كالان ۋە پادىشاھلارمۇ بىر تەرەپ قىلالىغان چىگىش مەسىلىلەرنى بىر كىچىك بالا ئۆزىنىڭ يۈكسەك ماھارىتى ۋە ئەقىل-پاراسىتىگە تايىنىپ بىردەمدىلا ئادىللىق بىلەن ھەل قىلىۋېتىدۇ. «ئۈچ مىڭ تىللىق ئۈچ ئېغىز سۆز»، «ئۈچ ۋەسىيەت»، «ئالدىراغۇلۇق» چۆچەكلىرىدە، تۇرمۇش بىلىملىرىگە مول كىشىلەر (بولۇپمۇ دانىشمەن بوۋايلىرى) نىڭ ياشلارغا قىلغان ئاقىلانە نەسىھەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. «ئۈچ ئوغۇل»، «بىر نان»، «بايۋەچچە بىلەن پەملىك ئايال»، «چۆچە» چۆچەكلىرىدە ئەمەلىي تۇرمۇش تەجرىبىلىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

بۇ خىل چۆچەكلەرنىڭ يەنە بىر قىسمىدا چۆچەك قەھرىمانلىرى خۇددى دانىشمەن قىزلارغا ئوخشاشلا قىيىن سوئالغا جاۋاب بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى نامايان قىلىدۇ. مەسىلەن، «ئەقىللىق ئادەم»، «ئەركەكمۇ، ئۇرغاچمۇ؟» مۇشۇنداق چۆچەكلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ.

9. مۇھەببەت چۆچەكلىرى. بۇنداق چۆچەكلەردە فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ ئىسيانكار روھى تەسۋىرلىنىدۇ. بۇنداق چۆچەكلەردە بىر بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەن قىز-يىگىتلەرنىڭ مۇھەببەت ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۆرسەتكەن قەيسەرلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇ خىل چۆچەكلەرنى ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن:

بىر خىلى كەمبەغەل قىز - يىگىتلەرنىڭ مۇھەببىتى بايان قىلىنىدىغان چۆچەكلەر. «گۈل تاجىغا نېمە قىلدى؟»، «رەنا بىلەن ۋاپا»، «پادىشاھ بىلەن باققال» قاتارلىق چۆچەكلەرنى بۇنىڭغا مىسال قىلىش مۇمكىن. بۇ خىل چۆچەكلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلاردا كەمبەغەل قىز - يىگىتلەر بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشۈپ، خۇشال - خورام يۈرگەن كۈنلەردە، پادىشاھنىڭ ئاشۇ قىزلارغا كۆزى چۈشۈپ، ئۇلارنى بۇلاپ مەجبۇرىي نىكاھىغا ئالماقچى بولغانلىقى، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ مۇھەببىتى تۈزغاقتەك تۈزۈپ، ئۇلار ئېغىر كۈلپەتكە دۇچار بولغانلىقى، ئەمما قىزلارنىڭ پادىشاھقا ھەرگىز باش ئەگمەي، باتۇرانا كۈرەش قىلغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. «گۈل تاجىغا نېمە قىلدى؟» چۆچىكىدىكى گۈل تاجى پادىشاھ بىلەن ئەنە شۇنداق ئېلىشىدۇ، گۈل ئەسلىدە بىر پادىچىنىڭ قىزى بولۇپ، ئۆزىگە ئوخشاش ئاق كۆڭۈل پادىچى يىگىت بىلەن مۇھەببەت باغلايدۇ، ئۇ كېيىن زالىم پادىشاھ تەرىپىدىن ئوردىغا ئېلىپ كېتىلگەندىمۇ، سۆيگەن يارىغا باشتىن - ئاخىر سادىق بولۇپ، پادىشاھقا قىلچىمۇ بويسۇنمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ بەختسىز ئاشۇق - مەشۇقلار پادىشاھ تەرىپىدىن دەھشەتلىك تۈردە جازالىنىدۇ. «رەنا بىلەن ۋاپا» چۆچىكىدە، بىر جۈپ دېھقان قىز - يىگىتنىڭ مۇھەببىتى تەسۋىرلىنىدۇ. پادىشاھ ئۆزىنىڭ ھوقۇقىغا تايىنىپ، قىزنى بۇلاپ كەتكەندىن كېيىنمۇ، مۇھەببەتداشلار بىر - بىرىگە بولغان ئەقىدىسىنى باشتىن - ئاخىر يوقاتمايدۇ، قىزنىڭ پەم - پاراستى ئارقىلىق نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەت ۋە خېيىم - خەتەرلەرنى يېڭىپ، ئاخىرى پادىشاھنى ئۆلتۈرۈپ، مۇراد - مەقسەتلىرىگە يېتىدۇ. «پادىشاھ بىلەن باققال» چۆچىكىدىمۇ پادىشاھ تەرىپىدىن زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىنغان ئايخان ئىسىملىك چىرايلىق ياش ئايال پادىشاھ ئوردىسىنى ئۆزىنىڭ كەپسىگە، پادىشاھنى بولسا باققالچىلىق قىلىدىغان نامرات ئېرىگە تەڭ قىلمايدۇ. ئاخىرى ئۇلار ئۈستىلىق بىلەن پادىشاھنى ئۆلتۈرۈپ قايتا بىرلىشىدۇ.

مۇھەببەت ئىرىكىلىكىنى تەشەببۇس قىلىدىغان چۆچەكلەرنىڭ يەنە بىر خىلى مەلىكە، خېنىملار بىلەن كەمبەغەل يىگىتلەرنىڭ مۇھەببىتى تەسۋىرلىنىدىغان چۆچەكلەردۇر. بۇ خىل چۆچەكلەردىكى مەلىكە - خېنىملار فېئوداللىق تەبىقە قارىشى ۋە ئاتا - ئانىسىنىڭ توسقۇنلۇقلىرىغا قارشى كەمبەغەل يىگىتلەرنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ئۇلار بىلەن توي قىلىپ بەخت - سائادەتكە ئېرىشىدۇ. مەسىلەن، «سەپەر قۇل» چۆچىكىدىكى مەلىكە سەپەر قۇل ئىسىملىك چاكارنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ، پادىشاھ غەزىپىگە پايلىماي سەپەر قۇلنى ئاتقا سۆرتىپ ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇيدۇ، ئەمما بەختكە يارىشا سەپەر قۇل تىرىك قالىدۇ، مەلىكە بولسا تۈرلۈك ئازابلاشلارغا بەرداشلىق بېرىپ، دادىسىغا قارشى كۈرەش قىلىپ، ئاخىرى سەپەر قۇل بىلەن بىرلىشىدۇ، «ئىسكەندەر بىلەن ھۆرلىقا» چۆچىكىدىكى مەلىكە ھۆرلىقا مۇساپىر يىگىت ئىسكەندەرنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل پاراستىگە تايىنىپ، قارا نىيەت شاھزادە ۋە ئوغرىلار بىلەن ئېلىشىپ غەلبە قىلىدۇ. «ئالتۇن كۈكۈللۈك بالا»، «ھۈۋەي باتۇر» ناملىق چۆچەكلەردە باينىڭ قىزلىرى يېتىم بالا شانىياز ۋە ھۈۋەي باتۇرلارنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئاتا - ئانىسىنى تاشلاپ، ئۇلار بىلەن قېچىپ كېتىدۇ.

10. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ھەققىدىكى چۆچەكلەر. بۇ خىلدىكى

چۆچەكلەردە، پاكلىق بىلەن سۇيىقەست، چىنلىق بىلەن ساختىلىق، ئاقكۆڭۈللۈك بىلەن ھىيلىگەرلىك، گۈزەللىك بىلەن سەتلىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت توقۇنۇشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، پاكلىق، چىنلىق، ئاق كۆڭۈللۈك ۋە گۈزەللىكنىڭ رەزىللىك، ساختىلىق، ھىيلىگەرلىك ۋە سەتلىك ئۈستىدىن مۇقەررەر غەلبە قىلىدىغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل كۈرەش ئادەتتىكى پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىمۇ بولىدۇ (مەسىلەن، «ياغاچچى بىلەن بۇياقچى»، «ئادان بىلەن نادان» چۆچەكلىرىدىكىگە ئوخشاش)، ئەزگۈچى سىنىپلار ئىچىدىمۇ بولىدۇ (مەسىلەن، «دانىشمەن ۋەزىر» چۆچىكىدىكىگە ئوخشاش)، ھەتتا ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىللار ئوتتۇرىسىدىمۇ بولىدۇ (مەسىلەن، «كالىك ئالتۇن»، «پادىشاھنىڭ ئۈچ قىزى» چۆچەكلىرىدىكىگە ئوخشاش). يۇقىرىدىكى چۆچەكلەردە سەلبىي قەھرىمان ئىجابىي قەھرىماننىڭ بىرەر مۇۋەپپەقىيىتىنى كۆرگەندىن كېيىن، ھەسەت ئوتىدا كۆيۈپ تۇرالماي قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىجابىي قەھرىماننىڭ مال - مۈلكىنى، ھوقۇقىنى ياكى شان - شەرىپىنى يوقىتىش ئۈچۈن سۇيىقەست، ئالدامچىلىق ۋە زورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ، ئەمما ئاخىرى ئالدىنغۇچى ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ئىجابىي قەھرىمان ئۆزىنىڭ ئەقلىگە ياكى تاسادىپىي يۈز بەرگەن ھادىسىلەرگە تايىنىپ دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چۆچەكتە ياخشىلىقنىڭ يامانلىق ئۈستىدىن قىلغان غەلبىسىگە تەنتەنە قىلىنىدۇ.

11. ھەجۋىي چۆچەكلەر. بۇ خىل چۆچەكلەر كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىدىكى جاھىللىق، بىلەرمەنلىك، ئەخمەقلىق، پىخسىقلىق، سادەلىق، دۆتلۈك، نادانلىق، ھازازۇللۇق، ھورۇنلۇق، يالغانچىلىق ۋە باشقا يارىماس ئىللەتلەرنى ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن ھەجۋىي قىلىپ، ئۇنىڭ كىشىلەرگە كەلتۈرىدىغان يامان ئاقىۋىتىنى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «شىتە بىلەن پىتە» چۆچىكىدىكى ئەر - خوتۇنلار ئۆز ئۆيىدە تىنچ - ئامان تاماقمۇ يېيەلمەي، بىرمۇنچە ئەخمىقانە ھەرىكەتلەرنى قىلىپ، ھەممە نەرسىسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. «ئوبۇل كاج بىلەن جەمىلەك جاھىل» چۆچىكىدە، جاھىل ئەر - خوتۇنلار كاجلىق قىلىپ بىر - بىرىگە زادىلا يول قويماي، ئاخىرى ۋەيران بولىدۇ. «بىلەرمەن» چۆچىكىدىكى ئەر - خوتۇنلار بىلەرمەنلىك قىلىپ، يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئاقىۋەتكە قالىدۇ. «يامان خوتۇندىن بەزگەك جىن قاچار» چۆچىكىدە، بىر ھازازۇل ئايالنىڭ ئۇرۇشقا قىلىق قىلىپ ھەممە كىشىنى بىزار قىلغانلىقى، ھەتتا جىنمۇ ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىسا بەش كۈنلۈك يەرگە قاچىدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. «ئۈچ بەگگە» چۆچىكىدە، ياز كۈنى دەرەخنىڭ سايىسىدا بەك چىكىپ، پو ئېتىپ كۈن ئۆتكۈزۈدىغان

بەھگىلەرنىڭ قىش كۈنى كىشىلەرنىڭ تونۇرىنىڭ بېشىدا لالما ئىتتەك ئۆلەر ھالەتتە يۈرگەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ. «ھورۇننىڭ ئاقسۈتى» چۆچىكىدىكى ھورۇنلار ئورنىدىن تۇرۇپ قېچىپ كېتىشىمۇ ھورۇنلۇق قىلىپ ئوتتا كۆيۈپ كېتىدۇ. «ئۈچ ئەخمەق» چۆچىكىدىكى ئەخمەقلەرنىڭ پائالىيىتى تېخىمۇ كۈلكىلىك بولۇپ، بىرىنچى ئەخمەق تۇخۇم سالغان ئاغزىنى ساتراشقا يارغۇزىدۇ. ئىككىنچى ئەخمەق ئايالى ئېيتىپ بەرگەن «ئۇپا» دېگەن سۆزنى ئۇنتۇپ قېلىپ، ئۇنى چۈشۈرۈپ قويۇپتىمەن دەپ ئىككى كۈن ئىزدەيدۇ. ئۈچىنچىسى، خوتۇنى ئۇنى يوقاپ كەتمىسۇن دەپ سېلىپ قويغان بەلگىنى يوقىتىپ قويۇپ، ئۆزۈمنى يوقىتىپ قويدۇم دەپ ئاۋازە بولىدۇ.

ھەجۋى چۆچەكلەرنىڭ يەنە بىر قىسمىدا نادانلىق ۋە دۆتلۈك تەقىد قىلىنىپ، ئۇنىڭ كۈلكىلىك ئاقسۈتلىرى ئېچىپ تاشلىنىدۇ، مەسىلەن، «گومۇش شاھزادە» چۆچىكىدە شاھزادە قېيىن ئانىسىنىڭ ئالدىدا ئىنتايىن ئەخمىقانە ھەرىكەت قىلىپ قاتتىق رەسۋا بولىدۇ. «ئەينەك» چۆچىكىدە، ئۆمىردە ئەينەك كۆرۈپ باقمىغان بىر نادان پىزا ئايلى ئېرى شەھەردىن ئەكەلگەن ئەينەكنى كۆرۈپ، خاتا چۈشەنچىگە كېلىپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئاجايىپ قىزىقارلىق ئىشلار يۈز بېرىدۇ.

«سىرلىق مازار» چۆچىكىمۇ ئەنە شۇنداق نادانلىق تەقىد قىلىنغان ھەجۋى چۆچەكلەرنىڭ بىرىدۇر.

يۇقىرىدا بىز ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنى 11 تۈرگە بۆلۈپ كۆرسەتتۇق، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئالدىنقى تۆت تۈردىكى چۆچەكلەر سېھىرلىك چۆچەكلەر، 5 — 6 - تۈردىكى چۆچەكلەر ھايۋانات چۆچەكلىرى، 7 — 10 - تۈردىكى چۆچەكلەر تۇرمۇش چۆچەكلىرى، 11 - تۈردىكى چۆچەكلەر بولسا ھەجۋى چۆچەكلەردۇر. بۇ 11 تۈردىكى چۆچەكلەرنىڭ ھەر بىرى مەزمۇن ۋە ئوبراز جەھەتتىن باشقا تۈردىكى چۆچەكلەردىن روشەن پەرق قىلىدۇ. ئەمما ئەينى بىر تۈرگە تەۋە چۆچەكلەر ئوتتۇرىسىدا شۇنچىلىك يېقىن ئوخشاشلىق باركى، مەلۇم نۇقتىدىن ئالغاندا، ئۇلارنى بىرلا ھېكايىنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىرى دېيىش مۇمكىن. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئەسلىدىكى بىر پارچە چۆچەك زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئوخشىمىغان كىشىلەر ئارىسىدا ۋە ئوخشىمىغان رايونلاردا تارقىلىش جەريانىدا ئاستا - ئاستا ئۆزگىرىش ياساپ، بىر نەچچە چۆچەككە پارچىلىنىپ كېتىپ، بىر تۈر بولۇپ شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 11 تۈرنىڭ ھەر بىرى تۈرگە تەۋە چۆچەكلەرنى «يىلتىزداش چۆچەكلەر» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

قۇمۇل شېۋىسىدە ئەكس ئەتكەن بەزى ئۆرپ - ئادەتلەر توغرىسىدا

پەرىدە ھامۇت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، قۇمۇل شېۋىسى ھەققىدىكى ئىلگىرىكى تەتقىقاتلاردىن پەرقلىق ھالدا، شېۋە سۆزلىرى مەدەنىيەت تىلشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىنىپ، ئۇلاردا ئەكس ئەتكەن بەزى ئۆرپ - ئادەتلەر قىسقىچە ئىزاھلىنىدۇ.

قۇمۇل رايونى غەربىي دىيار مەدەنىيىتى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى بىلەن موڭغۇل - مانجۇ مەدەنىيىتى ئۆزئارا تۇتاشقان ھەم ئۆتۈشكەن ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە مۇھىم جاي، شۇنداقلا، قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مۇھىم قاتناش ھەم سودا تۈگۈنى. دىنىي ئېتىقاد نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ رايوندىكى ئۇيغۇرلار باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاشلا، ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ھەر خىل ئېتىقادىي دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان، بولۇپمۇ شامان دىنى ئۇلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۈزۈمىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، بۇ تەسىر مەيلى چوڭقۇرلۇق ياكى كەڭلىك جەھەتتىن بولسۇن، باشقا رايونلاردىكىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. چۈنكى، ئىسلام دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن تارقىلىشقا باشلاپ، قۇمۇلغا يېتىپ كىرگەچە مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن. قاراخانىلار خانلىقىنىڭ پادىشاھى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قۇبۇل قىلغان ۋاقىتتىن ھېسابلىغاندىمۇ قۇبۇل ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەسمىي ئومۇملىنىشى قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكىدىن 600 يىلدىن كېيىن بولغان. دېمەك، قۇمۇلۇقلار ئۇيغۇرلار ئىچىدە شامان دىنى ۋە بۇددىيە دىنىنىڭ تەسىرىگە ئەڭ كۆپ ئۇچرىغان، ئىسلام دىنىنى ئەڭ كېيىن قوبۇل قىلغان ۋە ئىسلام دىنى تەسىرىدىكى رايونلارنىڭ ئەڭ شەرقىگە جايلاشقان. مانا مۇشۇنداق جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرىدە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، ۋە گرامماتىكا جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باشقا ئۇيغۇر شېۋىلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلېمېنتلىرىنى ئەڭ كۆپ ساقلاپ قالغانلىقى ۋە ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە ئەڭ

غاز ئۇچرىغانلىقى بىلەن، شۇنداقلا، ئالتاي شۇناسلار تەرىپىدىن قەدىمكى ئالتاي تىللىرى ئېلىمىنىڭ دەپ قارىلىۋاتقان، يەنى موڭغۇل - مانجۇ تىللىرى بىلەن ماسلىق مۇناسىۋەتتىكى بىرمۇنچە ئېلىمىنىڭ تا ھازىرغىچە ساقلاپ قالغانلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدىغان رايون خاراكتېرلىك تىلى — قۇمۇل شېۋىسى شەكىللەنگەن. ئالايلىق، «ئۆز (ياغ، ماي)، ئوق (ئۇلۇش)، ئۆچمەك (سۆيمەك)، ئەرن (كاپۇك)، ئۇچماق (جەننەت)، ئارداق (ئارتاق (بۇزۇق، بۇزۇلغان)، ئۇمۇنماق (ئۈمىدلەنمەك)، ئىنەنمەك (ئىنەنماق (ئىشەنمەك)، شىش (سىش (زىخ)، چىغىر (چاغىر (شاراپ)، تۆشەك (ئورۇن - كۆرپە)، كۆشىگە (كۆشەك (پەردە)، تومۇ (تۇماغۇ (زۇكام)، كۆندۈك (كەندۈك (ساپالدىن ياسالغان كۆپ، ساندۇق)، موڭقۇي (شىلىم)، ياپۇرماق (يوشۇرماق) دېگەندەك نۇرغۇنلىغان سۆزلەر قۇمۇل شېۋىسىدە ساقلىنىپ قالغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر بولسا، «كۆتەل (داۋان، تۆپىلىك)، مۇڭىر (پىشانە)، خىي (كوچا، مەھەللە)، قاچار / خاچىر (مەڭز)، سۆجە (يانپاش)، خامار / خامۇر (قاڭشار)، شىرلا / شىلى (پاتاڭ)، مونوخەي / مانۇخاي (قارانچۇق)، زۇركى (يۈرەك) دېگەندەك نۇرغۇنلىغان سۆزلەر قۇمۇل شېۋىسىدە ساقلىنىپ قالغان قەدىمكى ئالتاي تىللىرىغا ئورتاق سۆزلەردۇر (بۇ سۆزلەر ھازىرقى موڭغۇل تىلىدىمۇ ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ). قۇمۇل شېۋىسى دەل مۇشۇنداق ئۆزگىچىلىكى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدىغان بولغاچقا، خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا مەملىكىتىمىزدىكى ۋە چەت ئەللەردىكى بىرمۇنچە تىلشۇناسلار ۋە تۈركولوگلار قۇمۇل شېۋىسى ھەققىدە تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان. مەسىلەن، روسىيىلىك ئالىم، قازان داشۆسىنىڭ پروفېسسورى ن. ف. كاتانوۋ (H. Ф. КАТАНОВ) 1892 - يىلى قۇمۇل شېۋىسىگە دائىر بىر قىسىم ماتېرىياللارنى توپلاپ تەتقىق قىلغان؛ 1906 - يىلى گېرمانىيىلىك ئالىم ئا. لېكوك (A. Lecoq) كۇچاردا تۇرۇشلۇق قۇمۇلۇق كىشىلەر ئارقىلىق قۇمۇل شېۋىسىگە ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاپ، تەتقىق قىلغان؛ 1914 - يىلى روسىيىلىك تۈركولوگ س. ي. مولوۋ (С. Е. МАЛЮВ) قۇمۇلنىڭ خوتۇنتام، قوراي، قارىمۇقچى، ئاقپەر، تاشار، شوپۇل قاتارلىق جايلىرىنى تەكشۈرۈپ، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى» دېگەن ئەسەرنى يازغان. ①

لېكىن، مەملىكىتىمىزدىكى ياكى چەت ئەللىك ئالىم، تىلشۇناسلارنىڭ قۇمۇل شېۋىسى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرى، ئاساسەن، نۇقۇل دىئالېكتولوگىيە، لېكسىكولوگىيە، ھەتتا ستىلىستىكا نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردىنلا ئىبارەت بولۇپ، بۇ تەتقىقات تىل بىلەن جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى قوش يۆنىلىشلىك ئۆزگىرىش مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىدىغان ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىققا، ياكى تىل ھادىسىلىرى بىلەن مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ چۈشەندۈرىدىغان مەدەنىيەت تىلشۇناسلىقىغا چېتىلمىدى. ئەمەلىيەتتە، تىل بىلەن جەمئىيەت، تىل بىلەن مەدەنىيەت چەمبەرچەس باغلانغان بولۇپ، تىل ھادىسىلىرى، جۈملىدىن دىئالېكت - شېۋە ئارقىلىق، جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى، ئۇلاردىكى تۈرلۈك ئۆزگىرىش ھەم تەرەققىياتلارنى

① تىل ۋە تەرجىمە، ژۇرنىلىنىڭ 85 - يىللىق مەخۇس سانىنىڭ 70 - بېتىگە قارالمۇن.

كۆرۈۋالغىلى ۋە چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. چۈنكى، تىلنىڭ، جۈملىدىن دىئالېكت - شېۋىلەرنىڭ تەرەققىياتىغا سەۋەب بولىدىغان ئامىللار فىزىئولوگىيە، تىل قۇرۇلمىسى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتلاردىن ئىبارەت بولۇپ، مەدەنىيەت ئامىلىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ. دىئالېكت - شېۋىلەر بولسا، مەلۇم رايوننىڭ جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى سەزگۈرلۈك بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئالايۇق، قۇمۇل شېۋىسىدىكى «تەيجى» (ۋەزىر)، مەلۇمچىبەگ (تەيجىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان، ۋاڭ بىلەن باشقىلار ئوتتۇرىسىدا ۋاسىتىچىلىك قىلىدىغان ئەمەلدار)، ئىشك ئاغىسى (ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يۆتكەش، ئۆستۈرۈش ياكى ئەمىلىدىن قالدۇرۇشقا مەسئۇل ئەمەلدار)، كىچىك تەيجى (ئوردىنىڭ ئىقتىسادى ئىشلىرىغا مەسئۇل ۋەزىر)، ئۇچبېگى (باجگىرلەر ياشلىقى)، چەببېگى (ۋاڭلار سىرتقا چىققاندا ئۇنىڭ ئەتراپىدا قۇرۇقچىلىق قىلىدىغانلارنىڭ باشلىقى)، كار (ۋاڭنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ باشلىقى)، بازار بېگى (بازار تىجارىتىگە مەسئۇل ئەمەلدار)، دورغا / دارۇغە (يېزا مەمۇرىي رايونلارنىڭ باشلىقى)، مىرغەزەپ (گۇناھقا تارتىلغانلارنى جازالاشقا مەسئۇل ئەمەلدار)، پەششاپ (كېچىدىكى ئامانلىقنى ساقلايدىغان ساقچىلارنىڭ باشلىقى)، تۇغ بېگى (بايزاقچىلار باشلىقى)، مەتەر (ۋاڭنىڭ تۆگە كارۋانلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار)، نەقەپ (ۋاڭنىڭ خاس ئىش-بېجىر گۈچىسى)، توغۇچى (كاتىپ)، خاتىپ (نىكاھ ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىم)، قورمال (ئوردىنىڭ يايلاقتىكى چارۋا-ماللىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار)، قۇشبېگى (شىكار، ئوۋ ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار)، قوۋۇقچى بەگ (شەھەر دەرۋازىلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار)، موتىنپ (دىنىي مۇپەتتىشلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار)، باقاۋۇل (ئوردىنىڭ تاماق ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىم)، غۇنچى (ئوردىدا تاماقتىن كېيىن داستىخان يىغىشقا مەسئۇل خادىم)، مىراخور (ئوردىنىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنى باقىدىغان خادىم)، يوسۇل (پەرىمان يەتكۈزگۈچى)، سەدىر (ئوردىنىڭ يەر ئىجارىلىرىنى يىغىدىغان خادىم)، بۆرەبېگى (ياۋايى ھايۋانلار ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار)، ئىتچى (ئىت ۋە قۇشلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئوردىنىڭ ئوۋ قۇشلىرىغا ئوزۇق بېرىدىغان خادىم)، ئاتىغا (شاھزادە - بەگزادىلەرنىڭ ئىنىگاتىلىرىنىڭ ئەزىلىرى كۆڭ (دېرەك)، كۆتۈك (پادىچىلارغا بېرىلىدىغان ھەق) دېگەندەك سۆزلەر قۇمۇلنىڭ ئەينى زاماندىكى سىياسىي-ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىنى قىسمەن ئەكس ئەتتۈرسە، «دۈر مۇقامى، ئۇلۇغدۈر مۇقامى، يالغۇز تۇيۇن، خۇپتى مۇقامى، جانىكەم (مۇقام نامى)، چۈشۈرگە (ھەربىر مۇقام ئىچىدىكى ئاھاڭ ئۆزگىرىشلىرى)، سوتۇق (ئاھاڭ)، چاغاناي (قومۇش سۇناي)، چاغاناق (چالغۇ سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان تەخسە) كۈگ (كۆي) قاتارلىق سۆزلەر قۇمۇلنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى قىسمەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

دېمەك، دىئالېكت شېۋىلەرنى جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت ھادىسىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق ۋە مەدەنىيەت تىلشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بولۇپ، بۇ ئارقىلىق بىر مىللەتنىڭ تارىخى، مەدەنىيەت مەنزىرىسى ۋە جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ شۇ دىئالېكت - شېۋە رايونىدىكى ئىزىلىرىنى ھەمدە شۇ

رايوننىڭ بۇ جەھەتلەردىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

دىئالېكت - شېۋىلەردىكى تارىخىي تەرەققىياتلارنى ئومۇمەن ماکرو ۋە مىكرو جەھەتتىن كۆزىتىش مۇمكىن. دىئالېكت - شېۋىلەردىكى ماکرولۇق ئۆزگىرىش ياكى تەرەققىيات ئۇلارنىڭ پارچىلىنىشى، قوشۇلۇشى، قوش تىل ھادىسىسى، شېۋە نوپۇزىنىڭ ئالمىشىشى ۋە شېۋە رايونلىرىنىڭ دائىرە جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. مىكرولۇق ئۆزگىرىش بولسا، دىئالېكت - شېۋىلەرنىڭ فونىتىكا، گرامماتىكا سىستېمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە سۆزلەرنىڭ ئىستېمال قىلىنىشى ھەم يېڭىلىنىشىغا دائىر ھادىسىلەرنى كۆرسىتىدۇ. خۇددى دىئالېكت - شېۋىلەردىكى ماکرولۇق ئۆزگىرىشلەرگە جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت ھادىسىلىرى تۈرتكە بولغىنىدەك، مىكرولۇق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بىر قىسمىمۇ مەدەنىيەت ھادىسىلىرى سەۋەب بولىدۇ.

بىز بۇ يەردە مەدەنىيەت تىلشۇناسلىقى نۇقتىسىدىنلا قۇمۇل شېۋىسىدىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەكس ئەتكەن بەزى ئۆرپ - ئادەتلەرنى قىسقىچە شەرھلەشنىڭ ئۇيغۇر شېۋىلىرى ھەققىدە ئوخشىمايدىغان تۇرغۇ ھەم مېتودلار بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ كەڭ ئىمكانىيىتى ۋە زۆرۈرىيىتى، بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدىكى ئەھمىيىتى توغرىسىدا ئازراق بېشارەت بېرەلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

تىل، جۈملىدىن دىئالېكت - شېۋىلەر بىلەن ئۆرپ - ئادەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئېيتقاندا، تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك مەدەنىيەت بەلگىسى بولغاچقا، تىل ھادىسىلىرى بىلەن مەدەنىيەت ھادىسىلىرى، جۈملىدىن دىئالېكت - شېۋىلەر بىلەن ئۆرپ - ئادەتلەر چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ، يەنى دىئالېكت - شېۋىلەر خەلقنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى ۋە ئۆرپ - ئادەتنىڭ ۋاستىچىسى بولۇش بىلەن بىرگە، شۇ ئۆرپ - ئادەتنىڭ بىر مەزمۇنى بولغاچقا، ئۇ، ھامان ھەر خىل ئۆرپ - ئادەتلەردە ئەكس ئەتىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، دىئالېكت - شېۋىلەر خەلق ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، دىئالېكت - شېۋىلەر خەلق ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ۋاستىچىلىك قىلىش جەريانىدا شۇ ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ بەلگىلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرىدۇ ۋە ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، دىئالېكت - شېۋىلەر ئۆرپ - ئادەتلەر تارىخىنىڭ كاتولوگى ھېسابلىنىدۇ. قۇمۇل شېۋىسىمۇ ئەلۋەتتە بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئومۇمەن قۇمۇل خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شېۋە سۆزلىرىنى توي - مەشرەپ ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر، دەپنە - نەزىر ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر، ياسىنىش - گىرىم ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر، يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر، تۇغۇت - بالا بېقىش ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. تۆۋەندە پەقەت ئۆرنەك ئۈچۈن، ئاز بىر قىسىم سۆزلەرنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتىمىز. بۇ سۆزلەردە ئەكس ئەتكەن ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى ئەسلىدە پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىگە ئورتاق بولسىمۇ، ھازىر پەقەت قۇمۇلدا ساقلنىپ قالغان ياكى قۇمۇل شېۋىسىدە ساقلنىپ قالغان سۆزلەردە ئەكس ئەتىدىغان ئادەتلەر بولسا، بەزىلىرى قۇمۇل

1. توي - مەشرەپ ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر

(1) پوتا: بۇ، پوتا ئويۇنى ياكى مەشرەپلەردە ئەر - ئايال ياكى قىز - يىگىتلەرنىڭ بىر - بىرىنى سوزۇنغا چۈشۈشكە ياكى ئۇسسۇل ئويناشقا تەكلىپ قىلغاندا ئىشلىتىدىغان بىر دەستە گۈل ياكى گۈل شەكلى چىقىرىلغان نەرسە.

(2) پوتا ئويۇنى: بۇ قۇمۇل خەلق مەشرەپلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، مەشرەپ ئەھلى ئەر - ئايال، قىز - يىگىت ئايرىمىسى بويىچە سورۇندا ئولتۇرۇشىدۇ. مەشرەپ قاتناشچىلىرىدىن بىرى ناخشا - مۇزىكىنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى بىلەن، قۇلغا پوتىنى ئېلىپ، خالىغان كىشىگە قوش قوللاپ سۇنۇش ئارقىلىق، قارشى تەرەپنى سورۇنغا چۈشۈشكە ياكى ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ، پوتا سېلىش دېيىلىدۇ. قارشى تەرەپ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، سورۇنغا چۈشىدۇ ۋە ئۇسسۇل ئوينايدۇ. ئۇسسۇلدىن كېيىن، پوتا سالغۇچى بىلەن پوتا سېلىنغۇچى بىر - بىرىگە ئۈدۈل كېلىپ، سەل ئېگىشىپ تەزىم قىلىشىدۇ ۋە ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئۈچ قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن، تەكلىپ قىلغۇچى قارشى تەرەپكە قولتىكى پوتىنى قوش قوللاپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. قارشى تەرەپ يەنە باشقىلارنى ئوخشاش ئۇسۇلدا تەكلىپ قىلىدۇ. ئويۇن مۇشۇ تەرىقىدە داۋاملىشىدۇ. ئەگەر تەكلىپ قىلىنغۇچى تەرەپ تەكلىپ قىلغۇچىنىڭ تەلپىگە ئاساسەن ئۇسسۇل ئوينىمىسا، ھايۋان ياكى قۇشلارنى دۆرەپ، قىزىقچىلىق قىلىشقا مەجبۇرلىنىدۇ. ئەگەر بۇ تەلپەتسىمۇ ئورۇنلىمىسا، پوتا بېيىتىسى ئوقۇپ بېرىشكە مەجبۇرلىنىدۇ. پوتا بېيىتلىرى ئادەتتە مەدھىيە خاراكتېرىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

تام بېشىدا ئولتۇردۇر،
شاقشا بويلۇق شاھ يىگىت.
ئاغزىدىن شېكەر تامادۇر،
شەرۋىتى ئالتۇن يىگىت.
كۆزلىرىنىڭ بويلىرى،
ئالتۇن قومۇشتەك.
خۇيلىرىنىڭ ياخشىلىقى

ئالتۇن - كۈمۈشتەك،
ئالتۇنمىكىن ئۆزلىرى،
كۈمۈشمىكىن سۆزلىرى،
قايىناپ تۇرغان بۇلاقتەك،
قايقارادۇر كۆزلىرى...

(3) قىقاش نەزمىسى: بۇ، مەشرەپ راسا ئەۋجىگە چىققاندا مەشرەپ باشقۇرغۇچى ياكى

قىشلىقى ئۇندۇردىلەر دابىە بۇغداينى، سۇغارغىلى ئەر بارمىكىن ئۇشبۇ بۇغداينى، سۇغارغىلى ئەر بولسىكىن ئۇشبۇ بۇغداينى، كېچە - كۈندۈز ياد قىلۇرمىز ئۈستۈن خۇدانى.

بېيىت ئېيتىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆي ئىگىسى مايسىنى ئۆزى نىشانلىغان كىشىگە، يەنى كېيىنكى قېتىملىق مەشرەپنى ئۇيۇشتۇرغۇچىغا بىر قوي، بىر كىيىملىك رەخت، توققۇز پەتنۇس يەل - يىمىش بىلەن تەقدىم قىلىدۇ. كۆكنى ئالغۇچى جاۋابەن تۆۋەندىكى بېيىتنى ئېيتىدۇ:

چەللە - زىمىستاندا ئۈنەر سەبىزە باھارنىڭ ئەۋۋىلى، ياخشىلارنىڭ مېلىسىگە سەبىزە ئۈنەر قىشلىقى.

قىشلىقى ئۈنگەن چېچەكنىڭ تەرىپى نازۇك تۇرۇر، سۇغۇرۇپ گۈل چاپقىلى ئالغان كىشى ئاشىق تۇرۇر

بېيىت ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، مەشرەپ ئۇيۇشتۇرماقچى بولغان كىشى كۆكنى 1، 3، 5، 7، 9 - كۈنلىرىدىن بىرىنى تەيىن قىلىش شەرتى بىلەن قوبۇل قىلىدۇ ۋە تەيىن قىلىنغان كۈنى مەشرەپ ئۇيۇشتۇرىدۇ. مەشرەپ ئەنە شۇ تەرىقىدە قىسقىچە داۋام قىلىدۇ. ①

6) يۈز ئاچقۇلۇق: تويى بولغان قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىش مۇراسىمى، يەنى تويىنىڭ 2 - كۈنى يىگىت تەرەپنىڭ ئۆيىدە ئەر مېھمانلار ئۇزۇپ بولغاندىن كېيىن، ئاياللار مېھمان قىلىنىدۇ. داستىخانلار يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، قىز توي كىيىملىرىنى كىيگەن ۋە يۈزىگە چۈمبەل تارتقان ھالدا ئاياللارنىڭ ھەراھلىقىدا ھوجرىدىن مېھمانلار ئالدىغا داغدۇغا بىلەن ئېلىپ چىقىلىدۇ ۋە مېھمانلار ئولتۇرغان داڭرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالاھىدە راسلانغان جايغا ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. يىگىت تەرەپ ئۆزلىرى تەييارلىغان ھەر خىل قىممەت باھالىق بۇيۇملارنى ئەينەك، ئەتىر، سوپۇن قاتارلىق تۈزۈش بۇيۇملىرى بىلەن بىللە قىزنىڭ ئالدىغا قويۇپ بولغاندىن كېيىن، يىگىت ۋە قىز تەرەپنىڭ ئاياللىرى تەغمە - ناۋا ئىچىدە ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ، يىگىت تەرەپتىن بىر ئايال نەپىس ئۇسسۇل ھەرىكىتى بىلەن قىزغا يېقىنلىشىپ، قىزنىڭ يۈزىنى ئاچماقچى بولىدۇ. بۇ چاغدا قىز تەرەپتىن ئۇسسۇلغا چۈشكەن ئاياللاردىن بىرى ناھايىتى ئىپتىخار ئۇسسۇل ھەرىكىتى بىلەن ئۇنى توسۇپ، قىزنىڭ يۈزىنى ئاچقۇزمايدۇ. بۇ جەرياندىكى ھەرىكەتلەر ناھايىتى يەڭگىل، چەيدەس، ھەم قىزىقارلىق بولۇپ، بىرنەچچە قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن، ئاخىرى قىزنىڭ يۈزىدىكى چۈمبەل قايرىپ ئېچىلىدۇ. بۇ چاغدا ئەتراپتىن ئالقتىش - چاۋاك، قىقاس - سۈرەنلەر كۆتۈرۈلۈپ، تەغمە - ناۋامۇ ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىقىدۇ، ھەممە كىشى قىزنى كۆرۈشكە ئىنتىلىدۇ. شۇندىن كېيىن، قىز ۋە يىگىت تەرەپ ئاۋۋال ئايرىم - ئايرىم ھالدا قىز

① مەرھۇم ئابدۇللا ئەھمىدىنىڭ «قۇمۇل مەشرەپلىرى ۋە قۇمۇل ناخشا - مۇقاملىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.

ئەر- ئايال مېھمانلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ، توي ئىگىلىرى بىلەن بىللە قىز تەرەپكە بېرىپ مېھمان بولىدىغانلىقى ئۈچۈن يىگىت تەرەپتە داستىخان ھازىرلانمايدۇ. شۇڭا نىكاھتىن قايتقان يىگىتلەرنى كۈتۈۋېلىش ۋە يىگىتنىڭ ئىززەت - ئابرويى ئۈچۈن، يىگىت تەرەپنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىدىن بىر ياكى ئىككىسى مول داستىخان ھازىرلاپ، زىياپەت بېرىدۇ. مانا مۇشۇ زىياپەت چاچ چۈشۈرگۈلۈك دېيىلىدۇ.

2. دەپنە - نەزىر ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر

- (1) فېمار: كېپەننىڭ بىرىنچى قېتى، ئۇزۇنلۇقى 60 سانتىمېتر، كەڭلىكى 40 سانتىمېترچە بولىدۇ.
- (2) سىنبەت: كېپەننىڭ ئىككىنچى قېتى، قولتۇقنىڭ ئاستىدىن كىندىككەچە ئورۇلىدۇ.
- (3) قېمىز: كېپەننىڭ ئۈچىنچى قېتى، بويۇندىن پۇتقىچە ئورۇلىدۇ.
- (4) ئىزار: كېپەننىڭ تۆتىنچى قېتى، باشتىن پۇتنىڭ ئۈچىگەچە ئورۇلىدۇ.
- (5) لىپاپە: كېپەننىڭ بەشىنچى قېتى، باش - ئايغىدىن بوغۇلغىچە ئورۇلىدۇ. ①
(ئەسكەرتىش: ئەرلەر ئۈچ قات، ئاياللار بەش قات كېپەنلىدىغانلىقى ئۈچۈن يۇقىرىقى تەرتىپ ئاياللارغا ئورۇلىدىغىنى بويىچە ئىزاھلاندى).
- (6) چاشكا: ئۆلۈمنى ئۈزۈپ تۇپراق پېشىغا بارغان ئەرلەرگە تارقىتىلىدىغان قۇرۇق مېۋە - چېۋىلەر ياكى سەرەڭگە قاتارلىق نەرسىلەر ۋە تەزىيە بىلدۈرۈپ ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلىسىگە بارغان ئاياللارغا تارقىتىپ بېرىلىدىغان يىپ - يىڭنە ياكى قولىغلىق قاتارلىق نەرسىلەر چاشكا دېيىلىدۇ.
- (7) ئىسقات: مېيىتنىڭ نامىزىنى چۈشۈرگەن ئىمام ۋە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە «ناماز ھەققى» دېگەن نام بىلەن بېرىلىدىغان پۇل ياكى باشقا نەرسىلەر ۋە مېيىتنى ئۈزۈپ تۇپراق پېشىغا كەلگەنلەرگە مەرھۇمنىڭ ياشىغان پېشىغا ياكى نارەسىدە يېشى چىقىرىۋېتىلگەن پېشىغا بىر - ئىككى يۈەن ياكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك توغرىلىنىپ تارقىتىلىدىغان پۇل ئىسقات دېيىلىدۇ.
- (8) قارىلىق: ئۆلۈمگە ھازا تۇتقان ئاياللار پېشىغا سالىدىغان، ئەرلەر يانچۇقىغا سېلىۋالىدىغان ئاق خەسە ياغلىق ياكى ياغلىقسىمان رەخت پارچىسى.
- (9) قارا ئەرتكۈلۈك: ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق تۇغقانلىرى ئۈچ، چەتتە، قىرىق، يۈز، يىل نەزىرلىرىدىن باشقا ۋاقىتلاردا، ئادەتتە يىل نەزىرى بولغىچە ئارىلىقتا مەرھۇمنىڭ روھىغا ئاتاپ ۋە مەرھۇمنىڭ بىۋاسىتە تۇغقان - پۇشتىنىڭ قارىسىنى سۇندۇرۇش يۈزىدىن ئۆتكۈزگەن نەزىر قارا ئەرتكۈلۈك دېيىلىدۇ. قارا ئەرتكۈلۈك قىلغان كىشى مەرھۇمنىڭ ئەڭ يېقىن ھازىدارلىرىغا كىيىم - كىچەك ياكى رەخت قاتارلىق نەرسىلەرنى راسلايدۇ.

① ئابدۇرېھىم راھماننىڭ «قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرى» دېگەن باقالسىدىن ئېلىندى. «تەقدىرداش» 1994 - يىللىق 1 - سان.

- (10) ئۈچ نەزىر: مېنىت ئۈزۈش ئۈچۈنچى كۈنى بېرىلىدىغان نەزىر،
 (11) يۈز نەزىر: مېنىت ئۈزۈش 100 - كۈنى بېرىلىدىغان نەزىر.
 (12) كۈجە يېقىش: ئۆلۈم بولغان ئۆي ھاۋاسى ساپ، ھەم پاكىز بولسا، ئۆلكۈچىنىڭ روھى كېلىدۇ دەپ مەلۇم مەزگىلگىچە كۈجە يېقىلىدۇ. بۇ، كۈجە يېقىش دېيىلىدۇ.

3. ياسىنىش - كىيىنىش ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر

- (1) ئەرنىك: قىز - ئاياللار زىننەت ئۈچۈن كالىپۇكىغا سۈرىدىغان قىزىل بۇياق، يەنى ھازىرقى لەۋ سۇرۇغ.
 (2) كۆيدۈرمە قاش: قىز - ئاياللار بەداز ئۈچۈن سىزىپ، تۈزىگەن قاش. قوشاقتا مۇنداق كەلگەن:

قارا قاشم بار مېنىڭ،
 كۆيدۈرمە قاش لازىم ئەمەس.
 بىر ئاداشم بار مېنىڭ،
 ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس.

- (3) سەگۈنچەك: قىز - ئاياللار چېچىغا ئاسىدىغان زىننەت بۇيۇمى. قوشاقتا مۇنداق كەلگەن:

قارا قاش باشتا بولۇر،
 سەگۈنچىكى ساچتا بولۇر،
 مەن يارىمنى كەچتە كۆرسەم،
 ئەتىلىك ئاشتتا بولۇر.

- (4) قاغۇرا: قىزلار دوپپالرىغا ئېسىۋالىدىغان كۈمۈش ياكى مىستىن ياسالغان كىچىك قوڭغۇراق. قوشاقتا مۇنداق كەلگەن:

چىڭغىراپ ئۇن كېلىدۇ،
 قىز باشىدا قوڭغۇرا.
 بولسا مەيلىك يار ئۈچۈن،
 سەنمۇ ئۆيگە ئالدىرا.

- (5) پۆپۈك: مەشۇت يىپتىن ياسىلىپ، قىز - ئاياللارنىڭ دوپپىلىرىنىڭ ئوڭ ياكى سول يېنىغا سەل قىيپاش تاقىلىدىغان زىننەت بۇيۇمى.
 (6) موخازا: ئاياللار دوپپىلىرىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا تاقايىدىغان، ئالتۇن ياكى

كۈمۈشتىن يۇمىلاق ياكى گۈل شەكلىدە ياسالغان، ئوتتۇرىسىغا كۆپىنچە ياقۇت كۆز ئورنىتىلىدىغان زىننەت بۇيۇمى.

(7) قات موخازا: ئاياللار دوپپالرىغا ئورنىتىۋالدىغان، ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسالغان گۈل قاداڭ.

(8) چاتقۇ: قىزلار ئۇششاق ئۆرۈلگەن چاچلىرىغا زىننەت ئۈچۈن ئېسىۋالدىغان قىزىل - يېشىل مارجان تىزمىلىرى.

(9) جالا: چېچى ئاز ياكى قىسقا ئاياللار چېچىغا ئۇلىۋالدىغان، قارا مەشۇت يىپتىن ياسالغان يالغان چاچ.

4. يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر

(1) شوچا: توي - تۈكۈن، نەزىر - چىراقلىرىدا ئېتىلىدىغان، گۆش، ياڭيۇ، سەۋزە، چامغۇر، بەسەيلەر توغرىلىق ۋە مۇۋاپىق مىقداردا تەڭشىلىپ، شورپىدا پىشۇرۇلىدىغان، دارا - دەرمەكلەر ۋە كومىلاچ گۆش، لەنپۇڭ قاتارلىق نەرسىلەر سېلىپ تەييارلىنىدىغان ئاچچىق - چۈچۈك، سۇيۇق - سەلەڭ تاماق تۈرىدىن ئىبارەت.

(2) تۈرمەل: ئىنتايىن نېپىز يېيىلغان خېمىرنىڭ ئۈستىگە ئۇششاق چانالغان بەسەينى چۈچىتىلگەن ياغ بىلەن تەكشى يېيىپ ۋە تۈرمەللەپ، ئاندىن پارچە - پارچە كېسىپ، جىمبىلدە دۈملەپ پىشۇرۇلىدىغان تاماق تۈرى.

(3) كۆچە: ئاشۇرە ئايدا ئەجداتلارنىڭ روھىغا ئاتا پۇرىتىش ئۈچۈن، بۇغداي، پۇرچاق، قوناق، كۆك پۇرچاق، قارا پۇرچاق، دادۇر قاتارلىق يەتتە خىل داننى كالا گۆشى ۋە قوينىڭ كالا - پاچاقلىرى پىشۇرۇلغان شورپىدا قاينىتىپ تەييارلىنىدىغان تاماق تۈرى بولۇپ، پۈتكۈل ئاشۇرە ئاي جەريانىدا ئۆي - ئۆيلەردە ئېتىلىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، تۈگۈر ئاش، ئۈندۈرمە ئاش دېگەندەك سۆزلەرمۇ قۇمۇلنىڭ يەرلىك تاڭمىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردۇر.

ئومۇمەن، يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلەر قۇمۇل خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ناھايىتى ئاز بىر قىسىم سۆزلەر بولۇپ، بۇلاردىن باشقا، ئەمچىلىك ئادەتلىرى، مەدەنىي مەشغۇلات ئادەتلىرى، بالىلارنىڭ ئويۇن ئادەتلىرى ۋە باشقا نۇرغۇن ئادەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر بار. شۇڭا بۇ ھەقتە ۋە باشقا مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ھەتتا تارىخىي، ئىجتىمائىي - سىياسىي تۈزۈملەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر ئۈستىدە يەنىمۇ ئىزدىنىش ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن باشقا ساھەلەر تەتقىقاتىنى تەمىن ئېتىش دىئالېكت تەتقىقاتىنىڭ نۆۋەتتىكى مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرىدۇر.

ئىنگلىز تىلىدىكى ئىسىمداش «Gerund» نىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىپادىلىنىشى توغرىسىدا

ئابدۇرېشىت قادىر، ئۆمەر جان قۇربان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىنگلىز تىلىدىكى ئىسىمداش «Gerund» نىڭ جۈملىلەردە ئۆتەيدىغان ھەر خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالدىكى ئىپادىلىنىشى ۋە قوللىنىلىشى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق بايان قىلىندۇ.

ئىنگلىز تىلىدىكى ئىسىمداشلار پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى ئارقىلىق ئىسىملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان شەخسىن پېئىللار بولۇپ، شەكىل جەھەتتىن پېئىللىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، مەنا جەھەتتىن مۇئەييەن ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. ئۇ جۈملىدە مۇستەقىل ھالدا ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرى بىلەن بىرىكىپ ئايرىم ھالدا ئىگە، ئىسىم، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. ئۇ شەكىل جەھەتتىن سۈپەتداشنىڭ ھازىرقى زامان شەكلىگە ئوخشايدۇ. شۇڭا، ئىستېمال جەريانىدا ئۇلارنىڭ پەرقىگە دىققەت قىلىش كېرەك. ئۇنىڭ شەكلى مۇنداق:

		<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> زىمان دەرىجە </div>
مەجھۇل دەرىجە	ئەسلى دەرىجە	
being done	doing	ئاددىي زىمان
having been done	having done	پۈتكەن زىمان

بولۇشىنىز شەكلى: not+doing

1. ئىسىمداشلارنىڭ جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق ۋەزىپىسى

(1) ئىنگلىز تىلىدا ئىسىمداشلار جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. ئىسىمداشلار ئىگە

بولغاندا ئىككى خىل ئەھۋالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

① ئىسىمداشلار ئىگە بولغاندا جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە

ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق ئىسىمداشلا «ش» لىق ئىسىمداش بىلەن ئىپادىلىنىپ،
باش كېلىش شەكلىدە كېلىپ جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

Making progress is our great expectation.

ئالغا بېسىش بىزنىڭ كۈچلۈك ئارزۇيىمىز.

Smoking is harmful to health.

تاماکا چېكىش سالامەتلىككە زىيانلىق.

② «It» ۋە «There» بىلەن باشلانغان ئىسىمداشلار جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىپ،
ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا «ش» لىق
ئىسىمداشنىڭ ھەر خىل كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ
جۈملىدە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

It is not easy getting everything ready in time.

ھەممىنى ئۆز ۋاقتىدا تەييارلاش مۇمكىن ئەمەس.

It has no use crying.

يىغلاش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ.

There is no joking about such matters.

بۇنداق ئىشلارغا چاقچاق قىلماسلىق كېرەك.

There isn't any good trying like this

بۇنداق سىناق قىلىشنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوق.

(2) ئىنگىلىز تىلىدا ئىسىمداشلار جۈملىدە كېسىم خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. ئۇيغۇر
تىلىدا بۇنداق جۈملىلەر يەنىلا «ش» لىق ئىسىمداشنىڭ ئەسلى شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىپ،
جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

The purpose of learning is working.

ئۆگىنىشتىن مەقسەت — خىزمەت قىلىش.

Their task is studying.

ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى — ئۆگىنىش.

(3) ئىنگىلىز تىلىدا ئىسىمداشلار جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

① ئادەتتىكى تولدۇرغۇچى

ئىسىمداشلار ئادەتتىكى تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە تۆۋەندىكى بىر نەچچە خىل
ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ:

A. ئادەتتە imagine, deny, endure, enjoy, finish, avoid, stop, mind, postpone, delay, practise, suggest, admit, require
ئىسىمداشلار كېلىپ جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «ش» لىق
ئىسىمداشنىڭ ھەر خىل كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.
مەسىلەن:

I finished reading this story.

مەن بۇ ھېكايىنى ئوقۇپ تۈگەتتىم.

Tursun avoided giving a definite answer to us.

تۇرسۇن بىزگە ئېنىق جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇردى.
'begin', 'prefer', 'like', 'intend', 'propose', 'start', 'continue', 'need', 'B', 'forget', 'attempt' ... قاتارلىق پېئىللاردىن كېيىن ئىسىمداشۇ، پېئىلنىڭ تۇراقسىز شەكلىمۇ ئىپادىلىنىدۇ، ئەمما ئۇلار مەنە جەھەتتىن بەك پەرقلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

Do you like playing (to play) chess?

شاخمات ئويناشنى ياخشى كۆرەمسىز؟

Muhtar proposed making (to make) some changes in the plan.

مۇختەر پىلانغا ئازراق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش تەكلىپىنى بەردى.
لېكىن شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، بەزى پېئىللاردىن كېيىن ئىسىمداش ياكى پېئىلنىڭ تۇراقسىز شەكلى ئىپادىلىنەن، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەنا پەرقى بولىدۇ. مەسىلەن:

I don't remember seeing her before.

ئۇنى كۆرگىنىم ئېسىمدە يوق.

Remember what to tell him about it.

بۇ توغرىلىق ئۇنىڭغا نېمە دېيىشىڭىزنى ئېسىڭىزدە چىك تۇتۇڭ.

I forgot having written a letter before

بۇرۇن خەت يازغانلىقىمنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن.

Don't forget to send the letter.

خەتنى سېلىۋېتىشنى ئۇنتۇماڭ.

يۇقىرىقى جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. يەنى ئەسلى جۈملىدە پېئىلدىن كېيىن ئىسىمداش كەلسە، بۇ خىل جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ھەم بۇرۇن يۈز بەرگەن ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر ئەسلى جۈملىدە پېئىلدىن كېيىن تۇراقسىز شەكلى كەلسە، بۇنداق جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا «ش» لىق ئىسىمداش بىلەن ئىپادىلىنىپ كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

C. ئادەتتە love, hate, like, regret, prefer قاتارلىق پېئىللاردىن كېيىن

ئىسىمداش كەلسە، ئادەتتە بولۇپ تۇرىدىغان ياكى مۇئەييەن مەزگىل ئىچىدە ئىزچىل داۋاملىشىپ تۇرىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر يۇقىرىقى پېئىللاردىن كېيىن پېئىلنىڭ تۇراقسىز شەكلى كەلسە، مەلۇم بىر قېتىملىق ياكى كەلگۈسى ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئوخشاش مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

I like reading books of this kind.

مەن مۇشۇ خىلدىكى كىتابنى ئوقۇشنى ياقتۇرىمەن.

I don't like to go out today.

بۈگۈن سىرتقا چىققۇم يوق.

② ئالدى قوشۇلغۇچىلىق تولدۇرغۇچى

ئىنگلىز تىلىدا ئىسىمداشنىڭ ئالدى قوشۇلغۇچىلىق تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدىغان
be interested in, insist on, think of, can't help, take part in, be proud of, be capable of, give up, be sick of, be fond of, be tired of
..... قاتارلىق سۆز بىرىكمىلىرى دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

Are you interested reading novel?

سز رومان ئوقۇشقا قىزىقامسىز؟

I'm fond of playing guitar

مەن گىتار چېلىشنى بەك ياخشى كۆرىمەن.

I'm tired of doing this kind of work.

مەن بۇنداق ئىش قىلىشتىن زېرىكتىم.
4) ئىنگلىز تىلىدا ئىسىمداشلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئىسىمداشلار
ئىسىم خاراكتېرىگە ئىگە بولغاچقا، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولغاندا ئىسىم ئىسىمنى
ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

Yasen attended skating competition last year,

ياسىن ئۆتكەن يىلى مۇز تېيىلىش مۇسابىقىسىگە قاتناشتى.

They built a new swimming pool.

ئۇلار يېڭىدىن بىر سۇ ئۈزۈش كۆلچىكى ياسىدى.
ئىنگلىز تىلىدا ئىسىمداشلار بىلەن سۈپەتداشنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى ئوخشاش
بولۇپ، ئۇلارنىڭ پەرقى تۆۋەندىكىچە:

① ئىسىمداشلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە ئىسىم ئىسىمنى ئېنىقلايدۇ.
سۈپەتداشلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولغاندا بولسا سۈپەت ئىسىمنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

This is a very interesting story.

(سۈپەت)

بۇ بىر بەكمۇ قىزىقارلىق ھېكايە.

This is a reading — room

(ئىسىم)

بۇ بولسا قىرائەتخانا.

② ئىسىمداشلار جۈملىدە كېسىم خەۋەر بولغاندا، جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن ئورۇن
ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. ئەمما سۈپەتداشلار جۈملىدە كېسىم خەۋەر بولغاندا جۈملىنىڭ
ئىگىسى بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

Her favon'te sport is swimming.

Swimming is Der faron'te sport.

ئۇنىڭ ئەڭ ياقتۇرىدىغان تەنھەرىكىتى بولسا سۇ ئۈزۈش.
(بۇ يەردىكى swimming ئىسىمداش بولۇپ، جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن ئورۇن
ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ.)

This girl is so charming.

بۇ قىز بەكمۇ چىرايلىق.

بۇ يەردىكى charming سۈپەت بولۇپ كەلگەن. شۇڭا جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرغىلى بولمايدۇ.

③ سۈپەتداشلار ئادەتتە جانلىق مەۋجۇداتنى بىلدۈرىدۇ ھەم ئۇ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئۇ جۈملىنى ئېنىقلىغۇچى ئەگەشمە جۈملىگە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. ئەمما ئىسىمداشلار كۆپىنچە جانسىز شەيئەلەرنى بىلدۈرىدۇ ۋە جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولغاندا ئۇ جۈملىنى ئېنىقلىغۇچى ئەگەشمە جۈملىگە ئايلاندۇرغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

سۈپەتداش	ئىسىمداش
a swimming child	a swimming pool
a child who is swimming	a pool for swimming

5) ئىنگىلىز تىلىدا ئىسىمداشلار جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. ئىسىمداشلار جۈملىدە upon, without, from, on for, after, before, at, against, about قاتارلىق ئالدىن قوشۇلغۇچىلار بىلەن بىرىكىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

Guli was excited on hearing the news.

گۈلى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا ھاياجانلىنىپ كەتتى.

Kurban got up early for fear of missing the class.

قۇربان دەرىستىن قالماسلىق ئۈچۈن ئورنىدىن سەھەر تۇرۇپ كەتتى.

بۇ خىلدىكى جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا «ش» لىق ئىسىمداشقا «بىلەن»، «ئۈچۈن» دېگەندەك تىرىكەلمىلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، جۈملىدە ۋاقىت ياكى مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ.

2. ئالماش ياكى ئىسىم بىلەن باشلانغان ئىسىمداش قۇرۇلمىسى

ئىنگىلىز تىلىدا ئىسىمداشلارنىڭ بۇ خىل شەكلى ئاساسەن ئىسىمداشنىڭ ئالدىدا ئىگىلىك ئالماشلارنىڭ كېلىشى ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ ھەم بۇ ئىگىلىك ئالماشلار ئۆزىگە ئەگىشىپ كەلگەن ئىسىمداشلارنىڭ لۈگىكىلىق ئىگىسى بولىدۇ. بۇ تۈردىكى ئىسىمداشلار جۈملىدە تۆۋەندىكىدەك رول ئوينايدۇ:

(1) ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

Doyon think his coming here will be of any help to us?

سىزچە ئۇنىڭ كېلىشىنىڭ بىزگە ئازراق ياردىمى بولارمۇ؟

(2) كېسىم خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

The problem now is our relying too much on theory.

ھازىرقى مەسىلە بىزنىڭ ھەددىدىن زىيادە نەزەرىيىگە تايىنىۋېلىشىمىزدىن ئىبارەت.

(3) تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

Do you mind my opening the window?

دەرىزىنى ئېچىۋەتسەم بولامدۇ؟ (قانداق؟)

(4) ئالدى قوشۇلغۇچىلىق تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

Hi insisted on my staying at his home.

ئۇ مېنى ئۆيىدە تۇرغۇزۇشتا چىڭ تۇرۇۋالدى.
بۇ خىلدىكى جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا «ش» لىق ئىسىمداشنىڭ ھەر خىل كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ھەم ھەر خىل ئىمكان، ئىستەكنى بىلدۈرىدۇ.

3. ئىسىمداشلارنىڭ پۈتكەن زامان ۋە مەجھۇل شەكلى
① ئىسىمداشنىڭ پۈتكەن زامان شەكلى

ئەگەر ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت جۈملە خەۋىرى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن بولسا، بۇ خىل ئەھۋالنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىسىمداشنىڭ پۈتكەن زامان شەكلى قوللىنىلىدۇ. بۇنداق شەكىلدىكى جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش بىلەن ئىپادىلىنىپ، جۈملىدە ئىگە ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

I don't remember having seen Ahmet.

ئەخمەتنى كۆرگىنىم ئېسىمدە يوق. (ئىگە)

Halik was scolded for having made a mistake.

خالىق خاتالىق ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن ئەيىبلەندى. (ھالەت)

2) ئىسىمداشنىڭ مەجھۇل شەكلى

① ئاددى مەجھۇل شەكلى

ئىسىمداشنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى بولغاندا ئىسىمداشنىڭ مەجھۇل شەكلى قوللىنىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا «ش» لىق ئىسىمداشنىڭ ھەر خىل كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، جۈملىدە ھەر خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

He said nothing before being hanged.

ئۇ دارغا ئېسىلىشتىن بۇرۇن ھېچنەمە دېمىدى. (ئىگە)

We congratulated him on his being appointed to mayor.

بىز ئۇنىڭ شەھەر باشلىقى بولۇپ تەيىنلەنگەنلىكىنى تەبرىكلەدۇق. (تولدۇرغۇچى)

② پۈتكەن زامان مەجھۇل شەكلى

ئىسىمداشنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى بولغاندا ھەم ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت جۈملە خەۋىرى بىلدۈرگەن ئىش - ھەرىكەتتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن بولسا، ئىسىمداشنىڭ بۇ خىل شەكلى قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ھەر خىل سۈپەتداش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

This house looks like not having been properly built.

قارماقتا بۇ ئۆي مۇۋاپىق سېلىنمىغاندەك تۇرىدۇ.

I'll never forget having been rewarded when I was a child.

كىچىك ۋاقتىدا تەقدىرلەنگەنلىكىمنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن.

4. ئىسىمداشنىڭ باشقا شەكىللىرى

1) deserve, require, need, want قاتارلىق سۆزلەردىن كېيىن ئىسىمداش كەلگەندە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەت مەجھۇل بولسىمۇ، لېكىن ئىنگلىز تىلىدا يەنىلا ئەسلى دەرىجە شەكلى قوللىنىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا مەجھۇل شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ كەلگۈسى ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ ۋە جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

This room needs a good cleaning.

بۇ ئۆي ياخشى تازىلىنىشى كېرەك.

This point deserves mentioning.

بۇ نۇقتا تىلغا ئېلىنىشقا تېگىشلىك.

2) mind + gerund شەكلى

ئىسىمداشلار بۇ خىل شەكىلدە ئاساسەن سوئال ياكى بولۇشىز جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ شەرت رايى بىلەن ئىپادىلىنىپ، جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

I don't mind walking.

پىيادە ماڭسام بولىۋېرىدۇ.

Would you mind waiting a moment?

بىر دەم ساقلاپ تۇرسىڭىز قانداق؟

3) S + v + It + andj + gerund شەكلى

ئىنگلىز تىلىدا ئىسىمداشلار بۇ خىل شەكىلدە كەلگەندە جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا «ش» لىق ئىسىمداشنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، جۈملىدە ئۆزىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى تەركىپلەر بىلەن قوشۇلۇپ، ھەر خىل جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

Do you think it is worthwhile going there?

بۇ يەرگە بېرىشقا ئەرزىيدۇ دەپ قارامسىز؟

I don't think it's good arguing with him.

مېنىڭچە، ئۇنىڭ بىلەن تالىشىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوق.

ئىنگلىز تىلىدا ئىسىمداشلار بىر خىل شەكىلدە قوللىنىلغاندا چەكلەش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئاممىۋى سورۇنلاردىكى ۋىبۇسكىلاردا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «ش» لىق ئىسىمداش بىلەن ئىپادىلىنىپ جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

No parking.

ماشىنا توختىتىشقا بولمايدۇ.

No smoking.

تاماكى چېكىش مەنىسى قىلىنىدۇ.

پېئىلنىڭ تۇراقسىز شەكلى: بۇ خىل شەكىل ئىنگلىز تىلىدىكى پېئىلنىڭ «to do» شەكلىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئالدى قوشۇلغۇچى to دىن كېيىن ھەر خىل پېئىللارنى قوشۇپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ. يەنى to دىن كېيىن كېلىدىغان پېئىلنىڭ شەكلى تۇراقسىز بولۇپ خالىغانچە ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ. بۇ خىل شەكىل تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى (idioms) گە نىسبەتەن ئېيتىلغان. بۇ خىل شەكىل قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن كىتابتا ئىنقىسۇتۇ (infinitive) دەپ ئېلىنغان. بىز ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ يۇقىرىقىدەك ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆردۈك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «A Practical English Grammar» { AJ. Thomson
A. V. Martinet
2. «Practical English Usage» Michael Swan
3. «Long Man English Grammar» L. G. Alexander
4. 张道真. «实用英语语法»
5. 王高生. «简明实用英语语法»
6. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى»، خەمەت تۆمۈر تۈزگەن.
7. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇر تىلى ئىنىستىتوتى تۈزگەن.
8. «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى»
9. «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 - يىللىق قوشۇمچە سان.
10. «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)

ئىنگلىزچىسى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىشى، سۆز قوشۇش ۋە ئىخچاملاشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە

زۇلىپىيە ئەكبەر

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تەرجىمە پرىنسىپىنى توغرا ۋە جانلىق قوللىنىش؛ سۆز مەنىسى، ستىلىستىكا، لوگىكا ۋە سىنتاكسىس ئېھتىياجى بىلەن تەرجىمىدە سۆز قوشۇش ۋە ئىخچاملاش؛ سۆز قوشۇش ۋە ئىخچاملاشنىڭ تەرجىمىدىكى مۇھىملىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەمدە ئىنگلىزچە بىلەن ئۇيغۇرچە ئارىسىدىكى پەرقنىڭ تەرجىمىدە سۆز قوشۇش ۋە ئىخچاملاشقا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىدىغانلىقى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

بىر پارچە ئىنگلىزچە ماقالىنى ئۇيغۇرچىغا سۈپەتلىك تەرجىمە قىلىش ئاسان ئىش ئەمەس. چۈنكى تەرجىمە خىزمىتىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس قاتتىق ئۆلچىمى بار. ئۇنىڭ ئاساسىي تەلىپى ئەسلى تېكىستنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇسلۇبىغا سادىق بولۇش ھەمدە راۋان بولۇشتىن ئىبارەت. بۇ تەلەپكە يېتىش ئۈچۈن، تەرجىمە جەريانىدا ئىنگلىز تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ پەرقلىق تەرەپلىرىنى شۇنداقلا ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىنى تولۇق ئېتىبارغا ئېلىشقا ۋە تەرجىمە تېكىستىنىڭ «ئىنگلىزچە شەكىلدىكى ئۇيغۇرچە» بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا ئەسلى تېكىستكە سادىق بولۇش ئاساسىدا، تەرجىمە تېكىستىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرى ۋە ئىپادىلەش ئادىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش كېرەك. ئىككى خىل تىل تەرجىمە جەريانىدا ئەتراپلىق ئىگىلەنسە، بۇنداق تەرجىمە ئەسرى ئىلمىيلىك بىلەن ئىجادىيلىقنىڭ بىرلىكى بولالايدۇ. بۇ جەرياندا تۈرلۈك تەرجىمە ماھارەتلىرىنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ماھارەتلەرنىڭ بىرى ئىنگلىزچىدىكى بەزى سۆزلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا، «رەت نومۇرىغا قاراپ ئولتۇرغۇزۇش» ئۇسۇلىنى قوللانماي، بەلكى مۇۋاپىق تەڭشەشتىن ئىبارەت. ئۇنداق بولمايدىكەن، تەرجىمە شەكىل جەھەتتە ئەسلىگە سادىق بولغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە كىتابخانلار چۈشىنەلمەيدىغان ھەم قوبۇل قىلالمايدىغان بىر نېمە بولۇپ قالىدۇ. تۆۋەندە تەرجىمە جەريانىدا بەزى سۆزلەرنى قوشۇش ۋە ئىخچاملاش مەسىلىسى ئۈستىدە مۇھاكىمە

1. تەرجىمە جەرياندىكى سۆز قوشۇش مەسىلىسى .

ئىنگلىزچىدىكى بەزى سۆز - جۈملىلەر سۆز مەنىسى بويىچە ئۇيغۇرچىغا ئۇدۇل تەرجىمە قىلىنسا، سېمانتىكىلىق مەنىسى تولۇق ئىپادىلەنمەي قالىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن لېكسىكىلىق، سىنتىستىكىلىق ۋە لوگىكىلىق ئېھتىياجىغا قاراپ بەزى سۆزلەرنى قوشۇپ ئەسلى مەنىنى چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ھەرگىزمۇ ئۇلۇك ھالدا ئەسلى تېكىست بىلەن تەرجىمە تېكىستىدىكى سۆزلەرنىڭ مىقدار جەھەتتىكى باپبارۋەزلىكىنى ساقلاپ قېلىشقا بولمايدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان سۆز قوشۇش خالىغانچە بولماستىن، بەلكى ئەسلى تېكىستتە ئۆزى يوق، لېكىن مەنىسى بار سۆزلەرنى قوشۇشقا قارىتىلغان. تۆۋەندە بۇنى مىساللار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز.

1) ئىنگلىزچىدىكى پېئىل ياكى سۈپەتتىن ياسالغان ئابستراكت ئىسىملارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا، كونتېكىستنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن، شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ھەم كونكرېت ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى قوشۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

We have finished all necessary preparation.

بىز بارلىق زۆرۈر بولغان تەييارلىق (خىزمەت) نى ئىشلەپ بولدۇق.
بۇ جۈملىدىكى «preparation (تەييارلىق)» سۆزى پېئىل «prepare» دىن ياسالغان ئابستراكت ئىسىمدۇر. ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە ئۇنىڭ كەينىگە شۇ سۆزگە بىرىكەلەيدىغان «خىزمەت» دېگەن ئىسىمنى قوشقاندا، جۈملە چۈشىنىشلىك ھەم راۋان بولىدۇ.

2) ئىنگلىز تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسىسىدا «in Short» ، «therefore» دېگەنگە ئوخشاش ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆزلەر بولىدۇ. بەزىدە بۇ خىلدىكى سۆزلەر ئەسلى تېكىستتە كۆرۈلمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن بۇ خىلدىكى سۆزلەرنى قوشۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

You and I are teachers

سەن (مۇ)، مەن (مۇ) ئوقۇتقۇچى.

There are three students in the class, one is taller than others.

سىنىپتا ئۈچ ئوقۇغۇچى بار، (ئۇنىڭ ئىچىدە) بىرى باشقىلاردىن ئېگىز.
3) ئىنگلىز تىلىدا سانلار دائىم ساناشقا بولىدىغان ئىسىملار بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىپ كېلىدۇ، ساناشقا بولمايدىغان ئىسىملار بىلەن باغلانغاندا ئومۇمەن مىقدار سۆزلەر قوشۇلىدۇ. بۇنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئادىتىگە ئاساسەن ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان مىقدار سۆزلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ئەسلى تېكىستنى بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

I have got two letters

مەندە ئىككى (پارچە) خەت بار.

The worker owns two houses.

بۇ ئىشچىنىڭ ئىككى (ئېغىزلىق) ئۆيى بار.

بۇ ئىككى جۈملىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشتا، ئەسلى تېكىستكە ئوخشاش ئۇيغۇنلاشمايدۇ. پەقەت «پارچە»، «ئېغىزلىق» دېگەن مىقدار سۆزلەرنى قوشقاندىلا، جۈملە ئاندىن زاۋان بولىدۇ.

4) يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ستىلىستىكا ئېھتىياجىدىنمۇ بەزى سۆزلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ئەسلى ئەسەرنىڭ مەنىسى (مەزمۇنى) ۋە ئۇسلۇبىنى تېخىمۇ ياخشى ئىپادىلەشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

As for me, I did not understand Why he thought so.

مەن (غۇ) ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنداق ئويلىغانلىقىنى چۈشەنمىدىم.

5) ئىنگىلىز تىلىدا بەزى سۆزلەر بەلگىلىك كونتېكىستتا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ مەنىسى ئېنىق، لوگىكىغا ئۇيغۇن بولىدۇ. لېكىن ئىنگىلىز تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا تەپەككۈرنىڭ ئىپادىلىنىش ئۇسۇللىرى بىردەك بولمىغاچقا، ئۇيغۇرچە تەرجىمىدە سۆز مەنىسىنى لوگىكا جەھەتتىن كونكرېت كېڭەيتىپ، بەزى سۆزلەرنى قوشۇش ئارقىلىق، ئىنگىلىزچىدە يوشۇرۇن ئىپادىلىنىدىغان مەنىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

The bus in front of me stalled and I missed the green.

ئالدىمىدىكى ماشىنا توختاپ قېلىۋىدى، يېشىل (چىراق) قا ئۆلگۈرەلمەي قالدىم.

بۇ جۈملىنىڭ ئەسلى تېكىستىدە «چىراق» سۆزى يوق. لېكىن ئىنگىلىز كىتابخانلىرى «stau» سۆزىنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆز ئىكەنلىكىنى، كونتېكىستتا قاتناش ئاتالغۇسى سۈپىتىدە ماشىنىنى توختىتىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى چۈشەنەلەيدۇ. شۇڭا يۇقىرىقى جۈملىدىكى «يېشىل» سۆزىنى قاتناش بەلگىسى بولغان يېشىل چىراق دەپ بىلىدۇ. لېكىن سۆز قوغلىشىپ ئۇيغۇرچىغا ئۇدۇل تەرجىمە قىلىنسا، «staued» سۆزىنىڭ ئالاھىدە مەنىسى ئىپادىلەنمەي قالىدۇ. شۇڭا «چىراق» سۆزىنى قوشۇپ تەرجىمە قىلغاندا، ئىپادىلىمەكچى بولغان مەنا تېخىمۇ ئېنىق بولىدۇ.

A leaf is so light that it can float

يوپۇرماق شۇنداق يېنىكىكى، ھەتتا (سۇ ئۈستىدە) لەيلىيەلەيدۇ.

According to scientists, modern medicine owes a great deal to the discovery of certain tiny disease - carrying organisms.

ئالىملار (نىڭ قارىشى) غا ئاساسلانغاندا، بەزى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىكى مىكرو ئورگانىزمنىڭ بايقىلىشى ھازىرقى زامان مېدىتسىناسىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

6) سىنتاكسىسلىق ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئەسلى تېكىستتە قىسقارتىلغان قىسىملارنى تەرجىمە تېكىستىدە قوشۇپ تولۇقلاش كېرەك. بولۇپمۇ ئىنگىلىزچىدىكى جاۋاب بولۇپ كېلىدىغان جۈملىلەرنى مۇشۇنداق تەرجىمە قىلىش كېرەك. چۈنكى بۇ خىلدىكى

جۈملىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى شۇكى، جۈملىنىڭ بىر قىسمى قىسقارتىلغان بولىدۇ. ئىنگلىز كىتابخانلىرى ئاشۇ قىسقارتىلغان قىسمىنى سوئال جۈملىلەر ئارقىلىق بىلەلەيدۇ. لېكىن بۇ خىل قىسقارتىلىش ئۇيغۇرچىغا ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ كېلىنە (قىسقارتىلغان شەكلى بويىچە تەرجىمە قىلىنسا)، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەي قالىدۇ. شۇڭا تەرجىمە تېكىستىدە شۇ قىسقارتىلغان قىسمىنى تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

Who broke the cup? I did

ئىستاكاننى كىم چېقىۋەتتى؟ مەن (چېقىۋەتتىم).
 بۇ جۈملىدىكى «did» بولسا «do» نىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ جۈملىدىكى رولى كۆپ، بەزى ھاللاردا ئۇنى ئىشلىتىش ئارقىلىق پېئىلنىڭ تەكرارلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، «I did» بىلەن «I broke the cup» نىڭ رولى ئوخشاش، يەنى «I did=I broke the cup»:

Is this her coat? yes, it is.

بۇ ئۇ ئايالنىڭ پەلتۇسىمۇ؟ ھەئە، (ئۇ ئايالنىڭ).
 بۇ يەردىكى «it is» بىلەن «it is hers» نىڭ رولى ئوخشاش بولۇپ، ئۇنى ھەرگىز «ھەئە» دەپ تەرجىمە قىلماستىن بەلكى، قىسقارتىلغان قىسمىنى قوشۇپ تەرجىمە قىلىش كېرەك.

2. تەرجىمە جەرياندىكى سۆز ئىخچاملاش مەسىلىسى

ئىنگلىزچىدىكى جۈملىلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئادىتىگە ئاساسەن، بەزى سۆزلەرنى ئىخچاملاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردىكى سۆز ئىخچاملاش ئىككى جەھەتتىن ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، تەرجىمە تېكىستىدە تەرجىمە قىلىنمىسىمۇ مەنە جەھەتتىكى پۈتۈنلۈكىگە تەسىر يەتمەيدىغان يەنى بولمىسىمۇ، بولمىسىمۇ بولىۋېرىدىغان سۆزلەرنى ئىخچاملاش. يەنە بىرى، ئەسلى تېكىستتىكى بەزى سۆزلەر تەرجىمە تېكىستىدە ئىخچاملانمىسا (قىسقارتىلمىسا)، ئوقۇشماسلىق ياكى مەنە جەھەتتە ئېنىقسىزلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئەھۋالدا ئىخچاملاش. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ئىخچاملاش مەزمۇنىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە ۋە توغرىلىقىغا قىلچىمۇ تەسىر يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك.

(1) ئۇيغۇرچە تەرجىمىدە ئارتىكلنىڭ ئىخچاملىنىشى

ئىنگلىزچىدە ئارتىكللار (a, an, the) گەرچە ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئىشلىتىلىشى ئىنتايىن كۆپ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا ئارتىكل يوق. شۇڭا، تەرجىمىدە ئارتىكلنىڭ جۈملىدىكى مەنىسىگە ئاساسەن ئۇنى قىسقارتىش (ئىخچاملاش) ياكى قىسقارتماسلىقىنى بەلگىلەش كېرەك. تۆۋەندە بىز ئېنىقسىزلىق ئارتىكلى (a, an) نى مىسال قىلىپ

ئۆتىمىز. «a, an» لار جۈملىدە «بىر» دېگەن مەنىدە كەلگەندە «one» (بىر) دېگەن سان بىلەن مەنە جەھەتتە ئوخشاش بولىدۇ. بۇ يەردىكى ئارتىكل روشەن سان ئۇقۇمى بولۇپ، ئۇنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا قىسقارتىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

I have an English book, he has two.

مەندە بىر كىتاب بار، ئۇنىڭدا ئىككىسى.

Take two tablets three times a day.

بىر كۈندە ئۈچ قېتىم، ھەر قېتىمدا ئىككى تابلېتكا ئىچىلىدۇ. لېكىن باشقا مەنىدە، مەسىلەن، تۈرنى بىلدۈرۈپ كېلىپ، بىر ئادەم ياكى نەرسە ئارقىلىق پۈتكۈل تۈرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ كەلگەندە، ئۇنى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە قىسقارتىش كېرەك. مەسىلەن:

A cadre mustn't be divorced from the masses.

كادىرلار ئاممىدىن ئايرىلماسلىقى كېرەك.

بۇ يەردىكى ئېنىقسىزلىق ئارتىكلى «A» «بىر» كادىرنى كۆرسەتمەستىن، بەلكى كادىرلارنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇقۇمدۇر. شۇڭا ئۇنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا قىسقارتىۋېتىش كېرەك.

A horse is a useful animal.

ئات كېرەكلىك ھايۋان.

بۇ يەردىكى «A» نى چوقۇم قىسقارتىش كېرەك. قىسقارتىۋېتىلمىسە، ئېنىقسىزلىق ئارتىكلىنىڭ تۈرنى بىلدۈرۈپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ مەنىسى تەرجىمە تېكىستىدە ئىپادىلەنمەي قالىدۇ. نەتىجىدە ئەسلى تېكىست خاتا ھالدا «بىر ئات بىر كېرەكلىك ھايۋان» دەپ تەرجىمە قىلىنىپ قالىدۇ. بۇنداق تەرجىمە قىلىش ئۇسۇلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئادىتىگە خىلاپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئەسلى تېكىستنىڭ توغرا مەنىسىمۇ خاتا تەرجىمە قىلىنىپ قالىدۇ. پەقەت ئەسلى تېكىست ئۈستىدە ئەستايىدىل ۋە ئەتراپلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندىلا، ئاندىن سۆز قىسقارتىش، لېكىن مەنىسىنى قىسقارتماستىن ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئارتىكلنى قىسقارتىش - قىسقارتماستىن ئەلۋەتتە يەنە نۇرغۇن ئالاھىدە ئەھۋاللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇ يەردە بىز بىرنى بىلىش ئارقىلىقلا باشقىلارنىمۇ بىلىۋالالايمىز.

(2) ئۇيغۇرچە تەرجىمىدە ئالماشلارنىڭ ئىخچاملىنىشى

(1) ئىنگلىز تىلىدا ئىگىلىك ئالماشلارنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتى ئىنتايىن

يۇقىرى، ئۇلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئادىتىگە ئاساسەن، مۇۋاپىق كەلگەن ئورۇندا ئىخچاملاش كېرەك. مەسىلەن:

He washes his face every morning.

ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەندە يۈزىنى يۇيىدۇ.

بۇ جۈملىدە ئەگەر سۆز قوغلىشىپ، ئۇدۇل تەرجىمە قىلىپ «his» نى قىسقارتىۋەتمەسەك، ئۇنداقتا ئۇ جۈملىنى «ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئۇنىڭ يۈزىنى يۇيىدۇ» دەپ تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل تەرجىمە كۆرۈنۈشتە پۈتۈنلەي ئەسلى تېكىستنىڭ مەنىسى بويىچە ئېلىپ بېرىلغاندەك بىلىنىشىمۇ، ئەمەلىيەتتە كىتابخان قايمۇقۇپ قېلىپ، «ئۇ» نىڭ زادى كىمنىڭ يۈزىنى يۇغانلىقىنى، ئۆزىنىڭكىنىمۇ، ياكى «his» (ئۇنىڭ)كىنىمۇ ئېنىق بىلەلمەي قالىدۇ. شۇڭا تەرجىمە تېكىستىدە ئەسلى تېكىستتىكى قىسقارتىشقا تېگىشلىك سۆزلەرنى قىسقارتىۋەتمىگەندە، تەرجىمىنىڭ توغرىلىقىغا تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن:

They do their homework in the afternoon

چۈشتىن كېيىن ئۇلار تاپشۇرۇق ئىشلەيدۇ.

بۇ يەردە «their» (ئۇلارنىڭ) نى قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. بولمىسا بۇ جۈملە «ئۇلار ئۇلارنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئىشلەيدۇ» دەپ تەرجىمە قىلىنىپ قالىدۇ. دە، ئەسلى تېكىستتە ئىپادىلەنمەكچى بولغان پىكىرگە ئۇيغۇن بولماي قالىدۇ.

(2) ئىنگلىزچىدىكى we (بىز)، you (سىلەر، سەن)، they (ئۇلار) دېگەن شەخس ئالماشلار ئومۇمەن ئادەملەرنى كۆرسىتىپ كەلگەندە، ئۇيغۇرچىغا قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىنىشى كېرەك. مەسىلەن:

they say it's so

(ئۇلار) ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئاشۇنداق.

You can never tell.

(سەن) بىر نېمە دېمەك تەس.

Subtract five from ten you will get five.

ئوندىن بەشنى ئالسا (سەن) بەش قالىدۇ.

بۇ ئۈچ جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا «They» «you» ، «you» لار قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىنماقچا، جۈملە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئادىتىگە تېخىمۇ ئۇيغۇنلاشقان.

(3) ئىنگلىز تىلىدىكى ئادەمدىن باشقا شەيئىلەرگە قارىتىلىدىغان «It» (ئۇ) بەزىدە ئالماش بولۇپ، بەزىدە يېتەكچى سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

(1) It نۇرغۇنلىغان تەركىبلەرنىڭ رولىدا كېلەلەيدۇ. لېكىن ئۇ جۈملىدە ھاۋارايى، ۋاقىت، ئارىلىق قاتارلىق ئۇقۇملارنى بىلدۈرۈپ كەلگەندە، ئۇيغۇرچىغا قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

It is snowing.

ھاۋا) قار ياغدى. (ھاۋا) قار ياغدى.

It is half past two.

(ۋاقىت) ھازىر ئىككى يېرىم بولدى.

It is only five miles to the Summer palace.

(ئارىلىق) يىخىيۈەن باغچىسى بىلەن بۇ يەر بەش ئىنگىلىز چاقىرىمى كېلىدۇ.
(2) it يېتەكچى سۆز رولىدا كەلگەندە، جۈملىدە شەكلەن ئىگە ياكى شەكلەن تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، لېكىن ئەمەلىي مەنىسى بولمايدۇ. ئۇنىڭ سىنتاكتىكىسى رولى پەقەت جۈملىنى سىلىقلاشتۇرۇش، بېشى چوڭ، ئايىقى كىچىك بولۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىنلا ئىبارەت. بۇ خىل ئەھۋالدا ئۇنى ئۇيغۇرچىغا قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. مەسىلەن:

How much does it cost to send a letter by registered mail?

زاكاز خەت سېلىش ئۈچۈن قانچە پۇل كېتىدۇ؟

بۇ جۈملىدىكى «It» شەكلەن ئىگە بولۇپ كەلگەن، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە قىسقارتىلغان.

I found it difficult to perseve.

چىڭ تۇرۇشنىڭ ئىنتايىن قىيىنلىقىنى ھېس قىلدىم.
بۇ جۈملىدە «it» شەكلەن تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن. تەرجىمىدە ئۇنى قىسقارتىشقا بولىدۇ.

يۇقىرىدا ئىنگىلىزچىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا، بەزى سۆزلەرنى مۇۋاپىق دەرىجىدە قوشۇش ۋە ئىخچاملاش ئۈستىدە توختالدۇق. سۆز قوشۇش بىلەن قىسقارتىش كۆرۈنۈشتە ئۆزئارا قارىمۇ قارشى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى بولۇپ، ھەر ئىككىسى ئەسلى تېكىستنى تېخىمۇ ياخشى ئىپادىلەپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. سۆز قوشۇش بىلەن قىسقارتىش تەرجىمە تېكىستىنىڭ توغرىلىقى ۋە مەنىسىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەسلى تېكىست بىلەن تەرجىمە تېكىستىدە سۆزلەرنىڭ مىقدار جەھەتتە ئوخشاش بولماسلىقى، مۇھىمى، ھەرقايسى تىللاردىكى ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاماسلىقىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ھەرقايسى تىللارنى ئۆزئارا تەرجىمە قىلغاندا كەم بولسا بولمايدىغان، شۇنداقلا كەلسە - كەلمەس ئىشلىتىشكە بولمايدىغان ماھارەتتۇر. بۇ خىل ماھارەت پەقەت توغرا قوللىنىلغاندىلا، ئاندىن ئەسلى تېكىستنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇسلۇبىغا ھەقىقىي تۈردە سادىق بولغىلى، تەرجىمە تېكىستىنىڭ راۋان بولۇشىغا، كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىش ۋە قوبۇل قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش شەرتلىرى توغرىسىدا

يارى ئەبەيدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ، بولۇپمۇ «ئا»، «ئە» تاۋۇشلىرىنىڭ بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە، يېنىلاردا ئاجىزلىشىش شەرتلىرى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىندۇ.

تەلەپپۇز جەريانىدا ئاۋاز كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشى تۈپەيلىدىن تاۋۇش تېمبىرىدا ئۆزگىرىش بولۇش ھادىسىسى تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسى تاۋۇشلارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلغاندا، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ھەرىكىتىنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسى ئادەتتە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش شەرتلىرى ئۈستىدىلا توختىلىمىز.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېگەنمىز، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇرغۇسىز ئوقۇلىدىغان بوغۇملار تەركىبىدە ئاۋاز (تاۋۇش) تېمبىرى جەھەتتە ئۆزگىرىش بولۇش ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلاشقاندا ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ياڭراقلىق، ئېنىقلىق دەرىجىسىنى مەلۇم دەرىجىدە يوقىتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بولۇپمۇ تۆۋەن ۋە يېرىم تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش [a] ، [ε] لەرنىڭ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتىدا [e] تاۋۇشىغا، بەزى فونېتىكىلىق شارائىتىدا [i] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدا شەكىللەنگەن ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر تىلىنى باشقا تۈركىي تىللاردىن روشەن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى. بۇ خىل ئاجىزلىشىش تەسىرىدىن ئۇيغۇر تىلىدا سۆز يىلتىزى ياكى ئۆزەكتە ئەسلىدىن مەۋجۇت بولغان فونېتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىكى تۇراقلىق بولۇش ياكى ئۆزگەرمەسلىكتىن ئىبارەت ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە بۇزۇلغان. بۇنىڭ بىلەن،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە تۈرلىنىشى جەھەتتە ھازىرقى باشقا تۈركىي تىللاردىن پەرقلىنىدىغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر تىلىدا تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار بىلەن پېئىللارغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار، خاراكتېر جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، تۇرغۇن سۆز تەركىبىدىكى [α] ياكى [ε] تاۋۇشى بىلەن پېئىللاردىكى [α] ياكى [ε] تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىنىشى شەرتلىرى، ھەتتا [α] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن پېئىللاردىكى [α] تاۋۇشى بىلەن [ε] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن پېئىللاردىكى [ε] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىنىشى شەرتلىرى ئۆزئارا ئوخشاشمايدۇ. شۇڭا بىز تۆۋەندە ئۇلار ئۈستىدە ئايرىم-ئايرىم توختىلىمىز.

1. تۇرغۇن سۆزلەردە ئاجىزلىنىشى شەرتلىرى

(1) [α] ياكى [ε] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەر (ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار، رەۋىش، ئالماش، تەقلىد سۆز) گە مۇناسىپ قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ئۇرغۇ ئاياغدىكى بوغۇمغا يۆتكىلىپ، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، [α] ياكى [ε] تاۋۇشى [e] تاۋۇشىغا ئاجىزلىنىدۇ (ئەسلى ئەمەلىي تەلەپپۇزدا بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى [α] تاۋۇشى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش [e] غا ئەمەس، بەلكى ئارا سوزۇق تاۋۇش [ə] غا ئاجىزلىنىدۇ. [ε] تاۋۇشى ئارا سوزۇق تاۋۇش [i] غا ئاجىزلىنىدۇ). مەسىلەن:

at → eti	dʒan → dʒenim	aq → eqi
tal → teli	ten → teni	bel → beli
sen → seni	keŋ → keŋi	saj → seji

لېكىن، مەزكۇر بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە كەلسە ياكى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، ئۇرغۇ ئاياغدىكى بوغۇمغا يۆتكەلمىسە، يەنى تۇراقلىق ئۇرغۇغا ئىگە بولسا (بۇ خىلدىكى سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردۇر)، [α] ياكى [ε] تاۋۇشى [e] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

at → atni	ten → tende	aq → aqraq
bab → babi	tadʒ → tadʒi	tar → tari
dād → dādi	bak → baki	par (جۈپ) → pari
pem → pemi	tem → temi	tʃem → tʃemi
tʃam → tʃami	san → sani	bəʃ → bəʃi

(2) ئاخىرقى بوغۇمى [α] ياكى [ε] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىپ قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ئۇرغۇ ئاياغدىكى بوغۇمغا يۆتكىلىپ، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، شۇ [α] ياكى [ε] تاۋۇشى تىل ئالدى سوزۇق [i] غا ئەمەس، بەلكى ئارا سوزۇق [i] تاۋۇشىغا ئاجىزلىنىدۇ.

مەسلەن: $\text{bala} \rightarrow \text{baltlar}$ $\text{anar} \rightarrow \text{antri}$ $\text{aka} \rightarrow \text{aktini}$

$\text{fiede} \rightarrow \text{fietsi}$ $\text{vede} \rightarrow \text{vedini}$ $\text{qelem} \rightarrow \text{qelitim}$

$\text{paxta} \rightarrow \text{paxttkar}$ $\text{fiaza} \rightarrow \text{fiazidar}$ $\text{file} \rightarrow \text{fiiltger}$

لېكىن، چەتتىن قوبۇل قىلىنغان بۇ تۈردىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى تۇراقلىق ئۇرغۇغا ئىگە بولغاچقا، مەزكۇر بوغۇمدىكى $[a]$ ياكى $[\epsilon]$ تاۋۇشى $[t]$ تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسلەن؛

$\text{afiar} \rightarrow \text{afiar}i$ $\text{bala} \rightarrow \text{balasi}$ $\text{ajal} \rightarrow \text{ajali}$

$\text{eslifie} \rightarrow \text{eslifiesi}$ $\text{menbe} \rightarrow \text{menbesi}$ $\text{dzmet} \rightarrow \text{dzemeti}$

$\text{doklat} \rightarrow \text{doklati}$ $\text{grazdan} \rightarrow \text{grazdani}$ $\text{dadzjar} \rightarrow \text{dadzjari}$

$\text{pristan} \rightarrow \text{pristani}$ $\text{f} \Phi \text{jyen} \rightarrow \text{f} \Phi \text{jyeni}$

ئەگەر ئاخىرقى بوغۇمى $[a]$ ياكى $[\epsilon]$ تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، شۇ ئاخىرقى بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە كەلسە، $[a]$ ياكى $[i]$ تاۋۇشى $[\epsilon]$ تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ، لېكىن، «ئالتە» ، «يەتتە» ، «يىگىرمە» ، قاتارلىق سانلارغا تەرتىپ سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ $[a]$ ياكى $[\epsilon]$ تاۋۇشى $[i]$ تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ. لېكىن بۇنداق ئالاھىدە ئەھۋال ئاز ئۇچرايدۇ.

يۇقىرىدا توختالغان ئاجىزلىشىشنىڭ ھەممە تۈرى يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ، يەنى يېزىقتا ئاجىزلاشقىنى بويىچە يېزىلىدۇ.

3) $[a]$ ياكى $[\epsilon]$ تاۋۇشىنىڭ $[i]$ تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىشى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىلا يۈز بېرىپ قالماستىن، يەنە بىرىككەن سۆز، جۈپ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىمۇ يۈز بېرىدۇ، يەنى بىرىككەن سۆز، جۈپ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىنقى تەركىبىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى $[a]$ ياكى $[\epsilon]$ تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بولسا، ئۇلارغا كېيىنكى تەركىب قوشۇلغاندا (بىرىككەندە)، ئالدىنقى تەركىبىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىلا، مەزكۇر بوغۇمدىكى $[a]$ ياكى $[\epsilon]$ تاۋۇشى $[i]$ تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ. بۇ خىل ئاجىزلىشىشتىن جۈپ سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى، بىرىككەن سۆزلەردىن يەر - جاي ناملىرى، كىشى ئىسىملىرىدىكى ئاجىزلىشىش يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدۇ. باشقا تۈردىكى بىرىككەن سۆزلەر تەركىبىدىكى ئاجىزلىشىش بولسا يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەسلەن:

يېزىقتا:	جانلىق تىلدا:
قاراماي	qarimaj
مازار ئالدى (يەرنامى)	maziraldi
ئۆمەر ئاخۇن	Φmiraxun
سوۋغا - سالام	sovxisalam
ئاچا - سىڭىل	tʃaritedbir
چارە - تەدبىر	pitnipasat
پىتنە - پاسات	anitiŋ
ئانا تىل	altikiŋi
ئالتە كىشى	Φjgiqajtmaq
ئۆيگە قايتماق	talaxitʃiqmaq
تالاغا چىقماق	qamtʃigyl
قامچىگۈل	qamtʃiot
قامچىئوت	

4) ئالدىنقى بوغۇملىرى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن، ئاخىرقى بوغۇمى [α] ياكى [ε] تاۋۇشىدىن تەركىب تاپقان كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەر (ئاساسەن ئىسىملار) دىن يېپىق بوغۇملۇقلىرىغا ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى، ئوچۇق بوغۇملۇقلىرىغا ئوچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ياكى سۇئال ئۇلانمىسى ئۇلانغاندا، ئۇرغۇ ئاياغدىكى بوغۇمغا يۆتكەلسە ۋە مەركۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، شۇ بوغۇمدىكى [α] تاۋۇشى [u] تاۋۇشىغا، [ε] تاۋۇشى [y] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ. لېكىن بۇ خىل ئاجىزلىشىش يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
قۇلقىم	quluŋum
تۇمقىم	tumuqum
يۈرىكى	juryki
تۆۋىنى	tΦvyni
جۇۋىسى	dəuvusi
ئۈگرىسى	ygrysi
بۇرۇلكىمۇ	buruLkumu
پوپوزىمۇ	popozumu

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، [α] ياكى [ε] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان [u] ياكى [y] تاۋۇشلىرى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ياڭراقلىق، ئېنىقلىق دەرىجىسىنى ئۆزگەرتىپ، قىسقاراق، تۇتۇقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

2. پېئىللاردا ئاجزلىشىش شەرتلىرى

(1) [ε] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا قانداق قوشۇمچە قوشۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەسلىدىكى يىلتىز ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قېلىپ، ئورغۇ ئايغىدىكى بوغۇمغا يۆتكەلسلا، يىلتىزدىكى [ε] تاۋۇشى [e] تاۋۇشىغا (ئەسلى ئارا-سوزۇق [i] تاۋۇشىغا) ئاجزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ber → berej	kes → kesij	tʃek → tʃekip
sez → sezil	ket → ketil	tʃek → tʃekim
kes → kesik	kel → kelin	ber → bere

(2) [α] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن ۋە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا، ياسىغۇچى ياكى تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىشقىلىپ [α] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسلا، ئەسلىدىكى يىلتىز ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، [α] تاۋۇشى [e] تاۋۇشىغا ئاجزلاشمايدۇ. [α] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار دېگەندە، ئومۇمەن تۆۋەندىكى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى كۆرسىتىدۇ (ياسىغۇچى قوشۇمچىلار كۆرسىتىلمىدى):

(1) بۇيرۇق - خالاش رايىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى «-اي» «-ايلى» مەسىلەن:

bar → baraj	jaz → jazajli
-------------	---------------

(2) رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىدىن «-ا» مەسىلەن:

tam → tama — tama	jaz → jaza — jaza
-------------------	-------------------

(3) كېلىدىغان زامان سۈپەتداش قوشۇمچىلىرىدىن «-از» ۋە «-ىدىغان» -ا -

دۇر - غان» مەسىلەن:

bar → barar (dzaj)	jaz → jazidigan
--------------------	-----------------

(4) ئېنىق كېلىدىغان زامان خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى «-ا» (بۇ ئەسلى رەۋىشداش

قوشۇمچىسى) مەسىلەن:

bar → barimen	jaz → jazisen
---------------	---------------

(5) ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان خەۋەر رايىنىڭ بىرىنچى خىل شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى

«-ار» (بۇ قوشۇمچىمۇ ئەسلى سۈپەتداش قوشۇمچىسى) مەسىلەن:

bar → bararmiz	qal → qalarsiler
----------------	------------------

(6) ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان خەۋەر رايىنىڭ ئىككىنچى خىل شەكلىنىڭ

قوشۇمچىسى «-ىدىكەن» -ا - دۇر - ئىكەن» مەسىلەن:

[a] bar → baridiken men < bar — a — dur — iken — men

jaz → jazidikensiler < jaz — a — dur — iken — siler

(7) ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى «-ات-» (بۇ قوشۇمچىمۇ ئەسلى پېئىلنىڭ «ئا» لىق رەۋىشىداش شەكلىگە باغلامچى پېئىل «ئە-» نىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى «ئەردى» قوشۇلۇش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ ھازىرقى شەكلىگە كېلىپ قالغان). مەسىلەن:

bar → barattim jaz → jazattuu

(8) ئۆتكەن زامان ئىمكان خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى «-ال-» ۋە ئۇنىڭ بولۇشىنى شەكلىدە كۆرۈلىدىغان قوشۇمچە «-ال-». مەسىلەن:

bar → baralidim jaz → jazaliduu

bar → baralimidim < bar — al — ma — di — m

(9) كېلىدىغان زامان ئىمكان خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى «-الاي-». مەسىلەن:

bar → baraaajmen. jza → jazaaajdu

(10) سوئال ئۇلانمىسى «-ام-» (بۇ ئۇلانما ئەسلى پېئىللارنىڭ «ئا» لىق رەۋىشىداش شەكلىگە «مۇ» ئۇلانمىسىنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، كېيىن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ «-ام-» شەكلىگە كېلىپ قالغان). مەسىلەن:

bar → baramsen < bar — a — mu — sen

jaz → jazamsiler < jaz — a — mu — siler

(11) «ئە» يۈكلىمىسى. مەسىلەن:

jaz → jaze. bar → bare

(3) ئاخىرقى بوغۇمى [a] ياكى [ε] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن ۋە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىلا، ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى [a] ياكى [ε] تاۋۇشى [i] تاۋۇشىغا (ئەمەلىيەتتە ئارا سوزۇق [ɪ] تاۋۇشىغا) ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

qorallan → qorallinaj

gyzellef → gyzellifip

paraŋlɑf → paraŋlifattim,

adetlən → adetlinelejmen

(4) [a] ياكى [ε] تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق ياكى كۆپ بوغۇملۇق تۈپ ياكى ياسالما پېئىللار (يەنى ئوچۇق بوغۇملۇق پېئىللار) غا [a] ياكى

[ɛ] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن ياكى ئالدىنقى بوغۇمى [ɑ] ياكى [ɛ] تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ پېئىللار ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [ɛ] [ɑ] تاۋۇشى [i] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ.

(1) ھازىرقى زامان داۋام خەۋەر زايىنىڭ قوشۇمچىسى «-ۋات» . مەسىلەن:

de → devatimen, tyne → tynevatimiz
bafla → baflavtidu. sΦzle → sΦzlevatisen

(2) ھازىرقى زامان (ئىزچىل) سۈپەتداش قوشۇمچىسى «-ۋاتقان» . مەسىلەن:

je → jevatqan sana → sanavatqan
kΦzle → kΦzlevatqan tafla → taflavatqan

(3) ئۆتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر زايىنىڭ بىرىنچى خىل شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى

«-ۋاتت» . مەسىلەن:

de → devatattim. jixla → jixlavattin

(4) ئۆتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر زايىنىڭ ئىككىنچى خىل شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى

«-ۋاتقاندى» (بۇ قوشۇمچە ئەسلى ھازىرقى زامان سۈپەتداش قوشۇمچىسى «-ۋاتقان» غا ھۆكۈم باغلامچىسى «ئىدى» ، «ئىدى» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان، لېكىن كېيىن مەلۇم دەرىجىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغان) . مەسىلەن:

je → jevatqanidim ojna → ojnavatqaniduq
kΦzle → kΦzlevatqanidi. uxla → uxlavatqanidi

(5) ئۆتكەن زامان ئىمكان خەۋەر زايىنىڭ قوشۇمچىسى «-لا» . مەسىلەن:

ojla → ojllidim uxla → uxllidim
de → delidim sekre → sekrelidim

(6) كەلگۈشى زامان ئىمكان خەۋەر زايىنىڭ قوشۇمچىسى «-لاي» . مەسىلەن:

sana → sanalaymen. bafla → baflalaymen
je → jelejmen tyze → tyzelejmen

(7) تۈسلۈك قوشۇمچە «-ۋەر» . مەسىلەن:

qara → qaraver ayla → aylavev
sɔzle → sɔzleɔver de → dever

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن پېئىللاردىكى ئاجىزلىشىشنىڭ ھەممىسى يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا [α] ياكى [ε] تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىدىن باشقا يەنە يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش [i] ، [u] ، [y] لەر [fi] تاۋۇشلىرىدىن باشقا جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا ياكى ئىككى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلسە، ئومۇمەن ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تۈسىنى يوقىتىپ، يېنىك، قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ئەينى ۋاقىتتا شۇ يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلاشقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

if₀ is₀ uq₀ ut₀ ys₀ ytʃ₀ piʃ₀
 tʃiʃ₀ utuq₀₀ quʃ₀ pytyk₀₀ tʃyʃ₀

ئەگەر يۇقىرىقىدەك فونېتىكىلىق شارائىتتا كەلگەن يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلار سەل سوزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولسا (يېنىك ۋە قىسقا ئوقۇلمىسا)، ئۇنىڭ ئاجىزلاشمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەسىلەن، «قىپقىزىل»، «قۇپقۇرۇق»، «تۈپتۈز» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ئالدىنقى بوغۇملىرىدىكى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلار سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، شۇڭا ئۇلار ئاجىزلاشقان بولۇپ ھېسابلانمايدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ، بولۇپمۇ [α] ، [ε] تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشى ئىنتايىن كۆپ كۆرۈلىدۇ. لېكىن بۇ خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ئومۇمەن قانۇنىيەتلىك، شەرتلىك ھالدا يۈز بېرىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى ئۆگەنگۈچىلەرگە قارىتا ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى ئوقۇتۇشىدا قارا - قويۇق ھالدا بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى [α] ، [ε] تاۋۇشلىرى [e] تاۋۇشىغا، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكىلىرى [i] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈلمەي، بەلكى ئۇلارنىڭ قانداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئاجىزلىشىدىغانلىقى، قانداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئاجىزلاشمايدىغانلىقى ئېنىق چۈشەندۈرۈلۈشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئۇيغۇر تىلى ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەش ۋە يېزىش ئىقتىدارىنى تېزراق يېتىلدۈرگىلى بولىدۇ.

ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىنىڭ قوش تىللىق بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا

دىلارە ئىمىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ پەن - مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن قوش تىللىق بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئېلىمىز كۆپ مىللەتلىك چوڭ دۆلەت. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق تەرەققىيات تارىخىدا، بىر پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىش ۋە راۋاجلىنىش مۇساپىسىدە، شۇنداقلا زامانىۋىلاشقان سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ شانلىق تۆھپىلىرىنى قوشقان.

ئېلىمىزنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتىنى ۋە بايلىقىنى ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئاز سانلىق مىللەت خەلقى خەنزۇ خەلقى بىلەن بىرلىكتە ياراتقان. شۇڭا مەيلى تارىخى بولسۇن، مەيلى مەدەنىيەت بولسۇن ۋە ياكى جەمئىيەت بايلىقى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەر مىللەت خەلقىگە ئورتاق بولغان خەزىنىدۇر. لېكىن تارىخىي ۋە جۇغراپىيەلىك ئامىللار تۈپەيلىدىن، شۇنداقلا كونا جەمئىيەتتىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى نادانلىق ۋە جاھالەت تۇپرىقىغا مەھكۇم قىلىدىغان رەزىل سىياسەت - تەدبىرلىرى ئاستىدا، ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي - مائارىپى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى بىر ئىزدا توختاپ قالدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن زور كۈچ چىقاردى. لېكىن، تارىختىن قېلىپ قالغان تەرەققىيات جەھەتتىكى تەكشىسىزلىك ئۈزۈل - كېسىل تۈگىتىلمىدى. شۇڭا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە قارىتىپ، شىنجاڭغا ئوخشاش ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا كۆپلىگەن ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلىدى. ئەمما تىل جەھەتتىكى چەكلىمىلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات ئىشلىرىغا ئوخشاشلا زور دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلدى. شۇڭا، تىل مەسىلىسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ

قويلىنىشىغا تېگىشلىك تەخمىنسىز مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

تىل — كىشىلەرنىڭ ئالاقىلىشىش، پىكىر قىلىش، ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىش قورالى، تىلدىن مۇستەسنا ھالدا ھەرقانداق ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. ئازاتلىقتىن كېيىن، ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىق ئىشلىرى مۇناسىپ تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئانا تىلى بىلەن مىللىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، مىللىي مائارىپنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. مىللەتلەر تىل - يېزىقىنى تەتقىق قىلىدىغان ئورگانلار، مىللىيچە ئاخبارات ۋە نەشرىيات مۇئەسسەسەلىرى قۇرۇلدى. مىللىي تىلدىكى ھەر خىل گېزىت - ژۇرناللار، كىتابلار ۋە پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى نەشر قىلىندى.

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ساھەلىرىدە ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. لېكىن بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈچۈن كۇپايە قىلمايدۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەر تەرەپلىمە تەرەققىي قىلىش ئۈچۈن، ئۆز مىللىتىدىن چىققان ئالىملار، مۇتەخەسسسلەر ۋە ھەرقايسى ساھەلەردىكى كەسپىي خادىملارغا ئىگە بولۇشى زۆرۈر. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىغا كۆپ خىل تىل، بولۇپمۇ خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى، خەنزۇ تىلىنى ئۆگەنمىگەندە ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن ياخشى خىزمەت قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى، ئۆز مىللىتىنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىمۇ يۈكسەلدۈرۈشكە تولۇق ھەسسە قوشالمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈش لازىم. خەنزۇ تىلى خەلقئارادا زور تەسىرگە ئىگە چوڭ تىللارنىڭ بىرى. بۇ تىلنى قوللىنىۋاتقان جۇڭگو ئاھالىسى دۇنيا ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىمۇ خەنزۇ تىلى بەش چوڭ تىلنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەملىكىتىمىزدە بولسا خەنزۇلار پۈتۈن ئاھالىنىڭ 90 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسىي مىللەت. بىز كۈندىلىك خىزمەت ۋە تۇرمۇشىمىزدا خەنزۇ يولداشلار بىلەن ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش، ئۆزئارا چۈشىنىش، ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۆزئارا ياردەم بېرىش ئۈچۈن چوقۇم خەنزۇ تىل - يېزىقىنى پۇختا ئۆگىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. مەملىكىتىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، خەنزۇ تىلى يالغۇز دۆلەت تىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر خىل پەن - مەدەنىيەت تىلى. بىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، خەنزۇ تىل - يېزىقى پەن - مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن قوش تىللىق بولۇش ئۆتكىلىدىن ئۆتۈشى كېرەك. لېكىن جەمئىيەتتە «مىللىي ئالاھىدىلىك» نى ساقلاش دېگەننى باھانە قىلىپ، قوش تىللىق بولۇشقا قارشى تۇرۇش خاھىشى ئاز - تولا مەۋجۇت. ئەگەر بىر مىللەت «مىللىي ئالاھىدىلىك» نىلا تۇتقا قىلىۋېلىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشمىسا، ئۇ مىللەت ئۆز - ئۆزىنى بەھكۈملۈك گىردابغا سۆرەيدۇ. بىر ئىزدا توختاپ قېلىش، تېكىنىمچىلىك تورغا ئورايدۇ. توغرا، ھەرقانداق مىللەت ئۆزىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشى، ئارتۇقچىلىقىنى نامايان قىلىشى كېرەك. لېكىن بۇ ئارتۇقچىلىقلار ھازىرقى زاماندىكى رېئال تۇرمۇشتا

ھاسىل قىلىنغان مەدەنىيەتتىكى يېڭى تەجرىبىلەر بىلەن تولۇقلىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوخشاشلا باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتلىرىنى ئۆگىنىش زۆرۈر.

ئومۇمەن، بىر مىللەت تەرەققىي قىلماقچى بولىدىكەن، چوقۇم باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ ئىلغار نەرسىلىرىنى رازىمەنلىك بىلەن ئۆگىنىشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن تىلدىن ئىبارەت بۇ قورالنى پۇختا ئىگىلەش كېرەك.

بەزى يولداشلار تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدىغۇ دەپ قارايدۇ. لېكىن بارلىق كىتاب - ژۇرناللارنى ئۆز ۋاقتىدا تولۇق تەرجىمە قىلىپ ئاشۇ مەقسەتكە يېتىش تولىمۇ تەس، ئەلۋەتتە. چۈنكى بۈگۈنكىدەك ئۇچۇر دەۋرىدە ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلىش يولى بىلەن دەۋر تەلپىگە ماسلاشقىلى بولمايدۇ. بۇ يەردىكى مۇھىم بىر تەرەپ مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىش دائىرىسىنىڭ تارىقى. ھازىرقى مىللىي ئوقۇغۇچىلار بىلەن خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي بىلىم ساپاسىنى سېلىشتۇرساق، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنىڭ نىسپىي تۆۋەنلىكى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ. چۈنكى مىللىي تىل - يېزىقتا چىقىدىغان پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى بەك ئاز بولغاچقا، ئوقۇغۇچىلار پەقەت دەرسخانىدا مۇئەللىمنىڭ سۆزلىگەن لېكسىيىسىگە ۋە قولىدىكى بىر دەرسلىك قوللانمىسىغا تايىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مىللىي ئوقۇغۇچىلار دەۋر تەلپىگە ماسلىشالمايدۇ. دۇنيادىكى يېڭى ئۇچۇرلاردىنمۇ بىخەۋەر قالىدۇ. شۇڭا مىللىي ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن قوش تىللىق بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش تېخىمۇ مۇھىم. بۇ يەردە مۇنداق بىر مىسالنى ئېلىپ ئۆتەيلى: ئېلىمىزنىڭ يەنە بىر چاۋشيەن ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى چاۋشيەن مىللىتى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئالىي مەكتەپكە كىرىش ئىمتىھان نومۇرى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوخشاشلا يۇقىرى بولغان. ئۇلارنىڭ پەن - مەدەنىيىتىمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان. بۇنىڭدىكى مۇھىم سەۋەب چاۋشيەن مىللىتى قەد كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىل ئۆتكىلىدىن ئۆتۈشنى ھەر دائىم چىڭ تۇتقان ھەمدە بارلىق ئوقۇغۇچىلار ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىنى خەنزۇ تىل - يېزىقىدا بەرگەن. نۆۋەتتە مەملىكىتىمىزنىڭ خەلقئارادىكى ئورنىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، خەلقئارادا خەنزۇ تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىش، جۇڭگونى تەتقىق قىلىش دولقۇنى قوزغالماقتا. مەملىكىتىمىزدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 90 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان خەنزۇ مىللىتىمۇ ئۆز مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن چەت ئەل تىلى ئۆگىنىپ، خەلقئارادىكى ئىلغار مەدەنىيەت بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن تىرىشماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ باشقا ئىلغار مەدەنىيەتلەر بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن چوقۇم كۆپ تىللىق بولۇش سەۋىيىسىگە يېتىشى كېرەك.

ھازىر بىر قىسىم كىشىلەردە، خەنزۇ تىلى - يېزىقىنى ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتىگە قارىتا ناتوغرا قاراشلار مەۋجۇت. ئۇلار ئۆز مىللىتىنىڭ تىلى - يېزىقىنى قوللىنىشنى ھەم تەرەققىي قىلدۇرۇشنى خەنزۇ تىلى - يېزىقىنى ئۆگىنىش بىلەن قارىمۇقارشى قىلىپ قويۇپ، خەنزۇ تىلى - يېزىقىنى ئۆگەنگەندە ئۆز ئانا تىلىنى ئۇنتۇپ قېلىشتىن ھەتتا خەنزۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ دەپ قاراۋاتىدۇ. ئەبەلىيەتتە بۇنداق ئەندىشلەر ئاساسسىز. چۈنكى، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىلى - يېزىقىنى ئىشلىتىش زور دەرىجىدە ئەھمىيەت بەردى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىلى - يېزىقىنى مەسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. قوش تىللىق بولۇشتىمۇ مۇناسىپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. پارتىيە يەنە ئىككى خىل تىلنى تەڭ ئورۇنغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىغا توغرا بولغان تىل تەربىيىسىنى ئېلىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن ئايرىم كىشىلەرنىڭ «ئانا تىلىنى ئۇنتۇپ كېتىش»، «ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىش» تىن ئەنسىرەش تۇيغۇسى پەيدىنپەي يوقىلىشقا باشلىدى.

ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرى شۇنى تونۇشىمىز كېرەككى، مىللەتنى يۈكسەلدۈرىمىز دەيدىكەنمىز، خەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللارنى پۇختا ئۆگىنىپ، كۆپ تىللىق بولۇش ئىرادىسىنى تىكلەشىمىز كېرەك. ئەگەر بىز مىللىتىمىزنىڭ پەن - تېخنىكىسىنى، ئەدەبىيات - سەنئىتىنى ۋە باشقا ساھەلەردىكى ئۇتۇقلىرىنى خەنزۇ ياكى باشقا چەت ئەل تىلىدا تونۇشتۇرالماساق، دۇنيانىڭ پەن - مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى ئۆزىمىزنى ئۆستۈرۈشىمىز تامامەن مۇمكىن. شۇڭا ئۆز مىللىتىمىزنىڭ گۈللىنىشى ۋە روناق تېپىشىغا ھەقىقىي كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشىلەر تىل ئۆگىنىشنىڭ مىللىي مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈشتە نەقەدەر مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىشى لازىم. مەسىلەن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا قوش تىللىق بولۇش ئومۇملاشقاچقا، مىللەتلەر مەدەنىيىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. قىرغىز مىللىتىنىڭ داڭلىق ئالىمى چىڭغىز ئايتاماتوۋ ئۆزىنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىنى رۇس تىلىدا يېزىپ چىققان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى دۇنيادىكى 70 نەچچە خىل تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. دەرۋەقە، چىڭغىز ئايتاماتوۋ ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەسەرلىرى ئارقىلىق قىرغىز مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى دۇنياغا تونۇشتۇردى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھەر بىر ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىغا نىسبەتەن كۆپ تىللىق بولۇش تولىمۇ مۇھىم.

پېشقەدەم ئۇستازلار ھۆرمىتىگە

ھاكىم جاپپار

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپ بولغان شىنجاڭ داشۆسىنىڭ قۇرۇلغىنىغا بۇ يىل 60 يىل بولدى. شىنجاڭ داشۆسى بۇ 60 يىللىق مۇساپىدە نۇرغۇن ئەگرى - توقاي يوللارنى بېسىپ كەلگەن بولسىمۇ، توغرا نىشان، ئۇلۇغۋار غايە بىلەن ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلىدى. بۇ جەرياندا، نۇرغۇنلىغان تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زاتلار، پېشقەدەم مائارىپچىلار شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن قان - تەر ئاققۇزۇپ، زور تۆھپە قوشتى. ئازادلىقتىن بۇرۇن ئىلغار زات دۇجوڭيۈەن مۇدىر، لىن جىلو ئىلمىي مۇدىر، بۇرھان شەھىدى قوشۇمچە مۇدىر بولدى. ئازادلىقتىن كېيىن مەدەنىيەت ئىنقىلابىغىچە بۇرھان شەھىدى، سەيپىدىن ئەزىزىلەر قوشۇمچە مۇدىر بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن دەم ئېلىشقا چىققانغا قەدەر پېشقەدەم مائارىپچىلاردىن جاڭ دۇڭيۈ، ھاكىم جاپپارلار مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. ئىسمائىل ھېۋىزۇللايېۋ، سادىر تۇردىشاھ، خۇي فېن، ۋېن خۇخۇا، يۈن گۇاڭ، گاۋلىن، نۇسرەت شەھىدى، ئەنۋەر خانىبابا، قەييۇم ياۋدۇن، قازىكىن، جاڭ يانگ، سۇلتان جانبۇلاتوۋ، شۇي يۈچى، شۇي گولو قاتارلىق يولداشلارمۇ مەكتەپ رەھبەرلىكى تەركىبىدە بولدى.

60 يىلدىن بېرى شىنجاڭ داشۆسى ئۆز قوينىدا 40 مىڭغا يېقىن ھەر مىللەت ياشلىرىنى تەربىيەلىدى. داشۆ قوينىدا ئازادلىقتىن بۇرۇن تەربىيەلەنگەنلەردىن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋغا ئوخشاش ئىنقىلابچى، نەزەرىيىچىلەر، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈردەك ئاتاغىلىق يازغۇچى، ئالىملار يېتىشىپ چىققان بولسا، ئازادلىقتىن كېيىن تەربىيەلەنگەنلەردىن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا نام قازانغان داڭلىق ئالىملار، پروفېسسورلار، يازغۇچىلار، شائىرلار ۋە پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەۋاتقان يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار يېتىشىپ چىقتى. بىز شىنجاڭ داشۆسىنىڭ 60 يىللىقىنى تەبرىكلىگىنىمىزدە، ئۇنىڭ بېسىپ ئۆتكەن شانلىق تارىخىنى ئەسلەيمىز، شىنجاڭ داشۆسىدە بىر ئۆمۈر ئىشلەپ ئەمگەك سىڭدۈرگەن پېشقەدەم جاپپار شەھىدى، تەربىيە ئىشلىرىغا رەھبەرلەرنى ئەسلەيمىز. شىنجاڭ داشۆسىنىڭ قۇرۇلۇش، تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىغا

ئۆچمەس تۆھپە قوشقان پېشقەدەم ئۇستازلارنى ياد ئېتىمىز .

شىنجاڭ داشۆسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ، بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىنكى 40 نەچچە يىل جەريانىدا شىنجاڭ داشۆسىدە ئىشلەپ ئەجىر سىڭدۇرگەن ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، ئەيسا نىياز، ۋېن پېيرەن، باۋدۇن نۇرپوۋ، مەمتىمىن خۇدا بەردى، ئابدۇلھەي ئەختەم قاتارلىق مەرھۇملارنى ھۈرمەت بىلەن ئەسلەيمىز . شۇنىڭدەك 40 يىللاپ جاپالىق ئىشلىگەن، بولۇپمۇ مىللىي ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەشتە ئالاھىدە تەر تۆككەن، ھازىر پېنسىيىگە، دەم ئېلىشقا چىققان پېشقەدەملەردىن چېن دېخۋاڭ، جۇپپىزى، شياشى، ۋاڭ خۇەيدى، شياڭدېڭگۇەن، ۋاڭ بېڭخۇۋ، ۋاڭ باۋ، تۇردى ئەھمەت، خې شىيىڭ، ياڭ شاۋۋېي، جۇزۇڭچىڭ، ئابدۇقادىر زاكىروۋ قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىپ تەبرىكلەيمىز ۋە خاتىرىلەيمىز .

«سۇ ئىچكەندە، قۇدۇق قازغۇچىنى ئۇنتۇما» دېگەندەك، بىز شىنجاڭ داشۆسىنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىياتىنى كۆرگىنىمىزدە، ئۇنىڭ بېسىپ ئۆتكەن 60 يىللىق مۇساپىسىدە تەر ئاققۇزغان بارلىق پېشقەدەم ئۇستازلارغا ھۈرمەت بىلدۈرىمىز . بىز شىنجاڭ داشۆسىنىڭ 60 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن داشۆنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۇزۇن يىل ئىشلەپ ۋاپات بولۇپ كەتكەن ھەم ھازىر دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم ئۇستازلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالىنى ژۇرنىلىمىزدا تونۇشتۇرۇشنى لايىق تاپتۇق .

جاڭ دۇڭيۆ

پېشقەدەم مائارىپچى، شىنجاڭ داشۆسىنىڭ سابىق مۇدىرى جاڭ دۇڭيۆ (خەنزۇ) 1915 - يىلى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ يۈنچېڭ ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1935 - يىلى سىفەن مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1937 - يىلىغا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان ھەم ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرگە قاتناشقان. 1937 - يىلىدىن 1938 - يىلىغىچە يەنئەندە ئوقۇغان ۋە ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قارارىغا بىنائەن شىنجاڭغا خىزمەتكە ئەۋەتىلگەن.

1938 - يىلىدىن 1942 - يىلى 1 - ئايغىچە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1942 - يىلى 2 - ئايدا ئۈرۈمچىگە كېلىپ كادىرلار كۇرسىدا ئوقۇغان ۋە بىرلىكسەپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. شۇ يىلى 4 - ئايدا شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىدە ياتقان. 1946 - يىلى 7 - ئايدا تۈرمىدىن چىقىپ يەنئەنگە قايتقان. 1947 - يىلى 10 - ئايدىن 1948 - يىلى 8 - ئايغىچە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى تەشكىلات بۆلۈمىدە مەمۇرىي كاتىپ، پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان ھەم يەر ئىسلاھاتى خىزمەت ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان. 1948 - يىلى 8 - ئايدىن 1951 - يىلى 9 - ئايغىچە، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ماركسىزم - لېنىنىزم شۆبەسىدە ئوقۇغان. جاڭ دۇڭيۆ 1951 - يىلى 10 - ئايدىن 1985 - يىلى دەم ئېلىشقا چىققانغا قەدەر، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىنجاڭ مىللەتلەر شۆبەسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، شىنجاڭ شۆبەسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ۋە مەكتەپ پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى، شىنجاڭ داشۆسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، شىنجاڭ داشۆسىگە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى، 5 -، 6 - نۆۋەتلىك ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى ۋە خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، 5 - نۆۋەتلىك ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ھازىر ئۇ يەنە شىنجاڭ پارتىيە تارىخى ئىلمىي جەمئىيىتى، شىنجاڭ ئالىي مائارىپ تەتقىقات جەمئىيىتى ۋە ئۈرۈمچى كەسپىي داشۆسىنىڭ مەسلىھەتچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىمەكتە.

جاڭ دۇڭيۆ ئۆزىنىڭ 60 يىلغا يېقىن ئۆمرىنى شىنجاڭنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرىغا، بولۇپمۇ مىللىي مائارىپ تەرەققىياتى ئىشلىرىغا بېغىشلىغان پېشقەدەم ئىنقىلابچى ۋە مائارىپچى بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ مىللىي مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش، شىنجاڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە زىيالىيلىرىنى يېتىشتۈرۈش جەھەتتە ئالاھىدە تۆھپىلەرنى قوشتى.

تەييارلىغۇچى: قەييۇم قۇربان

هاكىم جاپپار

پېشقەدەم مائارىپچى، تەتقىقاتچى، شائىر، شىنجاڭ داشۆسىنىڭ سابىق مۇدىرى ھاكىم جاپپار 1925 - يىلى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ دادامتۇ يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ 1940 - يىلىغىچە يېزا باشلانغۇچ مەكتىپىدە، ۋە غۇلجا شەھىرىدىكى ئۈمىد مەكتىپىدە، 1940 - يىلىدىن 1943 - يىلىغىچە ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسىدە ئوقۇغان.

1944 - يىلى 11 - ئايدىن باشلاپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. ئۈچ ۋىلايەت گېزىتى ئىدارىسى ۋە ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەت تەشۋىقات بۆلۈمىدە كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن. ئازادلىقتىن كېيىن ئىلى

ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت - مائارىپ باشقارمىسىدا بۆلۈم باشلىقى، باشقارما باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. 1956 - يىلى خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىگە يۆتكەلگەن. 1959 - يىلىدىن كېيىن سابىق شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى، شىنجاڭ داشۆسى قاتارلىق ئورۇنلاردا باشقارما باشلىقى، پارتكوم شۈجىسى، مەكتەپ مۇدىرى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت - مائارىپ كومىتېتىدا مۇدىر، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتىدە نازىر قاتارلىق مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

يولداش ھاكىم جاپپار شىنجاڭنىڭ 50 يىلدىن بۇيانقى مائارىپ ئەھۋالىنى، مائارىپ تۈزۈلمىسىنى، جۈملىدىن باشلانغۇچ مەكتەپتىن تارتىپ ئالىي مەكتەپلەرگىچە بولغان مائارىپ كەسپىنى پىششىق بىلىدۇ. ئۇ «كوممۇنىستىك ئەخلاق تەربىيىسى ھەققىدە» (1952 - يىلى)، «سىياسى - ئىدىئىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىش ھەققىدە» (1979 - يىلى)، «مىللىي دوستلۇق - ئىتتىپاقلىق تەربىيىسىنى ياخشىلايلى» (1957 - يىلى)، «بالىلار تەربىيىسى ھەققىدە» (1986 - يىلى)، «ئەخمەتجان قاسىمى مائارىپ ھەققىدە» (1982 - يىلى)، «ئوقۇتقۇچىلار ھۈرمەتلىنىشى لازىم» (1982 - يىلى)، «مىللىي ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشتىكى مۇھىم مەسىلە» (1987 - يىلى)، «يۈكسىلىۋاتقان شىنجاڭ داشۆسى» (1985 - يىلى) قاتارلىق بىر مۇنچە ئىلمىي ماقالىلەرنى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىپ، شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن چوڭ تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇ 1989 - يىلى دەم ئېلىشقا چىققان بولسىمۇ، يەنىلا ياش ئەۋلادلارنى تەربىيەلەش، كادىرلار ۋە خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ياخشى ئىستىل، يۈكسەك ئەخلاىي پەزىلەتلەرنى

ئابدۇشۇكۈر مۇھەممەتئىمىن

«تەلىپاتىن» خەبەرلىرى، 1933 - يىلى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئاتۇشنىڭ باغئېرىق كەنتىدە مەرىپەتچەر ۋە ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى (دارىلمۇئەللىمىن) ئۈرۈمچى ۋە قەشقەرلەردە ئوقۇغاندىن كېيىن، 1950 - يىلى سابىق شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىغا ئوقۇشقا كىرىرگەن. 1952 - يىلى شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنى پۈتتۈرۈپ، مەكتەپنىڭ ئۆزىدە ئوقۇتقۇچىلىققا قالدۇرۇلغان. شۇندىن تارتىپ 40 نەچچە يىل شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى ۋە شىنجاڭ داشۆسىدە ئوقۇتقۇچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. ئۇ تىرىشچان ۋە ئىزدىنىدىغان روھقا ئىگە بولغاچقا، ئۆز لۈكۈدىن خەنزۇچە تىل - يېزىقنى، رۇسچە تىل - يېزىقنى پۇختا ئۆگىنىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۆز بىلىمىنى ئۆزلۈكسىز بېيىتىپ بارغان. ئۇ مەكتەپتە ئاساسلىق پەلسەپە، ئېستېتىكا، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى قاتارلىق كۆپ خىل دەرىسلەرنى ئۆتكەن ۋە كۆپلىگەن دەرىسلىكلەرنى تەييارلىغان.

ئابدۇشۇكۈر مۇھەممەتئىمىن مائارىپ، ئىلمىي تەتقىقات، ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە تەرجىمە ساھەسىدە چېلىقارلىق تۆھپىسى بىلەن كەڭ جامائەتچىلىككە تونۇلغان ئىستېداتلىق ئالىم ئىدى. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى (ئون ئىككى مۇقام، ھەققىدە»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سېستېمىسى»، «ئومۇمىي ئېستېتىكا» قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق يىرىك ئىلمىي ئەسەرلىرى نەشر قىلىنىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخى تەتقىقاتچىلىقىدىكى نۇرغۇن بوشلۇق ۋە كەمتۈكلۈكلەرنى تولدۇردى. ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى»، «غەربىي دىيار تاش كېمىر سەنئىتى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا. ئۇ يەنە «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، «ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە تارىخى»، «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى» قاتارلىق چوڭ - چوڭ ئەسەرلەرنى يېزىپ پۈتتۈرگەنىدى. ئۇ يەنە «توققۇز نەزمە»، «چوغلۇق قىز»

«شېكسپىر سۇننىتلىرىدىن تاللانما»، «شاھنامەنى فېردەۋسى» (2 -، 3 - توملىرى) قاتارلىق ئىلمىي بەدىئىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ چىقتى. ئۇنىڭ يەنە «روبائىيات»، «چوغلۇق»، «قارلىق تاغ شەجەرىسى»، «باھارىيات» قاتارلىق شېئىر، داستانلىرى نەشر قىلىندى ۋە ھەر خىل گېزىت - ژۇرناللاردا 250 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ۋە نەزەرىيىۋى ماقالىلىرى ئېلان قىلىندى.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن 1995 - يىلى 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن بەختكە قارشى 62 ياشتا ۋاپات بولدى.

مەرھۇم ھايات ۋاقتىدا جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە، ئىدىئولوگىيە تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، غەربىي دىيار سەنئەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، يىپەك يولى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلمىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنىدى.

تەييارلىغۇچى: ھاكىم جاپپار

مۇھەممەت قادىر

پېشقەدەم مائارىپچى، شىنجاڭ داشۆسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى مۇھەممەت قادىر 1923 - يىلى 10 - ئايدا ئىلى ۋىلايىتى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ نوغايىتو يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

مۇھەممەت قادىر 1934 - يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە نوغايىتو يېزىلىق مەكتىپىدە ھەم غۇلجا شەھىرى ئايدۆڭ باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە، 1939 يىلىدىن 1942 - يىلىغىچە ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسىدە ئوقۇغان. 1942 - يىلى 8 - ئايدىن 1944 - يىلى 10 - ئايغىچە غۇلجا شەھىرى ئايدۆڭ باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى

بولغان. شۇنداقلا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابغا قاتنىشىپ يېزىنىڭ ياشلار خىزمىتىگە ياردەملەشكەن. 1947 - يىلى 1 - ئايدىن 1957 - يىلى 10 - ئايغىچە ئەھمەتجان قاسىمى ئامبىدىكى ئىلى بىلىم يۇرتىدا ئوقۇتقۇچى ھەم خوجىلىق باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. 1957 - يىلى 10 - ئايدىن كېيىن خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ تاكى 1981 - يىلىغىچە سابىق پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ھەم شىنجاڭ داشۆسىدە مەكتەپ پارتكومىنىڭ ھەيئىتى، خوجىلىق باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1981 - يىلىدىن 1987 - يىلى دەم ئېلىشقا چىققانغا قەدەر شىنجاڭ داشۆسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ھەم مەسلىھەتچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. يولداش مۇھەممەت قادىر 50 نەچچە يىل ئىزچىل ھالدا مائارىپ ساھەسىدە ئىشلەپ شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ قان تەرىنى ۋە يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان پېشقەدەم ئۇستازلاردىن بىرى. ئۇ ئۇزۇن يىللىق خىزمەت جەريانىدا ئەستايىدىللىق بىلەن تىرىشىپ ئىشلەپ، كۆپ قېتىم ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالانغان. 1955 - يىلى جۇڭگو كومپارتىيىسىگە ئەزا بولغان. ئۇ بىر ئۆمۈر مائارىپ ساھەسىدە ئىشلەپ كەڭ ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىقتا، ھەمكارلىقتا بىللە بولۇپ پاك - دىيانەتلىك، سەمىمىي - ساداقەتلىك بىلەن تونۇلغان ئۆلگىلىك مائارىپچى.

تەييارلىغۇچى: ھاكىم جاپپار

ئەيسا نياز

پېشقەدەم مائارىپچى، شىنجاڭ داشۆسىنىڭ سابىق ئىلمىي مۇدىرى ئەيسا نياز 1917- يىلى تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ ئاستانە يېزىسىدا قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1927 - يىلدىن 1930 - يىلغىچە تۇرپان ئاستانە باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇغان.

1933 - يىلدىن كېيىن قۇمۇل - تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، زۇلۇمغا قارشى ئىنقىلابىي كۈرەشلەر بىلەن شۇغۇللانغان. 1935 - يىلى تەشكىلنىڭ تاللىشى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ،

تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۈنۈمى ئورنىتىلىپ، ئوقۇپ، 1937 - يىلى ۋەتەنگەن قايتىپ كەلگەن ۋە 1939 - يىلغىچە ئۈرۈمچى سىفەن مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى، ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا كاتىپ بولغان. 1939 - يىلى خىزمەت تەقسىماتى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايىتىگە بېرىپ تاكى 1948 - يىلغىچە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىدە كاتىپ، مۇپەتتىش، ئاقسۇ سىفەندە ئوقۇتقۇچى، تەرتىپ مۇدىرى ۋە ئىلمىي مۇادىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1948 - يىلى 12 - ئايدا ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ، ئۈرۈمچى تىل مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1949 - يىلى 12 - ئايدىن 1966 - يىلغىچە سابىق شىنجاڭ شۆيۈەننىڭ ۋە كېيىن شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى بولغان. يولداش ئەيسا نياز بىر ئۆمۈر مائارىپ ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان پېشقەدەم مائارىپچى. ئۇ شىنجاڭ داشۆسىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا، داشۆنىڭ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىدا زور تۆھپە قوشقان. ئۇنىڭ نامى شىنجاڭنىڭ ئىلمىي مائارىپ تارىخى سەھنىلىرىدىن ئورۇن ئېلىشقا ھەقىقەت يولداش ئەيسا نياز كەمتەر، سەمىمىي، چىقىشقا بولۇپ، ھەر مىللەت كادىرلىرى بىلەن زىچ ئىتتىپاقلىشىپ كەلگەندى. 1989 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۈرۈمچىدە كېسەللىك سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى.

تەييارلىغۇچى: ھاكىم جاپار

ۋېن پېيرەن

پېشقەدەم مائارىپچى، شىنجاڭ داشۆسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن ئىلمىي مۇدىرى ۋېن پېيرەن 1910 - يىلى جىلىن ئۆلكىسىنىڭ يەنجى (延吉) شەھىرىدە تۇغۇلغان.

يولداش ۋېن پېيرەن 1916 - يىلىدىن 1921 - يىلىغىچە جىلىن يەنجى شەھىرىدىكى 1 - ۋە 7 - باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان. 1922 - يىلىدىن 1926 - يىلى 8 - ئايغىچە جىلىن ئۆلكىلىك 4 - سىفەن مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1926 - يىلىدىن 1927 - يىلى 8 - ئايغىچە يەنجى شەھىرىدىكى 7 - باشلانغۇچ مەكتەپتە مۇئەللىم بولغان. 1927 - يىلىدىن

1928 - يىلى 8 - ئايغىچە جىلىن داشۆسىدە ئوقۇغان. 1929 - يىلىدىن 1931 - يىلىغىچە جىلىندىكى خېلۇڭ ۋە ۋاڭچىڭ ناھىيىلىرىدە مۇئەللىم بولغان. 1932 - يىلىنىڭ بېشىدا بېيجىڭغا كېلىپ كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپتە ئاز ۋاقىت ئوقۇغاندىن كېيىن لوياڭدا بىرنەچچە ئاي مۇئەللىملىك قىلىپ، ئاندىن تېيەنجىگە بېرىپ تاكى 1935 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە تۆمۈر يول 2 - ئىشچى خىزمەتچىلەر مەكتىپىدە مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1935 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۈرۈمچىگە كېلىپ 1937 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسىدە تەھرىر، قوشۇمچە سىفەن مەكتىپىدە ئىلمىي مۇدىر بولغان ھەم شۇ چاغدىكى جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى بولغان. 1937 - يىلىدىن 1942 - يىلى 5 - ئايغىچە مىلىتارىست شېڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىدە ياتقان. تۈرمىدىن چىقىپلا 1942 - يىلى 6 - ئايدا غۇلجىغا بېرىپ، ۋالى مەھكىمىنىڭ خوجىلىق بۆلۈم باشلىقى بولغان. 1943 - يىلى 9 - ئايدا 2 - قېتىم قولغا ئېلىنىپ 1944 - يىلى 11 - ئايدا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن ئىلىدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابغا قاتناشقان. 1946 - يىلى 11 - يېتىم تۈزۈلگەندىن كېيىن، ئىلىدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ خىزمىتىگە ياردەمچىلىك قىلىش ھەم سابىق شىنجاڭ شۆبەسىدە ئوقۇتقۇچى بولغان. شۇ يىلى 6 - ئايدا ئۈرۈمچىدە 3 - قېتىم قولغا ئېلىنىپ، 1947 - يىلى 3 - ئايدا تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن كەچۈ شەھىرىگە بېرىپ، غەربىي شىمال گېزىتىدە تەھرىر بولغان. 1948 - يىلى لەنجۇدىن ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ ئۈرۈمچى 1 - سىفەنگە مۇدىر بولغان. 1950 - يىلى 8 - ئايدىن باشلاپ شىنجاڭ شۆبەسىنىڭ مۇئاۋىن ئىلمىي مۇدىرى بولغاندىن تارتىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە شىنجاڭ داشۆسىدە ئىشلىگەن.

ۋېن پېيرەن شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن بىر تۆمۈر ئىشلەپ تۆھپە قوشقان پېشقەدەم مائارىپچى. ئۇ ئاغرىق سەۋەبى بىلەن ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى. تەييارلىغۇچى: ھاكىم جاپپار

باۋدۇن نۇرسيوۋ

پېشقەدەم مائارىپچى باۋدۇن نۇرسيوۋ 1918 - يىلى 10 - يانۋاردا غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ غۇلجا شەھىرىدە رەشىدە باشلانغۇچ مەكتىپىدە ۋە ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرسىدا ئوقۇغان. 1935 - يىلىدىن كېيىن بىر مەزگىل غۇلجا، سۈيدۈك (ھازىرقى قورغاس) ناھىيىلىرىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1938 - يىلى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇپ، 1941 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن تارباغاتاي ۋىلايىتىگە تەقسىم قىلىنغان ۋە 1945 - يىلىغىچە چۆچەكتىكى مەركىزىي مەكتەپتە

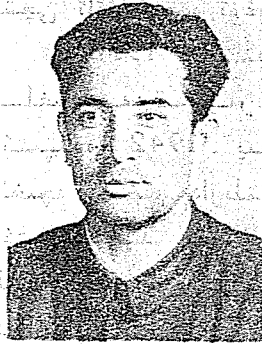
ئوقۇتقۇچى ۋە ئىلمىي مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن. نۇرسيوۋ 1945 - يىلىنىڭ پېشىدا چۆچەكتىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتتىكى قارشى تەشكىللەنگەن ئىنقىلابىي يەر ئاستى تەشكىلاتىغا ئابلىمىت ھاجىيوۋلار بىلەن بىرگە قاتنىشىپ، تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئازاد قىلىنىشىغا ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلغان. تارباغاتاي ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن مىللىي ئارمىيە سېپىگە قاتنىشىپ، 1949 - يىلى ئازادلىققا قەدەر مىللىي ئارمىيىدە مايور ئۇنۋانى بىلەن پۈلك سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى، پۈلك كومىتېتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. بۇ جەرياندا تارباغاتاي، ئالتاي قاتارلىق جايلاردا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ھەم ئۇلارنىڭ قول - چوماقلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە قارشى جەڭلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشى ۋە ۋەتەن بىرلىكى ئۈچۈن چوڭ تۆھپە قوشقان. 1950 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - كورپۇسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولغان ۋە 5 - كورپۇسنىڭ سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1951 - يىلى 7 - ئايدىن كېيىن خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن سابىق شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى (ھازىرقى شىنجاڭ داشۆسى) گە يۆتكىلىپ كېلىپ، تاكى دەم ئېلىشقا چىققانغا قەدەر شۇ ئورۇندا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ سىياسىي - تەلىم تەربىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، كادىرلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، خوجىلىق باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، مەكتەپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆستىگەن. 40 نەچچە يىل پاك - دىيانەتلىك، سەمىمىي - ساداقەتلىك بىلەن ئىشلىگەن. ئۇ 1993 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۈرۈمچىدە 76 يېشىدا ۋاپات بولدى.

نۇرسيوۋ ۋەتەننىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن، خەلقنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر قان - تەرىپنى ئاققۇزغان، يۈكسەك ئەخلاقىي پەزىلەت، ئېسىل ئىستىلغا ئىگە ئۇستاز ئىدى.

تەييارلىغۇچى: ھاكىم جاپپار

مەمتىمىن خۇدابەردى

پېشقەدەم مائارىپچى، دوتسېنت مەمتىمىن خۇدابەردى 1917 - يىلى 15 - مايدا ئۈرۈمچى شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1925 - يىلىدىن 1932 - يىلىغىچە ئۈرۈمچىدە باشلانغۇچ، تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇغان، 1932 - يىلىدىن 1933 - يىلىغىچە ئۈرۈمچى خەنزۇ مەكتىپىدە ئوقۇغان، 1934 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە كۇچا سىفەن مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1935 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. 1937 - يىلى 7 - ئايدا ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ، ئۈرۈمچى 1 - ئوتتۇرا

مەكتىپىدە 1940 - يىلىغىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. بۇ جەرياندا قوشۇمچە شىنجاڭ شۆيۈەندە ۋە قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىدە دەرس ئۆتكەن. 1940 - يىلى باندنت شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان. 1945 - يىلى 5 - ئايدا تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن 1949 - يىلىغىچە چۆچەككە بېرىپ ئەركىن تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1937 - يىلى شىنجاڭدىكى ئىلغار تەشكىلات «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» غا ئەزا بولغان. 1949 - يىلى چۆچەكتە «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» غا ئەزا بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن، سابىق شىنجاڭ شۆيۈەنىگە (ھازىرقى شىنجاڭ داشۆسى) كېلىپ تاكى 1985 - يىلى پېنسىيىگە چىققانغا قەدەر، 30 نەچچە يىل بۇ مەكتەپنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۆتىگەن. ئۇ شىنجاڭ داشۆسى تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ ئاساسىنى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرىدۇر. مەمتىمىن ئەپەندى بىر تەرەپتىن مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ياش ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش خىزمىتىنى ئەستايىدىل ئىشلىگەن ھەم «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «پسخولوگىيە» «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن. ئۇ يەنە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەرنى رەتلەش بىلەن شۇغۇللىنىپ، موللانىياز خوتەننىڭ «تۆت ئىمام تەزكىرەسى» نى ۋە بولسا مۇھەممەت نىيازى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى نەشىرگە تەييارلىغان.

مەمتىمىن ئەپەندى بىر ئۆمۈر مائارىپ ئۈچۈن، ياش ئەۋلادلار ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلدى. ئۇ ئىلغار دېموكراتىك زات بولۇپ، 1956 - يىلىدىن كېيىن ئۈرۈمچى شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسى بولغان. 1964 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ 3، 4، 5 - نۆۋەتلىك دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى بولغان.

مەمتىمىن ئەپەندى 1994 - يىلى 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى كېسەل سەۋەبىدىن ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى.

تەييارلىغۇچى: ھاكىم چاپپار

تۇرسۇن رەھىمتۇللا

پېشقەدەم مائارىپچى، ئاتاقلىق تەنتەربىيە ئۇستازى، دوتسېنت تۇرسۇن رەھىمتۇللا 1928 - يىلى قەشقەر كۈنئەھەر يارباغ دەرۋازىسىدا ئىشچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

ئۇ 1936 - يىلىدىن 1942 - يىلغىچە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە، 1942 - يىلىدىن 1945 - يىلغىچە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1946 - يىللىرى قەشقەردىكى ئىلغار ياشلار بىلەن بىرلىكتە 11 ماددىلىق بېتىمنى قوغداش قاتارلىق ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقان ۋە شۇ سەۋەبتىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچى -

لىرى تەرىپىدىن بىرنەچچە ئاي تۇرمىگە سۇلانغان. تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللاپ غۇلجىغا بېرىپ، 1947 - يىلىدىن 1950 - يىلغىچە ئۈمىد مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1950 - يىلىدىن 1956 - يىلغىچە ئۆلكىلىك 2 - دارىلمۇئەللىمىن تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى بولغان. 1956 - يىلى شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىغا يۆتكىلىپ كېلىپ، تەنتەربىيە كاپىدىراسىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1962 - يىلىدىن 1989 - يىلى 5 - ئايدا دەم ئېلىشقا چىققانغا قەدەر شىنجاڭ داشۆسى تەنتەربىيە كاپىدىراسىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. 1981 - يىلى تۇنجى قېتىم تەنتەربىيە ساھەسى بويىچە دوتسېنت ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

تۇرسۇن رەھىمتۇللا تەنتەربىيە ساھەسىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن يېتىشىپ چىققان تەنھەرىكەت (بولۇپمۇ ۋالىبول) ماھىرى ھەم ئاپتونوم رايون ۋە پۈتۈن مەملىكەتكە تونۇلغان تەنتەربىيە پائالىيەتچىسى. ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ۋالىبولچىلار جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئۈرۈمچى ۋالىبولچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، دۆلەتلىك 1 - دەرىجىلىك ۋالىبول رېپېرى بولغان.

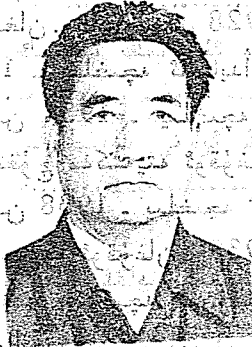
تۇرسۇن رەھىمتۇللا ئۇزۇن يىللىق تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى، ئۇستازى بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆپلىگەن مىللىي تەنھەرىكەتچىلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىققان تۆھپىكار دۇر. ئۇ بىر قۇمۇر تەنتەربىيە دەرسى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا «تەنتەربىيە دەرسىنى قانداق ئۆتۈش لازىم»، «رېپېرلىكنى ياخشى ئىشلەش ھەققىدە»، «ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ۋالىبول ئويناش ماھارىتى ۋە بىلىمىنى ئىگىلەش مەسلىسى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى يازغان ۋە ئېلان قىلغان. ئۇ تەنتەربىيەگە قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان بولۇپ، ياش تەنھەرىكەتچىلەرنى، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت تەنتەربىيىچىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشكە پۈتۈن زېھنى قۇۋۋىتىنى سەرپ قىلغان. تۇرسۇن رەھىمتۇللا 1990 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى.

تەييارلىغۇچى: ھاكىم جاھپار

ئابدۇقادىر زاكىروۋ

پېشقەدەم دوختۇر، مۇئاۋىن مۇدىر
 ۋىراج ئابدۇقادىر زاكىروۋ (ئۆزبېك)
 1922- يىلى 9 - ئايدا گۇچۇڭ
 ناھىيىسىدە تىجارەتچى ئائىلىسىدە
 دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1929 - يىلى
 دىن 1937- يىلىغىچە گۇچۇڭ ناھىيى-
 سىدە ۋە ئۈرۈمچى شەھىرىدە
 باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە
 ئوقۇغان. 1937 - يىلى 8 - ئايدىن
 1939 - يىلى 9- ئايغىچە ئۈرۈمچىدىكى
 سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى سودا
 ئورنىدا ئىشلىگەن. 1940 - يىلىدىن
 1941 - يىلى 10 - ئايغىچە ئۈرۈمچى
 ئوتتۇرا دەرىجىلىك تىببىي كورسىدا
 ئوقۇغان.

1941 - يىلى 10 - ئايدىن 1945 - يىلى 5 - ئايغىچە ئۈرۈمچى ئىككىنچى دوختۇرخانىسىدا دوختۇرلۇق قىلغان. 1945 - يىلى 7 - ئايدىن 1946 - يىلى 10 - ئايغىچە گۇچۇڭ ناھىيىلىك دوختۇرخانىسىدا دوختۇرلۇق قىلغان. 1947 - يىلىدىن 1951 - يىلىغىچە غۇلجا شەھەرلىك قىزىل كىرىست دوختۇرخانىسىدا ئىشلىگەن. بۇ جەرياندا 1947 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە ئىلىدىكى تىببىي تېخنىكومنى ئوقۇپ پۈتتۈرگەن. 1951 - يىلى 1 - ئايدىن 1952 - يىلى 7 - ئايغىچە خىزمەت ئېوتىيىچى بىلەن ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ بۇرچىن ناھىيىسىدە سوۋېت - جۇڭگو رەڭلىك مېتال شىركىتى دوختۇرخانىسىدا ئىشلەپ، كېيىن غۇلجاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن 1952 - يىلى 10 - ئايغىچە غۇلجا شەھەرلىك دوختۇرخانىنىڭ پۈنكىت باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. 1952 - يىلى 11 - ئايدىن باشلاپ تەشكىلنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە شىنجاڭ داشۆسى دوختۇرخانىسىغا يۆتكىلىپ كېلىپ مەسئۇل دوختۇر بولغان، ئابدۇقادىر زاكىروۋ تىببىي ساھەدە مول تەجرىبە ۋە بىلىمگە ئىگە قابىلىيەتلىك خادىم بولۇپ، 46 يىللىق خىزمەت ئەمەلىيىتىدە شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ساقلقنى ساقلاش، ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا كاپالەتلىك قىلىش جەھەتتە زور تۆھپە قوشقان. ئۇ خەنزۇچە، بولۇپمۇ رۇسچە تىل - يېزىقى ياخشى بىلگەچكە، ئۆز بىلىمىنى ئۈزلۈكسىز تولۇقلاپ بارغان. ئەستايدىل، مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئىشلەپ، كەڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يېقىن دوستى بولۇپ، يۇقىرى ھۆرمەتكە ئىگە بولغان. زاكىروۋ 1986 - يىلى 12 - ئايدا دەم ئېلىشقا چىققان.

تەييارلىغۇچى: ھاكىم جاپپار

ئابدۇلھەي ئەختەموۋ

ئابدۇلھەي ئەختەموۋ (تاتار) 1918 - يىلى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ بۇرچىن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئابدۇلھەي 1928 - يىلىدىن 1929 - يىلىغىچە ئالتايدا ۋە 1929 - يىلىدىن 1931 - يىلىغىچە غۇلجىدا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان. 1936 - يىلىدىن 1938 - يىلىغىچە ئىلى سىفەن مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1938 - يىلىدىن 1941 - يىلىغىچە ئۈرۈمچىدە سابىق شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ تولۇق ئوتتۇرا سىنىپىدا ۋە ماڭارپ فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان.

1941 - يىلىدىن 1944 - يىلى 2 - ئايغىچە شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچى، تەرجىمان بولغان ھەم ماڭارپ نازارىتىدە مۇپەتتىش، ئۆلكىلىك تاتار مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆتىگەن. 1944 - يىلىدىن 1945 - يىلى 1 - ئايغىچە گومىنداڭچىلار تەرىپىدىن ئۈرۈمچىدە تۇرۇشقا قامالغان. 1945 - يىلى 2 - ئايدىن 1948 - يىلىغىچە ئۈرۈمچىدە يەنە تاتار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن، 1945 - يىلى 4 - ئايدىن 1947 - يىلى 2 - ئايغىچە ئۆلكىلىك سىفەندە يەنە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1947 - يىلى 2 - ئايدىن 1949 - يىلى 9 - ئايغىچە ئۈرۈمچىدە خىزمەتچىلەر كۆپىنچە ئىدارىسىدە مۇئاۋىن باشلىق بولغان. بۇ جەرياندا يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىدا قوشۇمچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئازادلىقتىن كېيىن تاكى ئۇ ۋاپات بولغانغا قەدەر شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى ۋە شىنجاڭ داشۆسىدە خىمىيە فاكۇلتېتىنىڭ ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ رۇسچە، خەنزۇچە تىل - يېزىقنى ياخشى بىلگەچكە، بىلىم ئاساسىنى ئەتراپلىق پۇختىلىغان. ئۇ يولداش ئابدۇلھەي ئەختەموۋ پېشقەدەم ماڭارپچى بولۇپ، ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن مەدەنىيەت ۋە ماڭارپىنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن بىر ئۆمۈر قان تەرىقىي سەرىپ قىلغان. ئۇ 1975 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاغزىق سەۋەبىدىن ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى.

تەييارلىغۇچى: ھاكىم جاپپار

ژۇرنىلىمىزنىڭ 1995 - يىللىق ئومۇمىي

مۇندەرىجىسى

- يىپەك يولى تەتقىقاتىدىكى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت شۇناسلىقى بەسىلىلىرى
 ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن (2 - سان 3 - بەت)
 سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا
 ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن (3 - سان 19 - بەت)
 بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە
 ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن (4 - سان 1 - بەت)

× × ×

- دېڭ شياۋپىڭنىڭ خەلقئارا ستراتېگىيىسى ۋە دىپلوماتىيە ئىدىيىسى
 لى رېندې (ئەكبەر ھۈسەيىن تەرجىمىسى) (1 - سان 1 - بەت)
 ئادەمنىڭ قىممىتى ھەققىدە
 ۋاڭ پېيشۋاڭ (قەييۇم قۇربان تەرجىمىسى) (2 - سان 11 - بەت)
 ئىگىلىكنى قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىدىيىسىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە
 فۇجاۋچۇڭ (ئەكبەر ھۈسەيىن تەرجىمىسى) (3 - سان 1 - بەت)

× × ×

- پارتىيىنىڭ ئىستېبل قۇرۇلۇشىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا
 ن. ئەخمەتجان (2 - سان 28 - بەت)
 سىياسەت ۋە ئۇنىڭ ئەخلاىقى خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا
 تۇرغۇن توختى (2 - سان 41 - بەت)
 دۆلەت خىزمەتچىلىرى تۈزۈمىنىڭ چىرىكلىشىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە پاكلىقنى
 ساقلاشتىكى رولى گۈلباھار نىياز (1 - سان 48 - بەت)
 ئادەمنىڭ ماھىيىتى ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارشى توغرىسىدا
 تۇرغۇن توختى (1 - سان 61 - بەت)
 ئېلىمىزدىكى دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ
 مۇقەررەرنىڭ توغرىسىدا ئوسمان مۇھەممەت (2 - سان 77 - بەت)
 ۋە تەنپەرۋەرلىك ۋە ۋە تەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى توغرىسىدا
 مۇنیرە ئارۇپ خوجا (2 - سان 81 - بەت)
 ھەمكارلىق ۋە سىرتقا يۈزلىنىش سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ
 تۈپ يولى ھېكىم زۇنۇن (3 - سان 79 - بەت)
 ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىدىيىۋى - ئەخلاق قۇرۇلۇشى ھەققىدە
 ئالىم ئوراباي (1 - سان 70 - بەت)
 يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان غەرب ئىقتىساد نەزەرىيىسىنىڭ بازار ۋە بازار ئىگىلىكى
 توغرىسىدىكى نۇقتىئىننەزەرلىرى ئازىزلان ئەھمەد زىيائى (4 - سان 33 - بەت)
 سوتسىيالىزم شارائىتىدا شەخسىي تۇرمۇش ئىستېمالى ئۈچۈن تەقسىم قىلىنىدىغان قىممەت

توغرىسىدا..... مەملىتى تۇردى (1 - سان 89 - بەت)

× × ×

تەرجىمە ۋە تەرجىمە تەھرىرلىكىگە دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا.....

..... ئەكبەر ھۈسەيىن (2 - سان 47 - بەت)

تەھرىرلىك خىزمىتىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا.....

..... ئەكبەر ھۈسەيىن (3 - سان 41 - بەت)

دۆلىتىمىزدە جىنايى ئىشلار بويىچە سوتسىيالىستىك قانۇن چىقىرىش تەرەققىياتىغا بىر

نەزەر..... قانۇن ئىبراھىم (1 - سان 17 - بەت)

شىنجاڭنىڭ يەرلىك قانۇن - نىزاملارنىڭ تېخنىكىلىق قۇرۇلمىسى ھەققىدە.....

..... تۇرسۇننىياز ساۋۇر (1 - سان 31 - بەت)

خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ مۇرەسسەسى توغرىسىدا.....

..... ھاجىم شىرىپ (1 - سان 38 - بەت)

ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نىكاھتىن ئاجرىشىش سەۋەبلىرى

توغرىسىدا..... ئالىم قادىر، غەيرەت تۇرغەخمەت (1 - سان 44 - بەت)

ئىقتىسادىي قانۇننىڭ مۇستەقىل قانۇن تارمىقى ئىكەنلىكى توغرىسىدا.....

..... مۇھەممەت ھاجى (2 - سان 87 - بەت)

زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش توغرىسىدا..... كۈليا (3 - سان 82 - بەت)

يەرلىك ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى چىقىرىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى

توغرىسىدا..... رىشات مۇمىن (3 - سان 87 - بەت)

مەمۇرىي تۈلەمدىكى بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا.....

..... گۈلباھار نىياز (3 - سان 91 - بەت)

بالدۇر نىكاھلىنىشقا سەۋەب بولىدىغان ئامىللار ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى

..... ھەمرا مۇھەممەت (3 - سان 102 - بەت)

تاك سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ قانۇن چىقىرىش تارىخىدا تۇتقان ئورنى

..... زەيتۈنە توختى (3 - سان 138 - بەت)

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ۋە قانۇنچىلىق كۆز قارىشىنى يېڭىلاشنىڭ زۆرۈرلۈكى

توغرىسىدا..... قەييۇم قۇربان (4 - سان 22 - بەت)

كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئۇنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا

..... ئەخمەت مامۇت (4 - سان 27 - بەت)

× × ×

ئۇتۇق مەھارتىنىڭ ئاساسىي تەلپىلىرى توغرىسىدا.....

..... ئايشەم ئابدۇللا (1 - سان 119 - بەت)

دېئالوگنىڭ قانۇن تىلىدىكى ئالاھىدە ئەھمىيىتى.....

..... ئايشەم ئابدۇللا (2 - سان 91 - بەت)

تەڭقىس خۇلاسىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە قوللىنىلىشى توغرىسىدا.....

..... ھەسەنجان تۇردى (3 - سان 96 - بەت)

ئۇيغۇرلار كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان ئىقتىساد مەدەنىيەت ۋە ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا لى يۇڭ (2 - سان 56 - بەت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەتنىڭ پاكلىق قۇرۇلۇش ئىدىيىسى توغرىسىدا يارمۇھەممەت تاھىر (2 - سان 67 - بەت)

يېزىقچىلىق دەرسى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ھىمىت مەخسۇت (2 - سان 94 - بەت)

لۇشۇن ۋە خەلق ئەدەبىياتى توغرىسىدا ئابدۇشۈكۈر مۈللەك (2 - سان 109 - بەت)

«يىللارغا جاۋاب» نىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىستېتىك قىممىتى توغرىسىدا ئانەيتۈلا قۇربان (2 - سان 116 - بەت)

يازغۇچى رۇنۇن قادىرى ھەققىدە ئازاد سۇلتان (3 - سان 55 - بەت)

پېرسوناژ گوبىرازى نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى ئابدۇللا مۇھەممىدى (3 - سان 70 - بەت)

مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتى ھەققىدە ئابدۇللا مەتقۇربان (4 - سان 69 - بەت)

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ تۈرلەرگە بۆلىنىشى ئوسمان ئىسمائىل (4 - سان 75 - بەت)

قومۇل شېۋىسىدە گەكس گەتكەن بەزى ئۆرپ - ئادەتلەر توغرىسىدا پەرىتدە ھامۇت (4 - سان 86 - بەت)

× × ×

نىزامى گەنجىۋېي ۋە ئۇنىڭ «بەنج گەنج» داستانى توغرىسىدا شېرىن قۇربان (1 - سان 78 - بەت)

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىغا نەزەر دىنلارە ئىمىن، نۇرۇللا مۆمىن (1 - سان 131 - بەت)

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قازىنىشىدىكى مۇھىم ئامىللار چىمەن نەجمىدىن، قەمبەرنىسا مۇھەممەت (1 - سان 137 - بەت)

شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا گۆھەر ئىمىن (2 - سان 106 - بەت)

ئۇيغۇرلاردىكى ئۈرۈمچى چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا ئەخمەت سۇلايمان (3 - سان 106 - بەت)

ئوغۇز داستانىدا تىلغا ئېلىنغان «قىئات» توغرىسىدا تۇرسۇن ھوشۇر (3 - سان 114 - بەت)

ئىدىقۇت ئۇيغۇر مائارىپى توغرىسىدا چىمەن نەجمىدىن (3 - سان 117 - بەت)

ساكلارنىڭ تارىخىغا ئائىت يازما ئۇچۇر - مەلۇماتلار شېرىن قۇربان (4 - سان 44 - بەت)

چىڭگىزخان ۋە تۆمۈرىيلەر دەۋرىدىكى كاتىپلىق - كىتابەت ئىلمى

.....
قاراخانلارنىڭ «ئۇلۇش يەر» تۈزۈمى توغرىسىدا
.....
(4 - سان 57 - بەت)

× × ×

.....
ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى تەكشۈرۈش پروگراممىسى
.....
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى توغرىسىدا
.....
ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى توغرىسىدا
.....
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدارلار توغرىسىدا
.....
لۇغەت ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا
.....
خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش توغرىسىدا
.....
ئېنگىلىز تىلىدىكى ئىسمىداش «Gerund» نىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى
ئىپادىلىنىشى
.....

.....
ئابدۇرېشىت قادىر، ئۆمەر جان قۇربان (4 - سان 97 - بەت)
.....
ئېنگىلىزچىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشتا سۆز قوشۇش ۋە ئىخچاملاشنىڭ مۇھىملىقى
توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە
.....
ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش شەرتلىرى
.....
يارى ئەبەيدۇللا (4 - سان 112 - بەت)

× × ×

.....
ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسىنى قانداق يېزىش مەسىلىسى توغرىسىدا
.....
ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىنىڭ قوش تىللىق بولۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا ...
.....
دېلارە ئىمىن (4 - سان 120 - بەت)
.....
پېشقەدەم ئۇستازلار ھۆرمىتىگە
.....
ھاكىم جاپپار (4 - سان 124 - بەت)
.....
دۇنيادىكى مىللەتلەر
.....
ئۆمەر موللا (3 - سان 142 - بەت)

Journal of Xinjiang University (Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

Supplement October, 1995

Contents

- About the Position of the Town—Balasahun **Abduxukur. Muhammatimin**
- About the System System of the Socialist market Economy and the necessities of renewing the sense of legal system Keyyum. Kurban
- On the necessity in unifying the Criterion of Human Rights Ahmat. Mamut
- The Viewpoms of western Economy theory about Market and Market Economy in modern times Arslan. Ahmat ziyai
- About the account of Sacklar's recorded history Xirin. Kurban
- On the subject of study in document during the period in chengjisihan and Tumor's life Tursun. Kalpin
- About the "Feud" system of Karahan royal court Nurulla. Mumin
- On the existential literature Abdulla. Matkurban
- The classifi cation of folk tale in Uyghur language Osman Ismayil
- Some customs and habits reflected in the dialect of Komul Parida. Hamut
- The Usage of "Gerund" in English and its convey in Uyghur language Abdurixit. Kadir, Umarjan. Kurban
- A Preliminary discussion on the importance of increase and decrease of Uyghur words in English translation Zulfiya. Akbar
- The Conditions under which Uyghur vowels are softened Yari. Abaydulla
- On the Translation of foreign lown words Gulzar. Huxur
- About Preliminary discussion on translation of scientific works Shi zhen tian
- On the necessities for minority young teachers to be bilingual Dilara. Emin
- Paying our respects to founding members Akim. Jappar

主编：艾克拜尔·侯赛因
副主编：克尤木·库尔班

ISSN 1005-5878

تۈزگۈچى: «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى»
تەھرىر بۆلۈمى

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

新疆大学学报

JOURNAL OF XINJIANG

UNIVERSITY

(哲学社会科学维文版)

增刊

发行范围：公开发行

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ داشۆسى

شىنجاڭ داشۆسى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ

مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى پوچتەمخانىلار مۇستەمىرى

قوبۇل قىلىندۇ

خەلقئارالىق ئىزاچەملىك نومۇرى: ISSN 1005—5878

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65—1035/C

بۇ ژۇرنال ئاشكارا تارقىتىلىدۇ. ۋاكالەت نومۇرى: 58—13

باھاسى: 2.00 يۈەن.